

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

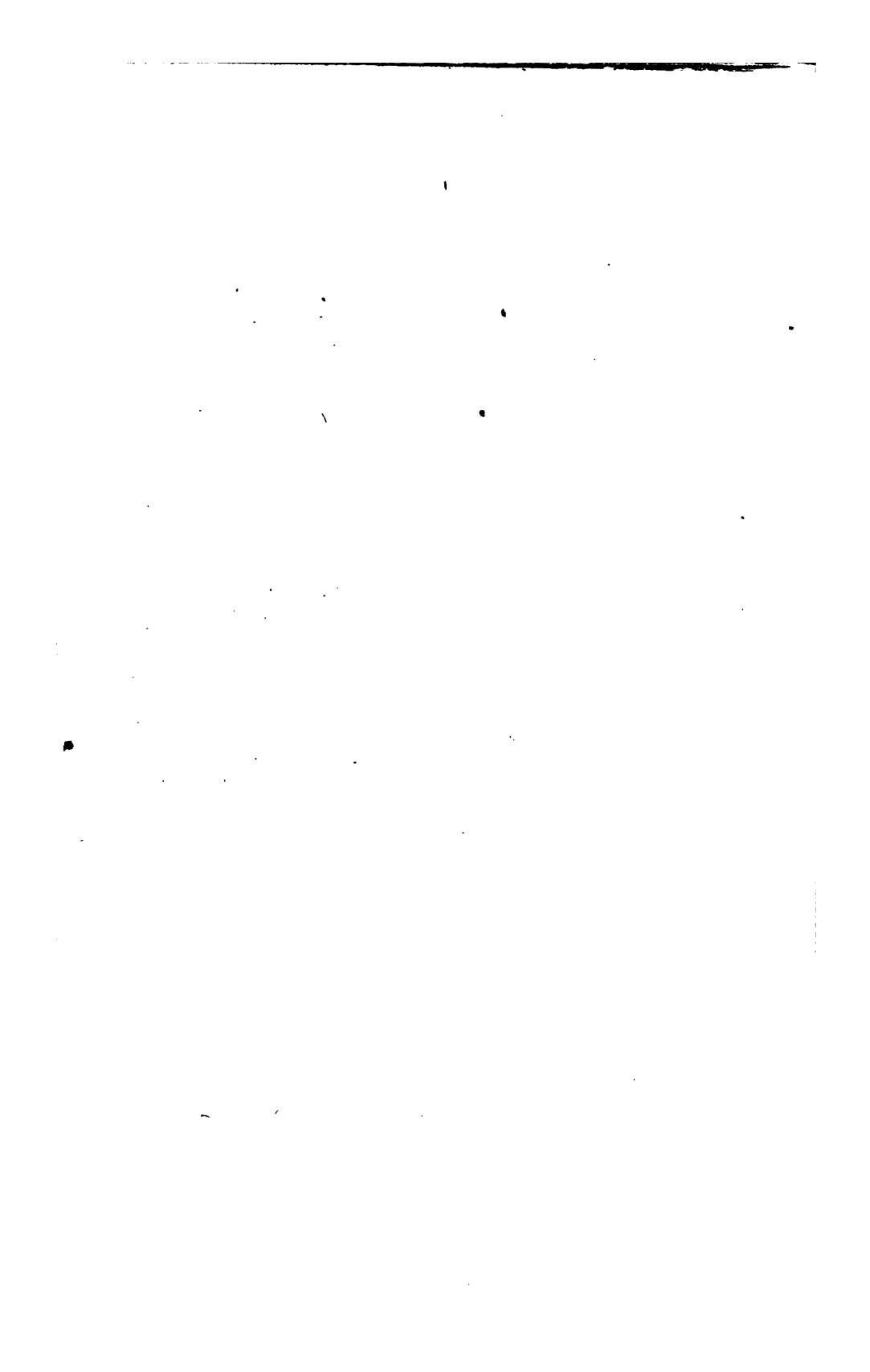
Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

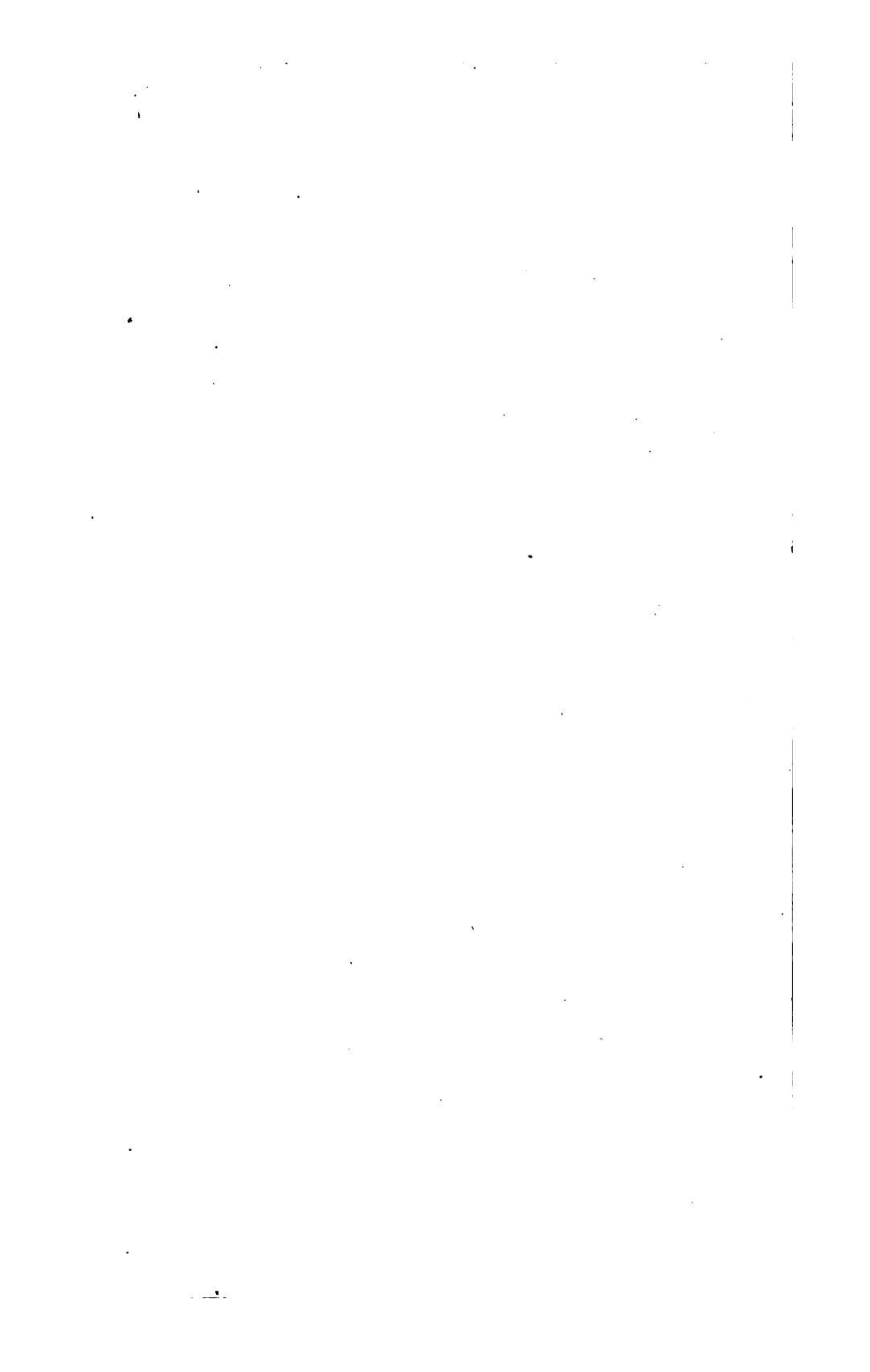

Lc 38.75

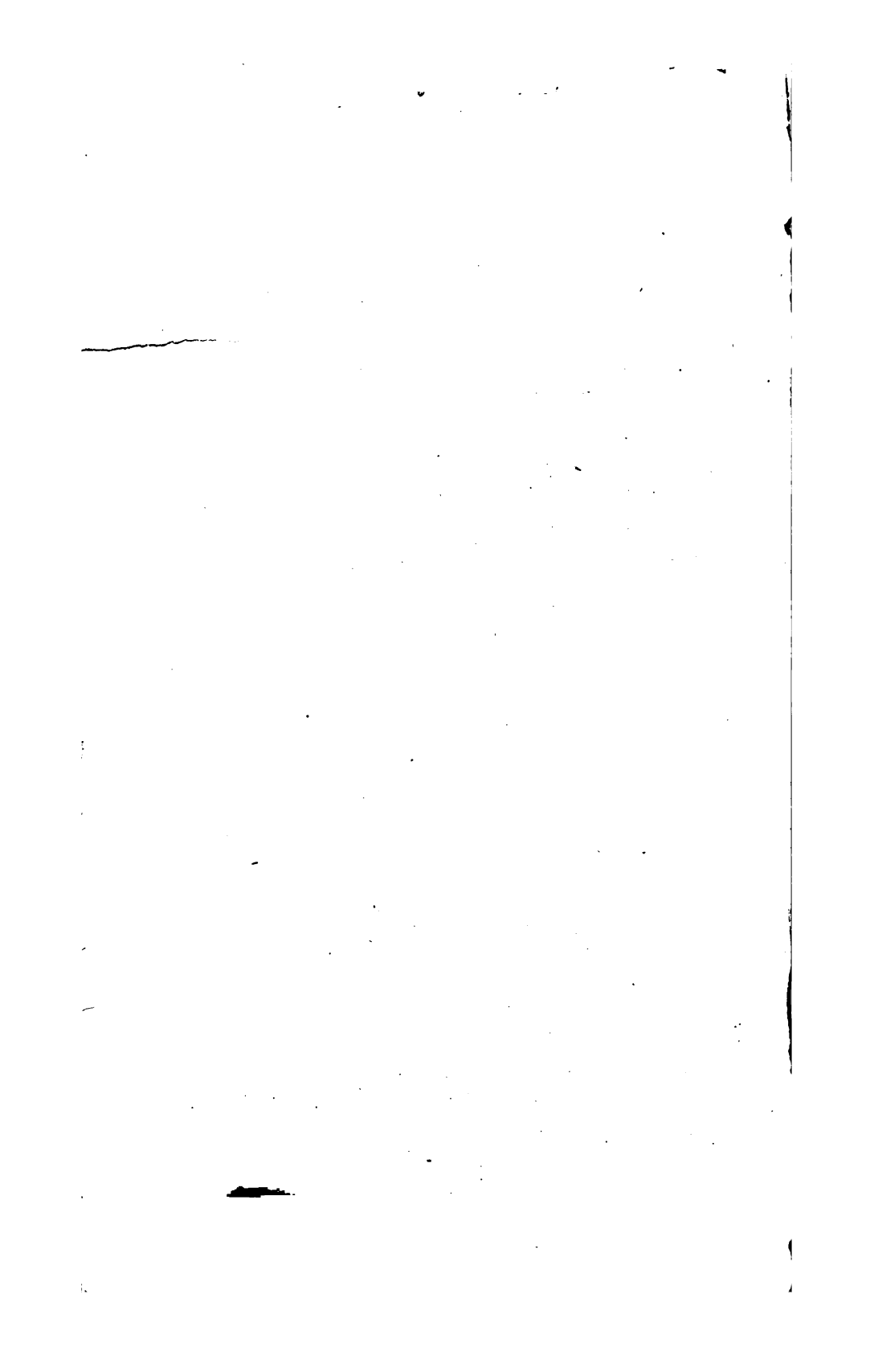
Lc 38.75.

M. TULLII CICERONIS
DE NATURA DEORUM
LIBRI TRES.

M. TVLLI. CICERONIS. DE. NATVRA. DEORVM. LIBRI. TRES.

CODICIBUS MUSEI BRITANNICI COLLATIS SEX,
REGENSUIT.

ATQUE

ANIMADVERSIONIBUS CRITICIS INSTRUXIT.

HENRICUS ALANUS, *HIBERNUS*,

COLLEGI SS. TRINITATIS APUD DUBLINIENSES ALUMNUS.

LONDINI, APUD B.^o FELLOWES. MDCCCXXXVI.

Lc 38.715

1861, Oct. 14.
Gift of
C. C. Felton, Pres.
of
Harv. Univ.

LONDINI :
IMPENSIS EDITORIS EXCUDESANT
BRADBURY & EVANS.

PRAEFATIO.

Ex omnibus Ciceronis philosophicis maxime omnis doctrinae copia referti sunt hi libri qui sunt de Natura Deorum, praesertim Stoicae personae disputatio quae in secundo libro habetur: ut hos libros versanti mihi lubeat mirari quid sibi velint qui de hodierna nostra intelligentia tam magnifice loquuntur. Jam vero dialecticis epulis qui gaudent, talibus hic frui licet, qualibus nescio an alibi nusquam. Academicus enim disputator tam vehementer in utrorumque et Epicureorum et Stoicorum rationes invadit, nihil ut ex iis reliqui faciat. Sed, etsi confitendum est vix aliud hac in quaestione veteres philosophos assequutos esse, nisi ut, quam difficilis esset, intelligerent, nos vero hodie Dei O. M. benignitate* feliciores sumus, nihil est cur non horum librorum abundanti doctrina fruamur, et voluptatem hominibus dignam† percipiamus, in re difficillima quo modo humana mens

*Ος ἐν ταῖς παρρημέταις γενεαῖς εἰσε πάντα τὰ ἔθνη πορεύεσθαι ταῖς ὁδοῖς αὐτῶν.

† Cic. Acad. iv. 41., "Neque tamen istas quaestiones physicorum exterminandas puto. Est enim animorum ingeniorumque naturale quoddam quasi pabulum consideratio contemplatioque naturae: erigimur; elatiores fieri videmur; humana despiciamus: cogitantesque supera atque coelestia, haec nostra, ut exigua et minuta, contemnimus. Indagatio ipsa rerum tum maximarum, tum etiam occultissimarum, habet oblectationem. Si vero aliquid occurrit, quod verisimile videatur; humanissima completur animus voluptate."

se gerere potuerit spectantes. Verum enim vero gravio-
multo nobis commendationem hi libri habent. Nam, ut tertius
liber Ethnicorum religiones plane delevit atque ad nihilum rede-
git, quum in secundo omnia pro his dicta fuissent, dici quae
poterant; ita idem proculdubio Christianae religionis veritati
aperuit viam. Quod vero in fine scribit Cicero, quum Epicureus
quidem disputator Academico assentiretur, sibimet tamen ipsi
Stoici disputationem ad veritatis similitudinem propensio-
rem esse visam; in ea re consularem senem atque augurem arbitror non-
nihil speciei dedisse, ne nimis aperte patrias tolleret religiones.
Sed admirabilis hujus libri pars grandis, sive temporis injuria sive
etiam hominum importunitate, interiit.

Atque ex omnibus Ciceronis scriptis semper egregii hi libri
mihi se maxime commendarunt. Itaque jam aliquot anni sunt ex
quo ad copias criticas conquirendas, quibus hos libros adornarem,
me contuli. Sed neque tunc per res licuit consilium meum ad
exitum perducere, et nunc ad editionem tam solícite elabo-
randam, quam mihi proposueram, parum idonea valetudine utor.
Tamen volui haec qualiacumque literis mandare, ut aliquod
saltem testimonium exstaret, me Ciceroni prodesse voluisse.
Difficillima autem omnia quaquā fortuna ingenue aggressus sum;
et malui etiam periculum subire, ne quando forte titubarem
(nam in lubrico solo incedimus), quam expectationem lectoris
frustrari.

Ceterum nescio quomodo factum est, ut ex omnibus Ciceronis
operibus praeclari hi libri adhuc mendis contaminatissimi fuerint.
Nam, plura quamvis Joannes ille Davisius, quam antea omnes,
emendaverit, multa tamen, id quod necesse erat, etiam emen-
danda reliquit. Ernestius vero nihil omnino his in libris, quod
vel librario paulo literatiore dignum esset, effecit. Et profecto
nihil fere tetigit, quod non corruerit: tetigit vero pauca; nam
etiam difficillima loca passim silentio praeteriit, quasi omnia ita
plana essent, ut currens quisque legere posset. Sic lectori mi-

serrimo reliquum erat (nam quotus quisque criticus est?), ut frustra laboraret, ac tarditati suae male precaretur in iis locis ex quibus ne Oedipus quidem sententiae quidquam extundere posset. Sed idem Ernestius eo usque incredibilis secordiae atque ignaviae processit, ut etiam Davisii aliorumque jam diu receptas neglexerit emendationes. Ac necesse fuit Ernestii secordiam notare, quoniam vix semel atque iterum ejus nomen in commentariis nostris obvium lectori futurum est. Jam Heindorfius neque Ciceroni satis adsuetus erat, et nimium codici suo Glogaviensi addictus fuit: simul, quae periculosa consuetudo, lacunas nimis avidè consecretus est: aliquoties tamen vir acutus atque ingeniosus optime de Cicerone meritus est. Scheuetzius nihil admodum rei per se ipse gessit, et passim Heindorfii temere arripuit lectiones. At Moserus Creuzerusque, quum Davisii et Variorum commentarios denuo edendos sibi sumerent, tamen, quod ridiculum nimis, Ernestii recensionem sequuti sunt; si modo is recensuisse haberi potest ea in quibus non modo nihil admodum ipse emendaverit, sed etiam superiorum noluerit recipere emendationes. Quos illud quaesierim; si nova luce indignae erant, sicuti erant, Ernestii adnotatiunculae, unde tantam potuerat recensio ejusdem arripere auctoritatem? Adnotationes enim vulgo quidem credimus recensionis rationes reddere oportere: at Ernestii adnotationes indignas luce recte isti judicarunt: praeclaram ergo Ernestii recensionem esse, necesse est, et dignam omnino, cui Joannis Davisii cederent emendationes! Nam ita profecto se res habet, ut contaminatior haud paulo Ernestii, coryphaei illius Ciceronianorum criticorum, quam Davisii, contextus sit; quippe qui et corruperit nonnulla, et admodum nihil emendaverit, et negligentia plane singulari ac sine exemplo aliorum jam receptas ac stabilitas multas excluserit lectiones. Atque incredibilem Ernestii secordiam etiam Moserus, patiens ille atque omnia aequo animo ferens, tamen, quum ad pag. 628. operis sui pervenisset, tandem agnoscere coactus

est: "Nihil adnotat Ern., in quo saepius mihi subiit mirari, quod multis locis, ubi manifesta vitia jam dudum sustulerant Davisius vel Walkerus, nihil offensionis esse simulat, *neque quidquam de virorum doctorum, qui ante ipsum in Cicerone expurgando elaborarunt, opera scire videtur.*" Ergo hi duo-viri documentum edidere, quam miserabile sit in verba jurare magistri *, quem praesertim nondum cognitum habeas. Est autem horum editio diligentiae atque industriae specimen, et magnus liber.

Restat ut de codicibus quibus usus sum pauca dicam. Eos igitur idem ille literarum thesaurus, cujus copias ad Sallustium recensendum paulo ante adhibueram, Museum Britannicum supeditabat sex: ex quibus *Harleiani* sunt quinque, unus *Burneianus*. *Harleianus* autem primus (Catalogi 2622.) vetustissimus est, saeculo, crediderim, X. ineunte scriptus, at, Catalogo si credere volumus, saeculo etiam VIII. tribuendus: sed plus primo libro, cujus quidem ipsius folia ultima duo desiderantur, temporis malignitas nobis invidit. Formae quadratae minoris, membranis luteo fere colore constat, literis grandioribus, non tamen quadratis, exaratus; sed compendiis etiam usitatis non caret. Orthographiae antiquae multa vestigia servat; et lectiones habet saepe rariores, nonnullas etiam proprias. Continet idem volumen ab eadem manu descripta, et libro de natura deorum praemissa, Ciceronis Paradoxa Stoicorum. Ceteri *Harleiani* saeculi sunt XV.: secundus vero (2465.) membranaceus partim, partim chartaceus, non omnis ab eadem manu, neque, credo, ex eodem exemplari, descriptus est: excipit opus altera manus in illis l. I. c. 37., "(anci-) pites, in utraque sede viventes," et posterior haec pars passim fere cum Glogaviensi codice conspirat; sed neque omnes interpolationes agnoscit, quibus ille codex refertus est, neque iis vocibus caret, quas in illo importunus purgator omisit: omninoque, quanta cum licentia Glogaviensis codicis scriptor fuerit gras-

* In minore editione sua Moserus, intelligo, Ernestii vinculis se liberavit.

satus, ex hoc Harleiano intelligi potest. In eodem volumine habetur fragmentum *de Universo*. Tertius (2511.) et quartus (4662.) tantum non constanter inter se consentiunt; tamen etiam proprias pauculas lectiones uterque, neque easdem semper lacunas habent: porro quartus argumento instructus est; audi monachum (omitto autem, quae ipsis fere Ciceronis verbis de dissensione philosophorum praefatus est):—"Hanc igitur quaestionem, (quippe) quae pars philosophiae Graecis etiam philosophis ac doctissimis et gravis et obscura esset, Cicero istis in libris ita disputavit Latinis verbis et literis, ut nihil suo de iudicio ipse, sed introductae personae, quid Epicurei, quid Academici, quid Stoici, de deo sentirent, disserere videantur. Ipse autem, quotiens hac sibi de re sermo fuit, praesertim istis in libris et in Somnio Scipionis et in iis qui sunt de Academicis ac Legibus scripti, ita locutus est, ut illos videatur sequi, qui deum esse unum, aeternum, praepotentem, regentem omnia, confitentur." Continet idem volumen libros *de Divinatione* et *Paradoxa*. Tertius inscriptus est: M. TVLLII CICERONIS ARPINATIS ORATORIS MAXIMI *etc.*; idemque pulchra Salvatoris effigie ornatus est, neque vero iis dissimili, quas vel hodie videre est: nam intonsus, placido vultu, crinibus in humeros defluentibus, a medio capite in utramque partem depexis, ostenditur: laeva manu globulum tenet, ex quo crux exstat. Simul compacti sunt libri *de Divinatione* et *de Universo*: scriptus est codex anno 1404. In quinto (5114.) lenius omnino fuit oratio, quam in M. Stis libris solet: et facile crediderim, hunc etiam ex impresso libro descriptum esse; id quod etiam literarum ductus significant: continet idem volumen multa alia Ciceronis philosophica. Burneianus (148.), saeculi XIII., codex egregius est; et saepissime antiquam scribendi rationem servat: continet idem libros Ciceronis *de jure civili et naturali justitia*; ita enim Legum libri inscripti sunt. Atque hic quidem me monet, etiam de orthographia, quam antiquiorem sequutus sum, pauca dicenda esse.

Igitur accusativi pluralis nominum tertiae declinationis in *is* exeuntis exempla reperi in primo libro quae sequuntur; neque enim in posterioribus libris operae pretium putabam hos accusativos ex codicibus notare, quum tot exempla in primo reperissem:—

Cap. 4. *gravis*, Harl. 5. et Burn.; 10. *inhabitabilis*, H. 1.; 13. *popularis*, H. 1. et 5.; 16. *mortalisque*, H. 1. 5. et Burn.; 20. *omnis partis*, H. 1. et B.; 23. *tardioris*, B.; 27. *agentis, molientis*, Harl. omnes; 29. *firmioris*, B.; 34. *maris deos*, H. 1. et B.; 36. *volucris anguis*, H. 1.; 40. *mollis*, H. 1. et B.; 42. *fortis, potentis*, H. 2. 5., B.; 43. *ingentis*, H. 2., B.

In quibus animadvertenda sunt exempla duo etiam comparativorum adjectivorum, *tardioris, firmioris*; quum vulgo creditum sit, hunc accusativum ea solum nomina habuisse, quae genitivum in *ium* efferrent. Atqui jam apud *Plautum* editum est *illustrioris*, *Rud.* I. 1. 6.: neque ulla istiusmodi definita regula *Varroni* cognita fuit, de *L. L.* p. 97. ed. Durdrect. Ceterum vide de hac re quos ad *Sallustium* laudavit Cl. *Cortius*; qui quidem etiam *regis* edidit *B. J.* c. 82.: adde *inventionis* in epistola *M. Aurelii* ad *Frontonem*, edente Clariss. *Maio*.

Sed etiam haec vetustioris scripturae vestigia mihi in codicibus obvia fuere:—

I. 5. *sequutos*, B.; 6. *levissuma*, H. 1. et B.; 12. *isdem*, H. 1. et B.; 15. *vaferrumus*, H. 1. et B.; *volt*, B.; 25. *urguebat*, H. 1. et B.; 28. *adulescentulis*, H. 1. (primitus) et B.; *jocunda*, libri omnes; 31. *loquutum*, H. 4.; 33. *luberet*, H. 4. et B. (tamen uterque mendose *juberet*); 39. *intellegeretis*, B.; 43. *neglegantur*, B.

II. 2. *adulescentis*, B.; 8. *urgueat*, B.; 9. *evolsum*, H. 5. et B.; *artius*, H. 3. et B.; 19. *isdem*, B.; 27. *intumarum*, H. 5.; 28. *optumus*, B.; 29. *existumas*, B.; 41. *adulescentulo*, B.; 56. *sequutae*, B. (altera manus praepositionem *con* adjecit); 60. *consequutos*, H. 4.; 65. *lubenter*, B.; 66. *neglegunt*, B.

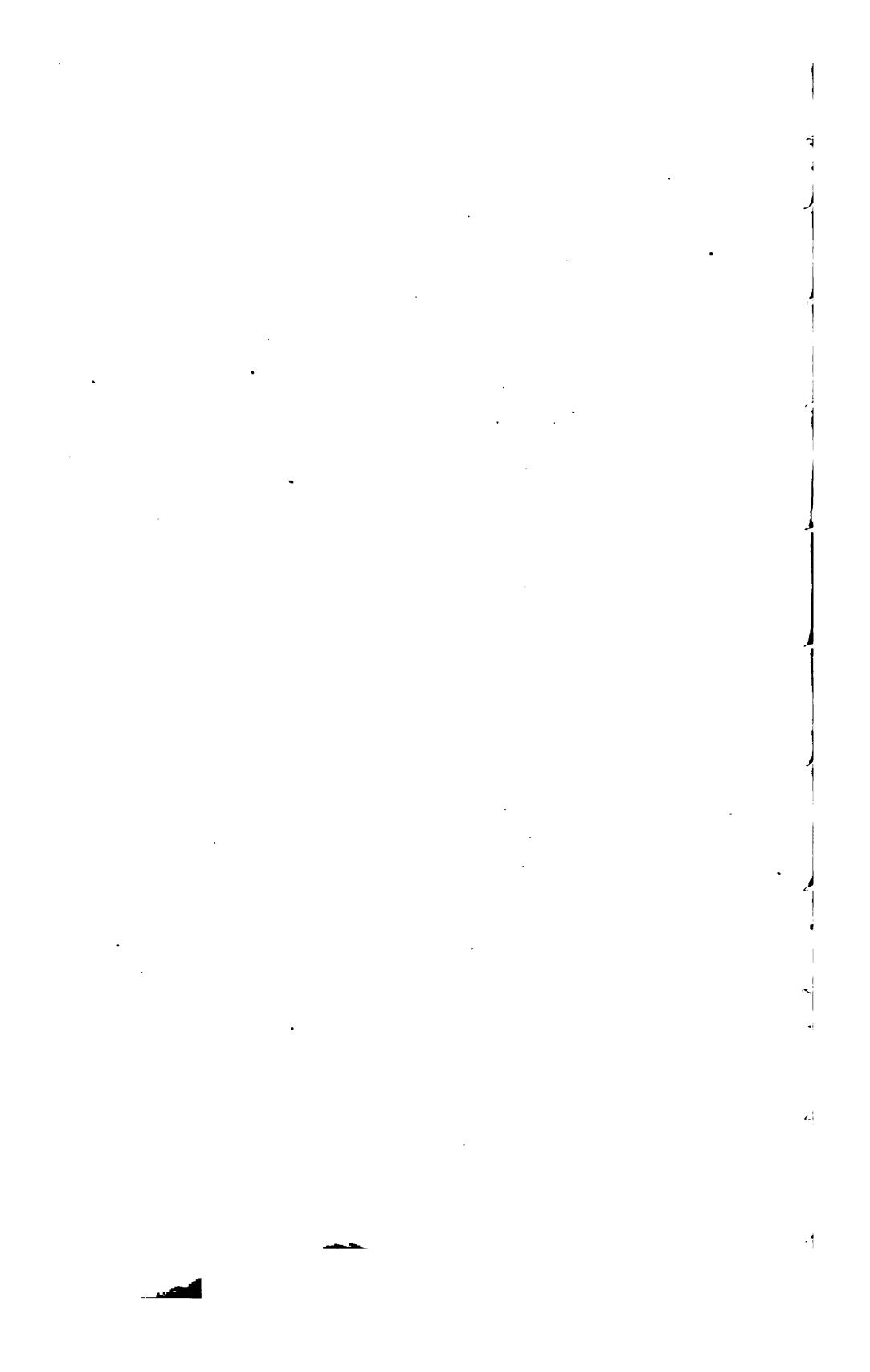
III. 5. *volgare*, B.; 14. *voltis*, B.; 15. *volgi*, B.; 17. *volgo*, B.;

18. *maritumae*, B. ; 21. *proxime*, B. ; *Volcano*, H. 5. et B. ; 22. *Volcani*, H. 5. et B. ; *volnus*, H. 5. et B. ; 32. *optume*, B. ; *neglegant*, B. ; 33. *opulentissumae et beatissumae*, B. ; 34. *secundissimo*, B. ; 35. *neglegunt*, B. ; 37. *neglegere*, B. ; 38. *maritumae*, B. ; 39. *neglegit*, B. ; *voltis*, H. 5. et B.

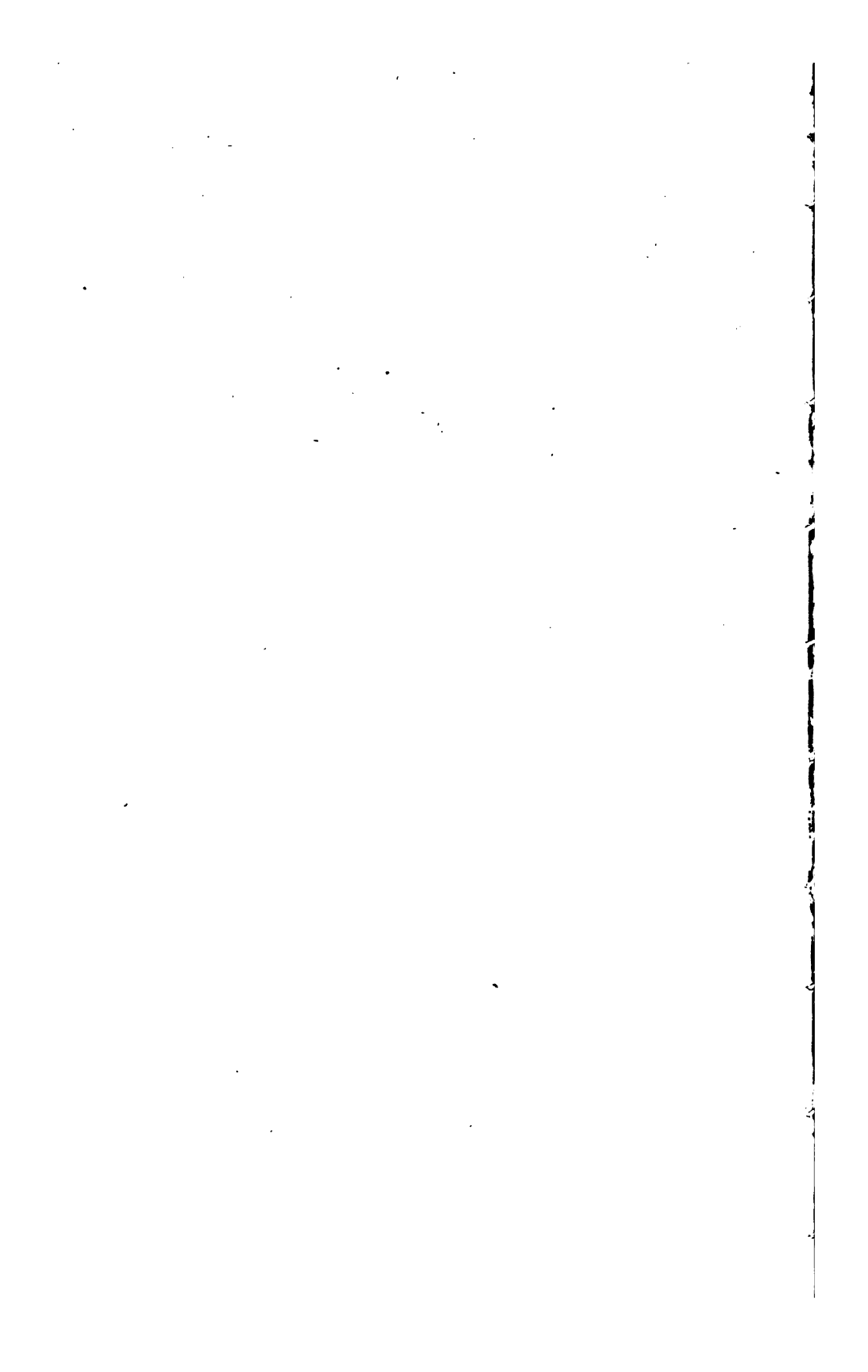
Ceterum parca manu codicum lectiones adpersi : ac sane mihi videor plus aliquanto conjectura quam codicibus profecisse. Nam quam parum ad difficillima emendanda codices faciant, copiosa Moseri Creuzerique collatio docuit.

Lector ! vale ; et, si non operis mei, at saltem voluntatis fac rationem habeas.

Londini, V. Cal. Apriles, MDCCCXXXVI.

M. TULLII CICERONIS
DE NATURA DEORUM
LIBRI TRES.

M. TULLII CICERONIS
DE NATURA DEORUM

AD M. BRUTUM

LIBER PRIMUS.

I. QUUM multae res in philosophia nequaquam satis adhuc explicatae sint¹, tum perdifficilis, Brute, (quod tu minime ignoras,) et perobscura quaestio est de natura Deorum; quae et ad agnitionem² animi pulcherrima est, et ad moderandam religionem necessaria. De qua tam variae sunt doctissimorum hominum tamque discrepantes sententiae, ut magno argumento esse debeant³, causam, id est, principium philosophiae esse inscientiam⁴; pruden-terque Academicos a rebus incertis assensionem cohibuisse. Quid est enim temeritate fortius⁵? aut quid tam temerarium,

1. *Quum . . . , tum—*.] Hae particulae non copulant tantummodo, verum etiam comparationi inserviunt: recte ergo *sint*, etsi etiam Harl. 1. *sunt*, sicuti cod. Guelf. et Glog. *Somn. Scip.* 3. "Justitiam cole et pietatem; quae *quum sit* magna in parentibus et propinquis, tum in patria maxima est." Sic etiam *de Amic.* 7., et alibi.

2. *Ad agnitionem animi.*] Ad agnoscendam animi naturam. Displicuit mihi aliquando haec Latinitas, et scribere volebam *ab agnitione animi*, i. e. ab ea parte qua oritur ex ea agnitione animi. Sed eodem modo *Acad.* i. 2., *ad delectationem animi*; etc. 9, "quum totum se *ad investigationem naturae* contulisset," et c. 12, "earum rerum obscuritate, quae *ad confessionem ignorantiae* adduxerant Socratem." Infra ii. 51. Ceterum significat Cicero, id quod alibi docuit (cf. *Tusc.* i. 26, 27.,

v. 13. extr., *de Div.* i. 49., *Somn. Scip.* 8., *de Univ.* 8.) naturam animi divinam agnoscendam esse: male ergo codices quidam *cognitionem*.

3. *Debeant.*] Vulgo *debeat*; ut desit *id*: alterum ego ex Harl. 4. recepi.

4. *Inscentiam.*] Nimirum, ubi jam scientia atque cognitio rerum adest, nihil attinet ibi philosophari: quippe philosophia in rebus incertis versatur quaeque ab opinione pendeant; omnes enim isti doctissimi homines, qui de natura deorum tam discrepantes sententias tradiderunt, et philosophi erant, et philosophabantur. Male codd. nonnulli *scientiam*.

5. *Quid . . . temeritate fortius?*] In malam partem *fortius*; i. e. audacius: sed nimis fortiter eos egisse iudico, qui, hac omnium codicum lectione loco mota, turpius ediderunt.

tamque indignum sapientis gravitate atque constantia, quam aut falsum sentire, aut quod non satis explorate perceptum sit et cognitum, sine ulla dubitatione defendere? Velut in hac quaestione, plerique (quod maxime verisimile est, et quo omnes duce natura vehimur⁶) deos esse dixerunt: dubitare se Protagoras: nullos esse omnino Diagoras Melius et Theodorus Cyrenaicus putaverunt. Qui vero deos esse dixerunt tanta sunt in varietate ac dissensione, ut eorum molestum sit dinumerare sententias. Nam et de figuris deorum, et de locis atque sedibus, et actione vitae multa dicuntur; deque his summa philosophorum dissensione certatur. Quod vero maxime rem causamque continet, utrum nihil agant, nihil moliantur, omni curatione et administratione rerum vacent; an contra ab his et a principio omnia facta et constituta sint, et ad infinitum tempus regantur atque moveantur; in primisque⁷ magna dissensio est, eaque nisi dijudicaretur, in summo errore necesse est homines atque in maxumarum rerum ignoratione versari.

- ③ II. Sunt enim philosophi, et fuerunt, qui omnino nullam habere censerent rerum humanarum procurationem deos. Quorum si vera sententia est, quae potest esse pietas? quae sanctitas? quae religio? Haec enim omnia pure atque caste tribuenda deorum numini ita sunt, si animadvertuntur ab his, et si est aliquid a diis immortalibus hominum generi tributum. Sin autem dii neque possunt nos juvare, nec volunt, nec omnino curant, nec quid agamus animadvertunt, nec est quod ab his ad hominum vitam permanere possit; quid est quod ullos diis immortalibus cultus, honores, preces adhibeamus? In specie autem fictae⁸ simulationis, sicut reliquae virtutes ita pietas inesse non potest; cum qua simul et sanctitatem et religionem tolli necesse est: quibus sublati, perturbatio vitae sequitur et magna confusio.
- ④ Atque haud scio, an, pietate adversus deos sublata, fides etiam,

6. *Vehimur.*] Alii *venimus*; quod voci *duce* magis convenire putes: sed, hoc si Cicero dedisset, non facile alterum illud exstitisset.

7. *In primisque.*] I. e., et magna in primis dissensio est, et, nisi dijudicaretur ea, in summo errore necesse est —. Male Davisius in *primis quoque*. Sed etiam supra male idem duas voculas ex Pal. 2. adsuit, ac ab omni curatione —.

8. *In specie a. fictae simulationis.*] Heindorfius *ficta*: qua correctione non magis opus fuit, quam Buherii in illo

iii. 27., “*Spe dubiae salutis.*” Nihil tamen prohibet quin isto modo interpreteris: vide ad c. 4. infra, “*animi aegritudo . . . gravi commota injuria.*” item ad l. ii. c. 40. extr. Quamquam aliquando ejusmodi adjectiva nominibus accedunt, quae re vera nihil ad horum afferant significationem: *Justin.* xxxviii. 9., *mitem — clementiam*; ubi Schefferus *miram* scribendum credebatur, quia nulla clementia non esset mitis; quam inanem argumentationem esse docet (in *Misc. Obs.*) Wopkensis: nec secus h. l. lectionem tuetur Davisius.

et societas generis humani, et una excellentissima virtus justitia tollatur. Sunt autem alii philosophi, et hi quidem magni atque nobiles, qui deorum mente atque ratione omnem mundum administrari et regi censeant: neque vero id solum, sed etiam ab isdem vitae hominum consuli et provideri: nam et fruges, et reliqua quae terra pariat, et tempestates, ac temporum varietates, coelique mutationes, quibus omnia quae terra gignat maturata pubescant, a diis immortalibus tribui generi humano putant; multaque, quae dicuntur in his libris, colligunt; quae talia sunt, ut ea ipsa⁹ dii-immortales ad-usum hominum fabricati paene videantur. Contra quos Carneades ita multa disseruit, ut excitarer homines non-secordis ad veri investigandi cupiditatem, Res enim nulla est, de qua tantopere non solum indocti, sed etiam docti dissentiant: quorum opiniones quum tam variae sint tamque inter se dissidentes; alterum profecto fieri potest, ut earum nulla, alterum certe non potest, ut plus una¹⁰ vera sit.

III. Qua quidem in causa et benevolos-objurgatores placare, et invidos vituperatores confutare possumus; ut alteros reprehendisse poeniteat, alteri didicisse se gaudeant: nam qui admonent amice docendi sunt; qui inimice insectantur repellendi. Multum autem fluxisse video de libris nostris (quos compluris brevi tempore edidimus), variumque sermonem; partim, admirantium unde hoc philosophandi nobis subito studium exstisset; partim, quid quaque de re certi haberemus, scire cupientium. Multis etiam sensi mirabile videri, eam nobis potissimum probatam esse philosophiam, quae lucem eriperet et quasi noctem quamdam rebus offunderet, desertaeque disciplinae et jam pridem relictæ, patrociniū nec opinatum a nobis esse susceptum. Nos autem nec subito coepimus philosophari, nec mediocre a primo tempore ætatis in eo studio operam curamque consumimus; et, quum minime videbamur, tum maxime philosophabamur: quod et

9. *Ut ea ipsa dii immortales —.* Legit Buherius *ut et ipsi dii imm. ad usum hominum fabricati paene videantur*; quae audax ratio Davisio videtur: sed illam audaciam, id quod etiam Creuzerus monet, particula *paene* diluit. Quod vero dedit Heindorfius, Ernestii sententiam sequutus, *ut ea ipsi*, isto modo idem bis dictum erit; nam, non alios quam deos illa humano generi tribuisse, jam dictum est. Ceterum mallem *ut reapere dii imm.*

10. *Ut plus una verà sit.* Plura enim vera discrepantia esse non pos-

sunt, ut ait Acad. iv. 36. At quomodo dicat fieri posse ut ex istis tam variis opinionibus nulla sit vera, id quaeri potest. Et aliud agenti Ciceroni hoc excidisse arbitrari necesse est; nisi forte credere malumus, unum modo deum esse, eum significare voluisse: sed haec ipsa Antisthenis doctrina fuit; vide c. 13. infra.—*Plus una verà*: Acad. iv. 36. extr., "Quem unum e physicis potissimum probabit? nec plus uno poterit." et c. 48., "Quum plus uno verum esse non possit, jacere necesse est tot tam nobiles disciplinas."

orationes declarant refertae philosophorum sententiis, et doctissimorum hominum familiaritates quibus semper domus nostra floruit, et principes illi Diodotus, Philo, Antiochus, Posidonius, a quibus instituti sumus. Et, si omnia philosophiae praecepta referuntur ad vitam, arbitramur nos et publicis et privatis in rebus ea praestitisse, quae ratio et doctrina praescripserit.

IV. Sin autem quis requirit¹¹, quae causa nos impulerit ut haec tam sèro, literis mandarem; nihil est, quod expèdire tam facile possimus. Nam, quum otio langueremus, et is esset reipublicae status, ut eam unius consilio atque cura gubernari necesse esset; primum, ipsius reipublicae causa philosophiam nostris hominibus explicandam putavi, magni existumans interesse ad decus et ad laudem civitatis, res tam gravis tamque praeclaras Latinis etiam literis contineri. Eoque me minus instituti mei poenitet, quod facile sentio quam multorum non modo discendi sed etiam scribendi studia commoverim; complures enim Graecis institutionibus eruditi ea, quae didicerant, cum civibus suis communicare non poterant, quod illa, quae a Graecis acceperissent, Latine dici posse diffiderent: quo in genere tantum profecisse videmur, ut a Graecis ne verborum quidem copia vinceremur. Hortata etiam est, ut me ad haec conferrem, animi aegritudo¹² fortunae magna et gravi commota¹³ injuria: cujus si majorem aliquam levationem reperire potuissem, non ad hanc potissimum confugissem. Ea vero ipsa nulla ratione melius frui potui, quam si me non modo ad legendos libros, sed etiam ad totam philosophiam pertractandam dedissem. Omnes autem ejus partes atque omnia membra tum facillime noscuntur, quum totae quaestiones

11. *Sin autem quis requirit*, etc.] *De Div.* ii. 2., "Ac mihi quidem explicandae philosophiae causam attulit gravis casus civitatis, quum in armis civilibus nec tueri meo more rempublicam, nec nihil agere poteram; nec, quid potius, quod quidem me dignum esset, agerem, reperiēbam. Dabunt igitur mihi veniam mei cives, vel gratiam potius habebunt, quod, quum esset in unius potestate respublica, neque ego me abdidici, etc."

12. *Animi aegritudo*.] Ex filia Tullia mortua: cf. *Acad.* i. 3.

13. *Animi aegritudo . . . gravi commota injuria*.] I. e., aegritudo, ex animo fortunae magna et gravi injuria commoto suscepta. Nimirum non dicitur

aegritudo commoveri, sed ex commoto animo suscipitur aegritudo. Frustra tamen sit, si quis *commoti* scribendum putet. Nam similiter Cicero, nisi cum Davio ipsum scriptorem corrigere volumus, *de Div.* i. 30., "Quod habet inflationem magnam is cibus, *tranquillitati mentis, quaerenti vera, contrariam*." I. e., tranquillae menti, vel menti, quaerenti vera, ejusque tranquillitati contrariam. Nec secus *Curtius* x. 8. 21., "Ingentem *spem indolis*, ante eum diem fratris claritate *suppressam*, ea moderata excitavit oratio," ubi scribis nonnullis magis placuit *suppressae*. Adde not. ad ii. 28.

scribendo explicantur: est enim admirabilis quaedam continuatio seriesque rerum, ut alia ex alia nexae¹⁴, et omnes inter se aptae colligataeque videantur.

V. Qui autem requirunt quid quaque de re ipsi sentiamus, curiosius id faciunt quam necesse est: non enim tam auctores¹⁵, in disputando, quam rationis momenta quaerenda sunt. Quinetiam obest plerumque iis, qui discere volunt, auctoritas eorum, qui se

14. *Alia ex alia nexae.*] Davisius *aliae ex aliis nexae*; vulgati *alia ex alia nexa*: ego aliquid ex utraque lectione desumsi.

15. *Non e. tam auctores, . . . , quam rationis momenta quaerenda sunt.*] Haec omnium fere codicum lectionem minime oportuit mutari. Primum enim in illa compositione, *auctores—rationis momenta*, elegans quaedam negligentia inest: sic infra c. 26., “Si id in *cereis* fingeretur, aut *fictilibus figuris*.” ubi perperam Davisius *cereis*. Adde c. 34. extr., ubi plura. Et l. ii. c. 15., “*Solis candor* illustrior est, quam *ullus ignis*.” (quamquam hic quoque perperam Davisius *ullius*.) c. 55., “In pulmonibus autem inest raritas quaedam et assimilis *spongii* (spongiarum mollitudini) mollitudo.” c. 61., “E quibus vita beata existit, . . . nulla alia re, nisi immortalitate . . . cedens *coelestibus* (coelestium vitae). Quibus rebus expositis, satis docuisse videor, *hominis natura* quanto *omnes* anteciret *animantes*.” i. e., omnium animantium naturas. *Caes. de B. C.* ii. 39., “Videtisne, inquit, milites, *captivorum orationem cum perfugis* (perfugarum oratione) convenire?” et iii. 37., “Scipio, biduum castris stativis moratus ad flumen, quod inter *eum* (ejus castra) et *Domitii castra* fluebat,—” *Sallust. B. J.* 102., “Velle de *se* (suo commodo) et de *populi Romani commodo* disserere.” *Liv.* v. 5., “Loquor de *opere* (operis jactura) et de *temporis jactura*.” Curt. vi. 11., “*Animi pariter constantia et vultu* (vultus constantia) abnuens.” *Florus* i. 18., “Ut eodem tempore et *Italicos triumphos* consummaret, et *transmarinos triumphos* auspicaretur.” et ii. 6., “Mox et ipse

(ipsius ardor) et *exercitus ardor* elanguit.” *Plin. Paneg.* 30., “Igitur inundatione, id est ubertate, regio fraudata sic *opem Caesaris* invocavit, ut solet *annem suum*.” i. e., annis sui opem. *Aurel. Vict. Caes.* xi. 7., “Quae *amorem histriionis viro* praetulerat.” *Justin.* xxiv. 5., “Nunc *Alexandri Philippique regum suorum nomina*, sicut *numina*, in auxilium vocabant.” adde ii. 14. 10., ibique Vorstium. Deinde attractio illa, qua verbum propiori nomini aptatur, ipsi certe Ciceroni, potius quam librariis, tribuenda est. Sic *Sallust. B. J.* 74. extr., “Nam ferme Numidas in omnibus proeliis pedes magis, quam arma *tutata* sunt.” Adde ibid. c. 50. extr.; et *Catil. c.* 25., ubi exempla adscripti *Liviana*. Noster infra c. 36. extr. et ii. 55. extr. *Justin.* xiii. 8., “Sed *Perdiccae* plus odium arrogantiae, quam vires hostium *nocebant*.” ubi Wopkensis haec: xiv. 4., “Tanto pulchrior *haec* Antigono, quam *Alexandro* tot victoriae *fuere*.” xviii. 7., “Nullus aptior *locus*, quam sordes patris *fuere*.” xxxi. 3., “Et *Italiam* notiore sibi *nunc*, quam pridem *fuisse*.” *Liv.* xxviii. 37., “Nec *quisquam* . . . *excellunt*.” Cic. in *Catil.* ii. 3. non tam—pertimescendos. Infelicitur ergo Davisius, quum *auctoritatis* scriberet, una voce mutata, duas notabiles Latinitatis formas extinxit, Ceterum respexit locum *Minnuc. Felix* c. 16., “Non disputantis auctoritas, sed disputationis ipsius veritas requiritur.” Item (quem istic attulit Elmenhorst) *Hieronym.* l. iii. *contra Pelag.* initio, “In dogmatibus et quaestionibus disserendis non persona sed causa quaerenda est.”

docere profitentur: desinunt enim suum iudicium adhibere: id habent ratum, quod ab eo, quem probant, iudicatum vident. Nec vero probare solent id, quod de Pythagoreis accepimus: quos ferunt, si quid affirmarent in disputando, quum ex iis quaereretur quare ita esset, respondere solitos, *ipse dixit*: ipse autem erat Pythagoras. Tantum opinio praeiudicata poterat, ut etiam sine ratione valeretur auctoritas. Qui autem mirantur nos hanc potissimum disciplinam sequutos, his quatuor Academicis libris satis responsum videtur. Nec vero desertarum relictarumque¹⁶ rerum patrocinium suscepimus: non enim hominum interitu sententiae quoque occidunt; sed lucem auctoris¹⁷ fortasse desiderant: ut haec in philosophia ratio contra omnia disserendi, nullamque rem aperte iudicandi, profecta a Socrate, repetita ab Arcesila, confirmata a Carneade, usque ad nostram viguit aetatem; quam nunc propemodum orbam esse in ipsa Graecia intellego. Quod non Academiae vitio, sed tarditate hominum arbitror contigisse. Nam si singulas disciplinas percipere magnum est, quanto magis¹⁸ omnis? quod facere iis necesse est, quibus propositum est, veri reperiendi causa, et contra omnis philosophos, et pro omnibus dicere. Cujus rei tantae tamque difficilis facultatem consequutum esse me non profiteor; sequutum esse prae me fero. Nec tamen fieri potest, ut, qui hac ratione philosophentur, hi nihil habeant quod sequantur. Dictum est omnino hac de re alio loco diligentius: sed quia nimis indociles quidam tardique sunt, admonendi videntur saepius: non enim sumus ii, quibus nihil verum esse videatur; sed ii, qui omnibus veris falsa quaedam adjuncta esse dicamus, tanta similitudine, ut in iis nulla insit certa iudicandi et assentiendi nota: ex quo exsistit et illud, multa esse probabilia; quae, quamquam non perciperentur, tamen, quia visum haberent quendam insignem et illustrem, his sapientis vita regeretur.

✓ VI. Sed jam, ut omni me invidia liberem, ponam in medio sententias philosophorum de natura Deorum: quo quidem loco convocandi omnes videntur, qui quae sit earum vera iudicent.

16. *Desertarum relictarumque.*] Perperam Heindorfius *derelictarumq.*; a librariis accepit: nam, ut superius illud c. 3. omittam, "desertae disciplinae et jam pridem relictae patrocinium," saepe eleganterque ita compositum et simplex verbum construuntur, ut unius praepositionis vis ad utrumque permanet: infra c. 11., "Non vidit, distractione humanorum animorum *discerpi* et *lacerari* deum" et l. iii. c. ult., "Et ea, quae disputavi,

disserere malui, quam *iudicare*." de Div. i. 39., "Ut si magnetem lapidem esse dicam, qui ferrum ad se *alliciat* et *trahat*," ubi frustra Davisius *attrahat*.

17. *Lucem auctoris.*] Quam ipse auctor iis offundere poterat.

18. *Si... magnum est, quanto magis—.*] Sc. magnum est. Sic Harl. 1. 2. 3. 4. Contraria vero quadam negligentia scripsit Cicero *majus* pro *magis* l. ii. c. 45.

Tum demum mihi procax Academia videbitur, si aut consenserint omnes, aut erit inventus aliquis, qui quid verum sit invenerit. Itaque mihi libet exclamare, ut ille¹⁹ in Synephebis,

Pro deum, popularium omnium, omnium adulescentium
Clamo, postulo, obsecro, oro, ploro, atque imploro fidem;

non levissima de re, ut queritur ille in civitate fieri facinorosa capitalia,

Ab amico amante argentum accipere meretrix non volt;

sed ut adsint, cognoscant, animadvertant, quid de religione, pietate, sanctitate, caerimoniis, fide, iurejurando, quid de templis, delubris, sacrificiisque solennibus, quid de ipsis auspiciis, quibus nos praesumus, existumandum sit: haec enim omnia ad hanc de diis immortalibus quaestionem referenda sunt. Profecto eos ipsos, qui se aliquid certi habere arbitrantur, addubitare coget doctissimorum hominum de maxuma re tanta dissensio. Quod quum saepe alias, tum maxime animadverti, quum apud C. Cottam familiarem meum accurate sane et diligenter de diis immortalibus disputatum sit²⁰. Nam, quum feriis Latinis ad eum ipsius rogatu arcessituque venissem, offendi eum sedentem in exhedra, et cum G. Velleio senatore disputantem, ad quem tum Epicurei primas ex nostris hominibus deferebant. Aderat etiam Q. Lucilius Balbus, qui tantos progressus habebat in Stoicis, ut cum excellentibus in eo genere Graecis compararetur. Tum, ut me Cotta vidit, Peropportune, inquit, venis: oritur enim mihi magna de re altercatio cum Velleio; cui, pro tuo studio, non est alienum te interesse.

VII. Atqui mihi quoque videor, inquam, venisse, ut dicis, opportune; tres enim trium disciplinarum principes convenistis:

19. *Ut ille in Synephebis.*] Addidi cum Ernestio pronomen *ille*, ex codice Ursini.

20. *Quum apud C. Cottam . . . disputatum sit.*] Voluit Gulielmus *disp. fuit*, Latinitatis causa. Item Ernestius monuit, particulam *cum* h. l. temporis esse, itaque ei *sit* non convenire; corrigique *esset*. Denique Heindorfio grammatica ratio flagitat aut *disputaretur* aut *disputatum est*, et hoc temere etiam edidit. Quamquam nunc *est* in cod. Leidensi 2. repertum est, et unice etiam Creuzero placet: sed non majoris librarii tentamentum, quam docti viri conjectura facienda est.

Rectissime autem (bona venia Heindorfii dixerim) Davisius, etsi verbis rem explicare noluisset, salvam esse Latinitatem pronuntiavit. Neque enim tempus tantummodo significatur, sed in illis, *accurate sane et diligenter*, causa inest, cur id tum maxime animadvertere potuerit Cicero. Omninoque *βραχυλογία* est huiusmodi; quod quum saepe alias, tum maxime animadverti, quum apud C. Cottam familiarem meum de diis immortalibus disputatum est; sicuti maxime animadvertere potui, quum accurate sane et diligenter disputatum sit.

M. Piso si adesset, nullius philosophiae (earum quidem, quae in honore sunt) vacaret locus. Tum Cotta, Si, inquit, liber Antiochi nostri, qui ab eo nuper ad hunc Balbum missus est, vera loquitur; nihil est, quod Pisonem familiarem tuum desideres:

Antiocho enim Stoici cum Peripateticis re concinere²¹ videntur, verbis discrepare. Quo de libro, Balbe, velim scire quid sentias.

Egone? inquit ille: miror Antiochum hominem in primis acutum non vidisse, interesse plurimum inter Stoicos qui honesta a commodis non nomine sed genere toto disjungerent, et Peripateticos qui honesta commiscerent cum commodis, ut ea inter se magnitudine et quasi gradibus, non genere differrent: haec enim est non verborum parva, sed rerum permagna dissensio. Verum hoc alias: nunc quod coepimus, si videtur.

Mihi vero, inquit Cotta, videtur. Sed, ut hic, qui intervenit, (me intuens,) ne ignoret quae res agatur, de natura agebamus Deorum; quae quum mihi videretur perobscura, ut semper videri solet, Epicuri ex Velleio sciscitabar sententiam. Quamobrem, inquit, Vellei, nisi molestum est, repete quae coeperas. Repetam vero: quamquam non mihi, sed tibi hic venit adiutor; ambo enim, inquit arridens, ab eodem Philone nihil²² scire didicistis. Tum ego, Quid didicerimus, Cotta viderit: tu autem nolo existimes me adiutorem huic venisse, sed auditorem, et quidem aequum, libero iudicio, nulla ejusmodi adstrictum necessitate, ut mihi, velim, nolim, sit certa quaedam tuenda sententia.

VIII. Tum Velleius, fidenter sane, ut solent isti, nihil tam verens quam ne dubitare aliqua de re videretur²³; tamquam modo ex deorum concilio, et ex Epicuri intermundiis²⁴ descendisset, Audite, inquit, non futilis commentitiasque sententias, non opificem aedificatoremque mundi Platonis²⁵ de Timaeo deum; nec anum fatidicam Stoicorum πρόνοίαν, quam Latine licet providentiam dicere; neque vero mundum ipsum animo et sensibus praeditum, rotundum, ardentem, volubilem deum: portenta et miracula non disserentium philosophorum, sed somniantium. Quibus enim oculis animi intueri potuit vester Plato fabricam illam tanti operis, qua construi a deo atque aedificari mundum facit? quae molitio²⁶?

21. Concinerere.] E codd. recte restituit Lambinus, pro consentire: cf. infra ii. 7., de Fin. iv. 22., v. 28.

22. Nihil scire didicistis.] Seneca, Epist. 88., apud Davisium, "Academici novam induxerunt scientiam, Nihil scire."

23. Verens ... videretur.] Mallem verentes ... viderentur; nunc enim illa, aliqua de re, abundare videntur.

24. Ex Epicuri intermundiis.] De Div. ii. 17., "Deos enim ipsos jocandi causa induxit Epicurus perlucidos et perfabiles, et habitantes, tamquam inter duos lucos, sic inter duos mundos, propter metum ruinarum."

25. Platonis de Timaeo.] Quasi ex illo libro allatum.

26. Quae molitio? etc.] Hunc locum, monet Davisius, respicit ac

quae ferramenta? qui vectes? quae machinae? qui ministri tanti muneris fuerunt? quemadmodum autem obedire et parere voluntati architecti aër, ignis, aqua, terra potuerunt? Unde vero ortae illae quinque formae, ex quibus reliqua formantur, apte cadentes ad animum efficiendum pariendosque-sensus? Longum est ad omnia²⁷: quae talia sunt, ut optata magis, quam inventa videantur. Sed illa palmaris²⁸, quod, qui non modo natum mundum introduxerit sed etiam manu paene factum, is eum dixerit fore sempiternum. Hunc censes primis, ut dicitur, labris gustasse physiologiam, qui quidquam, quod ortum²⁹ sit, putet aeternum esse posse? Quae est enim coagmentatio non dissolubilis? aut quid est, cujus principium aliquod sit, nihil sit extremum? Pronoea vero si vestra est, Lucili, eadem; eadem³⁰ requiro quae paulo ante, ministros, machinas, omnem totius operis designationem atque apparatus: sin alia est; cur mortalem fecerit mundum, non, quemadmodum Platonice Deus, sempiternum.

IX. Ab utroque autem sciscitor, cur mundi-aedificatores repente exstiterint; innumerabilia saecula dormierint. Non enim, si mundus nullus erat, saecula non erant. Saecula nunc dico, non ea, quae dierum noctiumque numero annuis-cursibus conficiuntur; nam fateor ea sine mundi conversione effici non potuisse: sed fuit quaedam ab infinito tempore aeternitas, quam nulla circumscriptio-temporum metiebatur: spatio tamen qualis³¹ ea fuerit intellegi potest; quod ne in cogitationem quidem cadit, ut fuerit tempus aliquod, nullum quum tempus esset. Isto igitur tam immenso spatio, quaero, Balbe, cur Pronoea vestra cessaverit. Laboremne fugiebat? At iste nec attingit deum, nec erat ullus,

refellit *Lactantius Div. Inst. lib. ii. cap. 8. 60.*

27. *Longum est ad omnia.*] Puta respondere. Ita Davisius ex MStis pluribus, quum vulgo praepositionem omitterent. Accedunt nostri cod. omnes: et, quod monet Ernestius, hic tantum narrari philosophorum sententias, parum animadvertit nondum ad gregem philosophorum perventum esse, sed paulo liberius de Platonica ratione disputari: quamquam etiam reliquorum sententiae infra non narrantur tantum, sed obiter etiam refelluntur. Ceterum *longum est, non esset*, iterum ii. 64.: adde not. ad ii. 3. extr.

28. *Sed illa palmaris, quod —.*] Intellige sententia ex illis superioribus, "non fuit commentitiasque senten-

tias." *Palmaris*, palmam meretur: ironice. Post hanc vocem delevi *quidem*, quod in Harl. nullo reperi, nisi in tertio, cui quidem subsequens particula *quod* deest, ut in hoc *quidem* ex male intellecto compendio particulae *quod* videatur ortum.

29. *Quod ortum sit.*] *Sallust. Jug. 2.*, "Omnia orta occidunt, et aucta senescunt."

30. *Si ... eadem; eadem requiro.*] Ita recte Schuetzius e conj. Heindorfii (quo quidem me quoque ultro conjectura adduxit), geminata voce quam viri docti alii ad priora, alii ad posteriora trahebant.

31. *Spatio tamen qualis —.*] Jungendum, arbitror, *spatio qualis*. Mox *intelligi potest*, recte Davisius particula non delevit.

* id est naturalis rationem

word order
like we

quum omnes naturae numini divino, coelum, ignes, terrae, maria, parerent. Quid autem erat, quod concupisceret deus mundum signis et luminibus, tamquam aedilīs, ornare? Si, ut deus ipse melius habitaret; ante videlicet tempore infinito in tenebris, tamquam in gurgustio, habitaverat. Post autem varietate eum delectari putamus, qua coelum et terras exornatas videmus? Quae ista potest esse oblectatio deo? quae si esset, non ea tamdiu carere potuisset. An haec, fere ut dicitis, hominum causa a deo constituta sunt? Sapientumne? propter paucos igitur est tanta facta rerum molitio: an stultorum? at primum causa non fuit, cur de improbis bene mereretur; deinde quid est assequutus? quum omnes stulti sint sine dubio misserrimi; maxime quod stulti sunt: (miserius enim stultitia quid possumus dicere?) deinde quod ita multa sunt incommoda in vita, ut ea sapientes commodorum compensatione leniant; stulti³² nec vitare venientia possint, nec ferre praesentia.

X. Qui vero mundum ipsum animantem sapientemque esse dixerunt, nullo modo viderunt animi naturam intelligentis³³, in quam figuram cadere posset: de quo dicam equidem paulo post. Nunc autem hactenus admirabor eorum tarditatem, qui animantem, immortalem, et eundem beatum, rotundum esse velint, quod ea forma neget ullam esse pulchriorem Plato. At mihi vel cylindri, vel quadrati, vel conī, vel pyramidis videtur esse formosior. Quae vero vita tribuitur isti rotundo deo? nempe ut ea celeritate

32. *Ut ea sapientes . . . , stulti . . . possint, —*] Frustra in hac discretiva compositione haesit Davisius: intellige autem—deinde, quod ita multa sunt incommoda in vita, ut, quum sapientes ea commodorum compensatione leniant, stulti nec vitare venientia possint, nec ferre praesentia. Sic infra c. 31., “Non animadvertunt, hic eum ambigue locutum esse; sed multis aliis locis . . . aperte.” i. e., Non animadvertunt, ambigue quamvis hic locutus sit, tamen multis aliis locis aperte locutum esse. Et c. 48., “Quum enim optimam et praestantissimam naturam dei dicit (recte Heindorf. dicit; vulgo dicat) esse, negat idem esse in deo gratiam, tollit id quod maxime proprium est optimae praestantissimaeque naturae.” i. e., Quum enim in deo, cuius optimam et praestantissimam naturam dicat esse, negat esse gratiam, tollit id quod, etc. Et iii. 6., “Consilium illud imperatorium fuit,

. . . sed eorum imperatorum, qui patriae consulerent, vitae non parcerent.” ubi perperam Heindorfius qui, ut patriae consulerent.

33. *Animi naturam intelligentis.*] I. e. nullo modo viderunt, animi natura intelligentis in quam figuram cadere posset. Verissimam hanc lectionem praebent etiam Harl. 1. et Burn., sicuti Pal. 3. et Med. Est autem notissimus Graecismus: infra c. 26., “Nunc istud quasi corpus, et quasi sanguinem, quid sit, intelligis?” vide Perizon. ad Sanctii Minerv. ii. 5. 5. Ceterum negligentius animi naturam intelligentis scripsit Cicero pro animi naturam atque intelligentiam. Davisius e conj. Lambini nullo modo viderunt animi naturam, non intelligentes, in quam etc. Alii alias conjecturas attulerunt, quibus nihil opus est, si modo satis habemus optimam lectionem a codicibus accipere.

contorqueatur, cui par nulla ne cogitari quidem possit: in qua non video, ubinam mens constans et vita beata possit insistere. Quodque in nostro corpore³⁴, si minima ex parte significetur, molestum sit; cur hoc idem non habeatur molestum in deo? Terra enim profecto, quoniam mundi pars est, pars est etiam dei.

Atqui terrae maxumas-regiones inhabitabilis atque incultas videmus; quod pars earum appulsu solis exarserit, pars obriguerit nive pruinaque longinquo solis abscessu: quae, si mundus est deus, quoniam mundi partes sunt, dei membra partim ardentia, partim refrigerata dicenda sunt. Atque haec quidem vestra, Lucili: superiorum vero qualia essent³⁵, ab ultimo repetam. Thales enim Milesius, qui primus de talibus rebus quaesivit, aquam dixit esse initium rerum; deum autem eam mentem, quae ex aqua cuncta fingeret. Sic dii possunt esse sine sensu³⁶. At mentem cur aquae adjunxit, si ipsa mens constare potest vacans corpore? Anaximandri autem opinio est, nativos esse deos longis intervallis orientis occidentisque, eosque innumerabilis esse mundos. Sed nos deum, nisi sempiternum, intellegere qui possumus? Post Anaximenes aëra deum statuit, eumque gigni, esseque immensum, et infinitum, et semper in motu: quasi aut aër sine ulla forma deus esse possit, (quum praesertim deum non modo aliqua, sed pulcherruma specie deceat esse,) aut non omne, quod ortum sit, mortalitas consequatur.

XI. Inde Anaxagoras, qui accepit ab Anaximene disciplinam, primus omnium rerum descriptionem et modum³⁷ mentis infinitae vi ac ratione designari et confici voluit: in quo non vidit, neque motum sensu junctum et continuentem infinito ullum esse posse, neque sensum omnino, quo non ipsa natura pulsa sentiret. Deinde,

34. Quodque in nostro corpore... molestum sit.] Ut ardor, ut frigus.

35. Superiorum vero qualia essent, ab ultimo repetam.] Vulg. qualia vero sint, ab ultimo repetam superiorum. Davisius ex Pal. 2. et Wower. qualia vero alia sint, librarii supplemento recepto. Heindorfius desiderari ait aliorum vel reliquorum vel ceterorum, suadetque sententiam ita explere: Atque haec quidem vestra, Lucili. Reliquorum non sunt meliora: qualia vero sint, ab ultimo, etc. At vulgatae lectionis transpositis vocibus, sicut a nobis factum est, nihil sententiae deest. In Harl. 1. vetustissimo desideratur superiorum, quod facile excidere potuisset, si, nostram lectionem quum ac-

cepisset librarius, tamen ad interpretationis ordinem verba devocare voluisset. Absolute autem saepe Cicero ab ultimo repetere. Pro sint dedi essent, pro quo multi libri, etiam Harl. 1., ē vel est exhibent.

36. Sic dii... sine sensu. At mentem cur—] Ita reponendum rectissime censuit Davisius: vulgati Si dii possunt esse sine sensu et mente, cur aquae adjunxit, si—. Ernestius ex conjectura sine sensu et motu.

37. Descriptionem et modum.] Davisius motum, e conjectura Nic. Rigaltii, quam necessariam non esse recte judicant viri docti.—Mox sensu pro sensui; et ita nostri omnes.

si mentem istam quasi animal aliquod voluit esse, erit aliquid interiorius, ex quo illud animal nominetur: quid autem interiorius mente? cingatur igitur corpore externo: quod quoniam non placet, aperta simplexque mens, nulla re-adjuncta qua³⁸ sentire possit, fugere intelligentiae nostrae vim et notionem videtur. Crotoniates autem Alcmaeo, qui soli, et lunae, reliquisque sideribus, animoque praeterea divinitatem dedit, non sensit sese mortalibus rebus immortalitatem dare. Nam Pythagoras, qui censuit animum esse per naturam rerum omnem intentum et committentem, ex quo nostri animi carperentur, non vidit distractione³⁹ humanorum animorum discerpi et lacerari deum; et, quum miseri animi essent, (quod plerisque contingeret,) tum dei partem esse miseram: quod fieri non potest. Cur autem quidquam ignoraret animus hominis, si esset deus? quomodo porro deus iste, si nihil esset nisi animus, aut infixus aut infusus esset in mundo? Tum Xenophanes, qui mente-adjuncta-omne, praeterea quod esset infinitum, deum voluit esse, de ipsa mente ita reprehenditur ut ceteri, de infinitate autem vehementius, in qua nihil neque sentiens neque conjunctum potest esse. Nam Parmenides commentitium quiddam coronae similitudine⁴⁰ efficit, (Stephanen appellat,) continentem ardore-lucis orbem, qui cingit⁴¹ coelum; quem appellat deum: in quo neque figuram divinam neque sensum quisquam suspicari potest. Multaque ejusdem monstra: quippe qui bellum, qui discordiam, qui cupiditatem, ceteraque generis ejusdem ad deum revocat; quae vel morbo, vel somno, vel oblivione, vel vetustate delentur: eademque de sideribus; quae, reprobata jam in alio⁴², in hoc omittantur.

XII. Empedocles autem, multa alia peccans, in deorum⁴³ opinione turpissime labitur: quatuor enim naturas, ex quibus omnia

38. *Qua sentire possit.*] I. e. per quam ipsa mens s. p.; et recte Dav. *qua pro quae.*

39. *Distractione humanorum animorum.*] Operae pretium est animadvertere inter hanc loquutionem et formulam illam *distrahendis humanis animis* quid intersit; nam hac significaretur animos humanos ipsos inter se, non vero aliunde, distrahi.—Continuo *discerpi et lacerari*: Manut. et Lamb. *dilacerari*; vide ad c. 5. supra.

40. *Coronae similitudine.*] Davisius simile, frustra. Mox idem e conj. *continente ardore*, quod necessarium esse non puto.

41. *Qui cingit coelum.*] Scribere vo-

lunt Ernestius et Heindorfius *cingat*; sed non oblique vertenda oratio, verum negligens appositio potius animadvertenda est; q. d., Stephanen appellat: est continens ardore lucis orbis, cingens coelum. Cf. infra c. 13., "Deos enim octo esse dicit: quinque eos qui ... nominantur; etc."

42. *Reprobata jam in alio.*] Sc. Alcmaeone. At perperam Davisius in alio loco, manifesta interpolatione recepta, quam et nostri et omnes fere ubique codices respuunt.

43. *In deorum opinione.*] In opinione quam de diis edidit. Iterum negligenter infra h. c. *opinionem ejus*, de eo.

constare censet, divinas esse volt; quas et nasci et exstingui perspicuum est, et sensu omni carere. Nec vero Protagoras, qui sese negat omnino de diis habere ⁴⁴ quod liquëat, sint, non sint, qualesve ⁴⁵ sint, quidquam videtur de natura deorum suspicari. Quid? Democritus, qui tum imagines, earumque circuitus in deorum numero refert; tum illam naturam, quae imagines fundat ac mittat; tum scientiam intelligentiamque nostram; nonne in maximo errore versatur? Quum ⁴⁶ idem omnino, quia nihil semper suo statu maneat, neget esse quidquam sempiternum; nonne deum omnino ita tollit, ut nullam opinionem ejus reliquam faciat? Quid? aër, quo Diogenes Apolloniates utitur deo, quem sensum habere potest, aut quam formam dei? Jam de Platonis inconstantia longum est dicere: qui in Timaeo patrem hujus mundi nominari neget posse; in Legum autem libris quid sit omnino deus anquiri oportere non censet. Quod vero sine corpore ullo deum volt esse, ut Graeci dicunt, ἀσώματος; id quale esse possit, intellegi non potest; careat enim sensu necesse est, careat etiam prudentia, careat voluptate; quae omnia una cum deorum notione comprehendimus. Idem et in Timaeo dicit et in Legibus, et mundum deum esse, et coelum, et astra, et terram, et animos, et eos quos majorum institutis accepimus: quae et per se sunt falsa perspicue, et inter sese vehementer repugnantia. Atque etiam Xenophon paucioribus verbis eadem fere peccat: facit enim in iis, quae a Socrate dicta retulit, Socratem disputantem formam dei quaeri non oportere; eundemque et solem, et animum deum dicere; et modo unum, tum autem pluris deos: quae sunt isdem in erratis fere, quibus ea quae de Platone didicimus ⁴⁷.

XIII. Atque etiam Antisthenes in eo libro, qui physicus inscribitur, popularis deos multos, naturalem unum esse dicens, tollit vim et naturam deorum. Nec multo secus Speusippus, Platonem avunculum subsequens, et vim quamdam dicens, qua omnia regantur eamque animalem, evellere ex animis conatur cognitionem deorum. Aristoteles quoque in tertio de philosophia libro multa turbat, a magistro Platone num ⁴⁸ non dissentiens?

44. De diis habere, quod liquëat.] Male Davisius de diis quod liquëat scire.

45. Sint, non sint, qualesve sint.] Negligenter, pro sint, non sint, aut, si, quales.

46. Quum idem omnino.—] Dav. cum Ascens. et Victor. cumque. Infra paulo idem ex duobus libris Nam de Platonis—.

47. Quae de Platone didicimus.] Vulgo dicimus: illud conjecit Davisius, et scriptum habet Harl. 5., etsi primae syllabae expungentis nota adest.

48. A magistro Platone num non dissentiens?] Vulgati a magistro Platone uno dissentiens. Lambinus vero et Davisius e conjectura Manutii a m. P. non dissentiens. At, quaeso, si nihil

modo enim menti tribuit omnem divinitatem; modo mundum ipsum deum dicit esse; modo quemdam alium præficit mundo, eique eas partis tribuit ut replicatione quadam mundi motum regat atque tueatur: tum coeli ardorem deum dicit esse, non intellegens coelum mundi esse partem, quem alio loco ipse designarit deum. Quomodo autem coeli divinus ille sensus in celeritate tanta conservari potest? ubi deinde illi⁴⁹ tot dii, si numeramus etiam coelum deum? Quum autem sine corpore idem volt esse deum; omni illum sensu privat, etiam prudentia. Quo porro modo mundus moveri⁵⁰, carens corpore; aut quomodo, semper se movens, esse quietus et beatus potest? Nec vero ejus condiscipulus Xenocrates in hoc genere prudentior: in cujus libris, qui sunt de natura deorum, nulla species divina describitur: deos enim octo esse dicit; quinque eos, qui in stellis vagis nominantur⁵¹; unum, qui ex omnibus sideribus quae infixæ coelo sunt, ex dispersis quasi membris, simplex sit putandus deus; septimum, Solem adjungit; octavumque⁵², Lunam: qui quo sensu beati esse possint, intellegi non potest. Ex eadem Platonis schola Ponticus Heraclides puerilibus fabulis refert liberos: et idem⁵³ modo mundum, tum mentem divinam esse putat: errantibus etiam stellis divinitatem tribuit, sensuque deum privat, et ejus formam mutabilem esse volt: eodemque in libro rursus terram et coelum refert in deos. Nec vero Theophrasti inconstantia ferenda est: modo enim menti divinum tribuit principatum; modo coelo; tum autem signis sideribusque coelestibus. Nec audiendus ejus auditor Strato, is, qui physicus appellatur: qui omnem vim divinam in natura sitam esse censet; quae causas gignendi, augendi, minuendi, immutandique⁵⁴ habeat, sed careat omni sensu et figura.

XIV. Zeno autem (ut jam ad vestros, Balbe, veniam) naturalem legem divinam esse censet, eamque vim obtinere recta imperantem prohibentemque contraria: quam legem quomodo effi-

dissentiebat, quorsum attinent quae sequuntur? Pro uno igitur scripsi *num non*, et interrogandi notam post *dissentiens* posui.

49. *Ubi deinde illi tot dii—?*] Nempe ii, quos majorum institutis accepimus (supra c. 12.): isto modo enim, si etiam coelum deus est, dii erunt in deo. Ergo in hoc dissentiebat.

50. *Mundus moveri.*] Addidit Davisius *potest* frustra.

51. *Qui in stellis vagis nominantur.*] I. e., qui in stellis vagis numerantur, atque ex his nominantur. Nempe compressa oratio est: at frustra con-

jicit Lambinus, probante Davisio, *numerantur*.

52. *Octavumque.*] Nempe deum. Ita Dav.: vulg. *octavamque*.

53. *Et idem modo . . . , tum—.*] Vulgati et tamen, inepte. Harl. 4. *et inde*, pro *et idem*, opinor; nam *inde* et *idem* alibi permutantur. Ergo ab imperito interprete istud *tamen* profectum est.

54. *Immutandique.*] Addendam hanc vocem recte censuit Davisius, quum in duobus libris *immittendi* invenisset: at postea ipsam illam jam ab Ascensio editam comperit.

ciat animantem, intellegere non possumus: deum autem animantem certe volumus esse. Atque hic idem alio loco aethera deum dicit, si⁵⁵ intellegi potest nihil sentiens deus, qui numquam nobis occurrit, neque in precibus, neque in optatis, neque in votis. Aliis autem libris rationem quamdam per omnium⁵⁶ naturam rerum pertinentem vi divina⁵⁷ esse affectam putat. Idem astris hoc idem tribuit, tum annis, mensibus, annorumque mutationibus. Quum vero Hesiodi theogoniam interpretatur, tollit omnino usitatas perceptasque⁵⁸ cognitiones deorum: neque enim Jovem, neque Junonem, neque Vestam, neque quemquam, qui ita appellentur⁵⁹, in deorum habet numero; sed rebus inanibus atque mutis per quamquam significationem haec docet tributa nomina. Cujus discipuli Aristonis non minus magno in errore sententia est, qui neque formam dei intellegi posse censeat, neque in diis sensum esse dicat; dubitetque omnino, deus animans, necne sit. Cleanthes autem, qui Zenonem audivit una cum eo quem proxume nominavi, tum ipsum mundum deum dicit esse; tum totius naturae menti atque animo tribuit hoc nomen; tum ultimum, et altissimum, atque undique circumfusum, et extremum, omnia cingentem atque complexum ardorem, qui aether nominetur, certissimum deum judicat. Idemque, quasi delirans, in iis libris, quos scripsit contra voluptatem, tum fingit formam quamdam et speciem deorum; tum divinitatem omnem tribuit astris; tum nihil ratione censet esse divinius. Ita fit, ut deus ille, quem mente noscimus, atque in animi notione tamquam in vestigio volumus reponere, nusquam prorsus appareat.

XV. At Persaeus ejusdem Zenonis auditor eos dicit esse habitos deos, a quibus magna utilitas ad vitae cultum esset inventa; ipsasque res utilis et salutaris deorum esse vocabulis nuncupatas: ut ne hoc quidem diceret, illa inventa esse deorum, sed ipsa divina. Quo⁶⁰ quid absurdius, quam aut res sordidas atque

55. *Si intellegi potest—*] Corrigit Davisius *Atque . . . dicit. Qui intellegi potest—?* qui negligentem Ciceronis manum corrigit.

56. *Per omnium naturam rerum.*] Davisius *omnem*, nimis sollicito. *Cic. Acad. iv. 7.*, "Memoria non modo philosophiam, sed *omnis* vitae usum . . . continet."

57. *Vi divina esse affectam putat.*] Ita Davisius e conj. P. Manutii: vulg. *ut divinam, esse affectam putat.*

58. *Usitatas perceptasque.*] Manutius, Lambinus, Davisius, *insitas practicasque*: quasi vero insitae cogni-

tiones essent omnium deorum qui in Hesiodi Theogonia numerantur. Mirum est potuisse doctos viros hunc locum cum cap. 16. et 17. conferre, ubi generaliter dicitur divini alicujus numinis insitam atque innatam cognitionem hominibus inesse.

59. *Qui ita appellentur.*] Invenit hoc Ernestius in cod. Guelf.: vulg. *appelletur*; Davisius *appellatur*.

60. *Quo quid absurdius, quam—?*] Ita Ciceroni placuit id coarctare, quod sic plene efferendum erat: *Quo quid absurdius? quid enim absurdius quam—?* Duas autem comparandi formulas

deformis deorum honore afficere, aut homines jam morte⁶¹ deletos reponere in deos, quorum omnis cultus esset futurus in luctu? Jam vero Chrysippus, qui Stoicorum somniorum vaferrimus habetur interpres, magnam turbam congregat ignotorum deorum, atque ita ignotorum, ut eos ne conjectura quidem informare possimus; quum mens nostra quidvis videatur cogitatione posse depingere. Ait enim, vim divinam in ratione esse positam, et universae naturae animo atque mente: ipsumque mundum deum dicit esse, et ejus animi fusionem universam; tum ejus ipsius principatum qui in mente et ratione versetur, communemque rerum naturam universam⁶² atque omnia continentem; tum fatalem necessitatem⁶³ rerum futurarum; ignem praeterea et eum quem ante dixi aethera; tum ea quae natura fluerent atque manarent, ut et aquam, et terram⁶⁴, et aëra, solem, lunam, sidera, universitatemque rerum qua omnia continerentur, atque homines etiam eos qui immortalitatem essent consequuti. Idemque disputat aethera esse eum, quem homines Jovem appellarent; quique aër per maria manaret, eum esse Neptunum; terramque eam esse, quae Ceres diceretur: similique ratione persequitur vocabula reliquorum deorum. Idemque etiam legis perpetuae et aeternae vim, quae quasi dux vitae et magistra officiorum sit, Jovem dicit esse; eandemque fatalem necessitatem appellat, sempiternam rerum futurarum veritatem: quorum nihil tale est, ut in eo vis divina inesse videatur. Et haec quidem in primo libro de natura deorum: in secundo autem volt Orphei, Musaei, Hesiodi, Homerique fabellas accommodare ad ea, quae ipse primo libro de diis immortalibus dixerit⁶⁵; ut etiam veterrumi poëtae, qui haec ne suspicati

etiam alibi commiscuit, ut *de Fin.* i. 6., "Ait enim declinare atomum sine causa: quo nihil turpius physico, quam fieri sine causa quiddam dicere." et *de Div.* i. 39. extr., "Quid vero hoc turpius, quam quod idem nullam censeret gratuitam esse virtutem?" (ubi censet, non sensit, quod vulgo legitur, habent Harl. omnes.) adde *Acad.* i. 12. et *de Orat.* i. 37. In qua negligentia Platonem sequitur: sic enim hic et alibi saepe et in *Critone*, *Καὶ τοὶ τὴν ἀναισχιῶν εἴη ταύτης δόξα, ἣ δοκεῖν χρήματα περὶ πλείονος ποιεῖσθαι ἢ φίλους*; • 61. *Morte deletos.*] Harl. 1. *leto deletos.*

62. *Universam.*] Recte receperunt Ernest. et Heind.: vulg. *universa*.

63. *Tum fatalem necessitatem.*] Vulg. *fatalem umbram, et necessitatem r. f.*

Davisius vero ex uno Eliensi *fatalem vim*: frustra; neque enim *vim* in *umbram* facile abiturum fuisse arbitror. At nihil certius nostra conjectura, quae sane cuivis in promptu erat, natum esse istud *umbram* ex Graeca voce *εἰσαρμένην*, quam lector aliquis ex c. 20. infra adnotasset: "Hinc vobis exstitit primum illa *fatalis necessitas*, quam *εἰσαρμένην* dicitis." Quare delevi.

64. *Ut et aquam, et terram, et aëra.*] Non fluit atque manat *terra*. Fortasse scribendum *ut aquam ex terra*, quasi adjective, ut significentur fontes amnesque.

65. *Quae ipse . . . dixerit.*] Harl. 3. et 4. *dixerat*, quomodo Ciceronem scripsisse putat Ernestius, ego non puto. Idem autem codices delent

quidem sint, Stoici fuisse videantur. Quem Diogenes Babylonius consequens in eo libro qui inscribitur de Minerva, partum Jovis ortumque virginis ad physiologiam traducens, dejungit a fabula.

XVI. Exposui fere non philosophorum judicia, sed delirantium somnia; nec enim multo absurdiora sunt ea, quae poetarum vocibus fusa ipsa suavitate nocuerunt: qui et ira inflammatos⁶⁶, et lubricine furentis induxerunt deos; feceruntque, ut eorum bella, proelia, pugnas, volnera videremus; odia praeterea, dissidia, discordias, ortus, interitus, querelas, lamentationes, effusas in omni intemperantia lubricines, adulteria, vincula, cum humano genere concubitus, mortalisque ex immortalibus⁶⁷ procreatos. Cum poetarum autem errore conjungere licet portenta magorum, Aegyptiorumque⁶⁸ in eodem genere dementia; tum etiam vulgi opiniones, quae in maxuma inconstantia veritatis ignorance versantur. Ea qui consideret quam inconsulte ac temere dicantur, venerari Epicurum, et in eorum ipsorum⁶⁹ numero de quibus haec quaestio est habere debeat. (Solutus enim vidit, primum esse deos; quod in omnium animis eorum notionem impressisset ipsa natura: quae est enim gens, aut quod genus hominum, quod non habeat sine doctrina anticipationem quamdam deorum? quam appellat πρόληψιν Epicurus, id est, anteceptam animo rei quamdam informationem, sine qua nec intellegi quidquam, nec quaeri, nec disputari potest. Cujus rationis vim atque utilitatem ex illo coelesti Epicuri de regula et judicio volumine accepimus.

XVII. Quod igitur fundamentum hujus quaestionis est, id praeclare jactum videtis. Quum enim non instituto aliquo aut more aut lege sit opinio constituta, maneatque ad unum omnium firma consensus; intellegi necesse est esse deos, quoniam insitas eorum vel potius innatas cognitiones habemus. De quo autem omnium natura⁷⁰ consentit, id verum esse necesse est. Esse igitur

pronomen *ipse*; item adjectivum *immortalibus* (quod quidem additamentum abjiciunt iidem duo etiam infra c. 43. et 44., et l. iii. c. 7. et 17.), neque desiderarem equidem etiam *de diis*.

66. *Qui et ira inflammatus*, etc.] Augustin. C. D. vi. 5., ex Varrone: "Primum (genus Theologiae) quod dixi, in eo sunt multa contra dignitatem et naturam immortalium ficta: in hoc enim est ut deus alius ex capite, alius ex femore sit, alius ex guttis sanguinis natus. In hoc ut dii furati sint, ut adulteraverint, ut servierint homini. Denique in hoc omnia diis attribuantur, quae non modo in hominem,

sed etiam in contemnitissimum hominem cadere possunt."

67. *Mortalisquae ex immortalibus*.] Non omnes ex uno, sed alium ex alio immortalibus procreatos. At frustra Davissius ex uno MS. *immortalibus*, idque a secunda manu, arripuit.

68. *Aegyptiorumque . . . dementia*.] Juv. xv. 1., "Quis nescit . . . qualia demens Aegyptus portenta colat?"

69. *In eorum ipsorum numero*.] Lucet. v. 8., "Deus ille fuit, deus, inclute Memmi, qui princeps vitae rationem invenit eam, quae—" adde v. 52.

70. *Omnium natura consentit*.] Om-

deos confitendum est. Quod quoniam fere constat inter omnis non philosophos solum, sed etiam indoctos; fateamur constare illud etiam, hanc nos habere sive anticipationem, ut ante dixi, sive praenotionem deorum: sunt enim rebus novis nova ponenda nomina; ut Epicurus ipse *προληψιν* appellavit, quam antea nemo eo verbo nominarat. Hanc igitur habemus, ut deos beatos et immortalis putemus. Quae enim nobis natura informationem deorum ipsorum dedit, eadem insculpsit in mentibus, ut eos aeternos et beatos haberemus. Quod si ita est, vere exposita illa sententia est ab Epicuro, *Quod beatum aeternumque sit, id nec habere ipsum negoti quidquam, nec exhibere alteri: itaque neque ira, neque gratia teneri; quod, quae talia essent, imbecilla essent omnia.* Si nihil aliud quaereremus, nisi ut deos pie coleremus, et ut superstitione liberaremur, satis erat dictum: nam et praestans deorum natura hominum pietate coleretur, quum et aeterna esset et beatissima; habet enim venerationem justam quicquid excellit: et metus omnis a⁷¹ vi atque ira deorum pulsus esset; intellegitur enim, a beata immortalique natura et iram et gratiam segregari: quibus remotis, nullos a superis impendere⁷² metus. Sed ad hanc confirmandam opinionem anquirat animus et formam, et vitam, et actionem mentis atque agitationem in deo.

XVIII. Ac de forma quidem partim natura nos admonet, partim ratio docet: nam a natura habemus omnes omnium gentium speciem nullam aliam nisi humanam deorum: quae enim alia forma occurrit umquam aut vigilantibus cuiquam, aut dormienti? sed, ne omnia revocentur ad primas notiones, ratio hoc idem ipsa declarat: nam, quum praestantissimam naturam, vel quia beata est vel quia sempiterna, convenire videatur eandem esse pulcherrumam, quae compositio membrorum, quae conformatio lineamentorum quae figura, quae species humana potest esse pulchrior? Vos quidem, Lucili, soletis, (nam Cotta meus modo hoc, modo illud,) quum artificium effingitis fabricamque divinam, quam sint omnia in hominis figura non modo ad usum, verum etiam ad venustatem apta describere. Quod si omnium animantium formam vincit hominis figura, deus autem animans est; ea figura profecto est, quae pulcherruma sit omnium; quoniamque deos beatissimos esse constat, beatus autem esse sine virtute nemo potest, nec virtus

nes consentiunt. Sic noster infra c. 31., "In deorum natura ponere." i. e. in diis. et *Lucret.* i. 16. et 195. *natura animantium.* Haec jam Davisius: adde *Cic. de Fin.* v. 11., "Intelligent, si quando naturam hominis dicam, hominem dicere me; nihil enim hoc differt." Infra l. ii. c. 54., *alvi natura.*

71. *Metus . . . a vi . . . deorum.*] *Liv.* xxiii. 15., "Quem . . . metus a praetore Romano . . . ad transfugiendum stimulabat."

72. *Quibus . . . impendere.*] *Exspectares aut usque . . . nullos . . . impendere, aut quibus nullus . . . impendat: sed nil mutandum.*

sine ratione constare, nec ratio usquam inesse nisi in hominis figura; hominis esse specie deos confitendum est. Nec tamen ea species corpus est, sed quasi corpus; nec habet sanguinem, sed quasi sanguinem. Haec quamquam et inventa sunt acutius, et dicta subtilius ab Epicuro, quam ut quivis ea possit agnoscere; tamen fretus intelligentia vestra dissero brevius, quam causa desiderat. Epicurus autem, qui res occultas et penitus abditas non modo viderit animo sed etiam sic tractet⁷³ ut manu, docet eam esse vim et naturam deorum, ut primum non sensu sed mente cernatur; nec soliditate quadam⁷⁴, nec ad numerum, ut ea quae ille propter firmitatem στερέμνια appellat, sed imaginibus similitudine et transitione perceptis: quum infinita simillarum imaginum species ex innumerabilibus individuis existat et ad deos affluat⁷⁵, cum maximis voluptatibus in eas imagines mentem intentam, infixamque nostram intelligentiam capere quae sit et beata natura et aeterna.

XIX. Summa vero vis infinitatis magna ac diligenti contemplatione dignissima est: in qua intellegi necesse est, eam esse naturam, ut omnia omnibus paribus paria respondeant: hanc *ισονομίαν* appellat Epicurus⁷⁶, id est, aequabilemtributionem. Ex hac igitur illud efficitur, si mortalium tanta multitudo sit, esse immortalium non minorem; et, si quae interimant innumerabilia sint, etiam ea quae conservent infinita esse debere. Et quaerere a nobis, Balbe, soletis, quae vita deorum sit, quaeque ab iis degatur aetas. Ea videlicet, qua nihil beatius, nihil omnibus bonis affluentius cogitari potest: nihil enim agit⁷⁷; nullis occupationibus

73. *Sic tractet ut manu.*] Arnobius lib. ii. p. 118. apud Davisium, "Quas (rationes) possit videre qui volet, et contrectare, quemadmodum dicitur, *manibus*." Olim legebatur *ut manu doceat*: correctio loci P. Manutio debetur. Davisius viderat—*tractat*, frustra.

74. *Nec soliditate quadam.*] Non placet *quadam*, utpote in negatione: fortasse *quapiam* scribendum est. Sed eodem modo ii. 16., "*Nec vero dici potest vi quadam* majore fieri, ut —." et de Orat. i. 9., "Atque is, non accurata *quadam* orationis copia, sed nutu atque verbo libertinos in urbanas tribus transtulit." Adde infra iii. 35.

75. *Et ad deos affluat.*] Obscurus atque impeditus locus. Dedit Lambinus e conj. et *ad nos affluat*. Davisius scribendum censuit *a deis affluat*. Heindorfio placet utramque recipere

conjecturam, et scribere *et a diis ad nos affluat*. At non possunt, arbitrator, istae imagines quae ex innumerabilibus individuis existant, prius a diis ad nos affluere quam ad ipsos deos pervenerint. Ergo fortasse lacuna est, nempe sic explenda: *quum . . . existat et ad deos affluat, et item a diis ad nos effluat*. Nam habent codices nonnulli *effluat*. Infra c. 41., "Quum sine ulla intermissione pulsetur agiteturque incursione atomorum sempiterna, *quumque ex ipso imagines semper affluant*." Ceterum eadem pleraque iterum c. 37. extr. referuntur.

76. *Appellat Epicurus.*] Harl. 1. non habet nomen *Epicurus*; neque eo opus est.

77. *Vita deorum . . . nihil enim agit.*] Similis enallage numeri est infra c. 41., *At dolore vacant*. *Satin'* est id. . . ?

est implicatus; nulla opera molitur; sua sapientia et virtute gaudet; habet exploratum, fore se semper quum in maxumis tum in aeternis voluptatibus.

XX. Hunc deum rite beatum dixerimus; vestrum vero laboriosissimum. Sive enim ipse mundus deus est; quid potest esse minus quietum, quam, nullo puncto temporis intermisso, versari circum axem coeli admirabili celeritate? nisi quietum autem, nihil beatum est: sive in ipso mundo deus inest aliquis, qui regat, qui gubernet, qui cursus astrorum, mutationes temporum, rerum vicissitudines ordinesque conservet, terras et maria contemplans hominum commoda vitasque tueatur; nae ille est implicatus molestis negotiis et operosis. Nos autem beatam vitam in animi securitate et in omnium vacatione munerum ponimus: docuit enim ~~nos idem~~ qui cetera, natura effectum esse mundum; nihil opus fuisse fabrica; tamque eam rem esse facilem, quam vos effici negetis⁷⁸ sine divina posse solertia, et innumerabilis natura mundos effectura sit, efficiat, effecerit. Quod quia quemadmodum natura efficere sine aliqua mente possit non videtis, ut tragici poëtae⁷⁹, quum explicare argumenti exitum non potestis, confugitis ad deum. Cujus operam profecto non desideraretis, si immensam et interminatam in omnis partis magnitudinem regionum videretis: in quam se injiciens animus et intendens ita late longeque peregrinatur, ut nullam tamen oram ultimi⁸⁰ videat in qua possit insistere. In hac igitur immensitate latitudinum, longitudinum, altitudinum, infinita vis innumerabilium volitat atomorum, quae, interjecto inani, cohaerescunt tamen inter se, et aliae alias apprehendentes continuantur: ex quo efficiuntur hae rerum formae et figurae, quas vos effici posse sine foliis et incudibus non putatis. Itaque imposuistis in⁸¹ cervicibus nostris sempiternum dominum, quem dies et noctis timeremus. Quis

Cogitat, inquit, assidue, beatum esse se.⁷⁷

78. *Quam vos effici negetis.*] Davisius *negatis*, male. Intellege, quasi dixisset — tamque rem esse facilem, quum vos eam effici posse negetis, etc.

79. *Ut tragici poëtae.*] Adscripsit Ursinus locum Platonis in *Cratylō*: ὡς περ οἱ τραγῳδοποιοὶ, ἐπειδὴ τι ἀπορώσιν, ἐπὶ τὰς μηχανὰς καταφεύγουσι, θεοὺς ἀπορροῦν. Sed a Stoicis philosophis placuit Ciceroni comparisonem amplificare, quum explicare argumenti exitum non potestis, potius quam a poëtis, quum exitum fabulae reperire nequeunt: de qua conversione vide

(monente Creuzero) *Heusinger*. ad *Offic.* iii. 17. 2. p. 695. Frustra ergo Walkerus scribi voluit *possunt*. Quod vero Ernestius male conjecit *possint*, significat indicativus modus istud etiam moris fuisse.

80. *Nullam t. oram ultimi.*] Corrigit Davisius *ultimam*, collato *Lucret.* i. 968.

— “Si quis procurrat ad oras
Ultimus *extremas*, jaciaturque volatile
telum.”

*Sed *ultimi* substantive positum est.

81. *Imposuistis in —.*] Sic apud Davisium *Sallust.* *Jug.* 61., *Valer. Mar.* v. 3. 8., *Plaut. Aul.* ii. 8. 15.

enim non timeat omnia providentem, et cogitantem, et animadvertentem, et omnia ad se pertinere putantem, curiosum, et plenum negoti deum? Hinc vobis exstitit primum illa fatalis necessitas, quam *εἰσαγγέμεν* dicitis; ut, quidquid accidat, id ex aeterna veritate causarumque continuatione fluxisse dicatis. Quanti autem haec philosophia aestumanda est, cui, tamquam aniculis et iis quidem indoctis, fato fieri videantur omnia? Sequitur *μαρτυρί* vestra, quae Latine divinatio dicitur; qua tanta imbueremur superstitione, si vos audire vellemus, ut haruspices, augures, harioli, vates, et conjectores nobis essent colendi. His terroribus ab Epicuro⁸² soluti, et in libertatem vindicati nec metumimus eos, quos intellegimus nec sibi fingere ullam molestiam, nec alteri quaerere; et pie sancteque colimus naturam excellentem atque praestantem. Sed elatus studio vereor ne longior fuerim. Erat autem difficile, rem tantam tamque praeclaram inchoatam relinquere: quamquam non tam dicendi ratio mihi habenda fuit, quam audiendi.*

XXI. Tum Cotta comiter, ut solebat, Atqui, inquit, Vellei, nisi tu aliquid dixisses, nihil sane ex me quidem audire potuisses: mihi enim non tam facile in mentem venire solet quare verum sit aliquid, quam quare falsum. Idque quum saepe, tum, quum te audirem paulo ante, contigit. Roges me, qualem deorum naturam esse dicam⁸³; nihil fortasse respondeam: quaeras, putemne talem esse qualis modo a te sit exposita; nihil dicam mihi videri minus. Sed antequam adgrediar ad⁸⁴ ea quae a te disputata sunt, de te ipso dicam quid sentiam. Saepe enim de L. Crasso⁸⁵ familiari illo tuo videor audisse, quum te togatis omnibus sine dubio anteferebat, et paucos tecum Epicureos e Graecia compararet: sed, quod ab eo te mirifice diligi intellegebam, arbitrabar illum propter benevolentiam id uberius dicere. Ego autem, etsi vereor laudare praesentem, iudico tamen de re obscura atque difficilluma⁸⁶ a te dictum esse dilucide; neque sententiis solum copiose, sed verbis etiam ornatus quam solent vestri. Zenonem, quem Philo noster coryphaeum appellare Epicureorum solebat, quum Athenis essem, audiebam frequenter, et quidem ipso

82. *Ab Epicuro.*] Cf. *Lucret.* i. 67—80.

83. *Dicam.*] Dedit Ernest. e cod. Guelf., Heind. ex suis; habent etiam Harl. 2. 3. 4. 5.: vulg. *dicam*.

84. *Antequam adgrediar ad—.*] Sic, adhibita praepositione, etiam *pro Mur.* 7., *Liv.* i. 42., apud Creuzerum. Adde infra iii. 3., et *Sallust.* *Jug.* 92.

85. *L. Crasso.*] Desunt Harl. 1. 2. 5. et Burn.

86. *De re obscura atque difficilluma.*] Recte Davisius, codices sequutus, non veritus est positivum et superlativum conjungere, quum antea *difficili* legeretur. Noster iii. 27. "De quo recte et *verissime* loquitur Atreus." ubi cod. Glog. frustra *rectissime*. Gellius xx. 1. apud Dav. "Quaedam isthic esse animadvertuntur aut *obscurissima* aut *dura*." Multa nos ad *Sallust. Catil.* v.

Luc.
I. 62
H

auctore Philone : credo, ut facilius judicarem quam illa bene refellerentur, quam a principe Epicureorum accepissem quemadmodum dicerentur. Non igitur ille, ut plerique; sed isto modo, ut tu, distincte, graviter, ornate. Sed quod in illo mihi usu saepe venit, idem modo quum te audirem acciderat, ut moleste ferrem tantum ingenium (bona venia me audies) in tam levis, ne dicam in tam ineptas sententias incidisse. Nec ego nunc ipse aliquid afferam melius : ut enim modo dixi, omnibus fere in rebus, et maxime in physicis, quid non sit citius quam quid sit dixerim.

XXII. Roges me, quid aut quale sit deus; auctore utar Simonide : de quo quum quaesivisset hoc idem tyrannus Hiero, deliberandi⁸⁷ sibi unum diem postulavit : quum idem ex eo postridie quaereret, biduum petivit : quum saepius duplicaret numerum dierum, admiransque Hiero requireret cur ita faceret, Quia quanto, inquit, diutius considero, tanto mihi res videtur obscurior. Sed Simonidem arbitror, (non enim poëta solum suavis, verum etiam cetera quaeque⁸⁸ doctus sapiensque traditur), quia multa venirent in mentem acuta atque subtilia, dubitantem quid eorum esset verissimum desperasse omnem veritatem. Epicurus vero tuus (nam cum illo malo disserere, quam tecum) quid dicit⁸⁹, quod non modo philosophia dignum esset, sed mediocri prudentia? Quaeritur primum in ea quaestione, quae est de natura deorum, sintne dii, necne sint. Difficile est negare : credo, si in concione⁹⁰ quaeratur; sed in hujusmodi sermone et in consensu facillimum. Itaque ego ipse pontifex, qui caerimonias religionesque publicas sanctissime tuendas arbitror, is hoc quod primum est, esse deos, persuaderi mihi non opinione solum, sed etiam ad veritatem plane velim : multa enim occurrunt, quae conturbent; ut interdum nulli esse videantur. Sed vide, quam tecum agam liberaliter. Quae communia sunt vobis cum ceteris philosophis non adtingam, ut hoc ipsum : placet enim omnibus fere, mihiq; ipsi in primis, deos esse : itaque non pugno : rationem tamen eam, quae a te affertur, non satis firmam puto.

11.; adde not. ad illud ii. 56., "Ex quo plurima conspicientes, fungantur suo munere."

87. *Deliberandi.*] Sc. causa, quod cum Davisio recte omittunt etiam nostri quinque. Quod vero censet Heindorfius, gerundium a voce diem pendere, ordo verborum obstat.

88. *Cetera quaeque doctus.*] I. e. cetera omnia. Ita scribo e conjectura. Davisius cetera quoque. Harl. 3. et 4. cetera quae. Vulgati ceteroqui, quod

habent Harl. 1. et Burn.; sed ista maligna plerumque particula est, et ali-quid de laudibus hominis detrahit.

89. *Quid dicit?*] Nempe in scriptis; i. e. dixit. Male ergo Davisius infra dignum sit.

90. *Si in concione quaeratur.*] Varro apud Augustin. C. D. vi. 5., "Sic alia quae facilius intra parietes, in schola, quam extra in foro ferre possunt aures."

XXIII. Quod enim omnium gentium generumque hominibus ita videretur, id satis magnum esse argumentum dixisti cur esse deos confiteremur. Quod quum leve per se, tum etiam falsum est: primum enim unde notae tibi sunt opiniones nationum? Equidem arbitror multas esse gentis sic immanitate efferatas, ut apud eas nulla suspicio deorum sit. Quid? Diagoras, atheos qui dictus est, posteaque Theodorus, nonne aperte deorum naturam sustulerunt? nam Abderites quidem Protagoras, cujus a te modo mentio facta est, sophistes temporibus illis vel maxumus, quum in principio libri sui sic posuisset, *De Divis, neque ut sint, neque ut non sint, habeo dicere*⁹¹, Atheniensium jussu urbe atque agro est exterminatus, librique ejus in concione combusti. Ex quo equidem existumo, tardioris ad hanc sententiam profitendam multos esse factos; quippe quum poenam ne dubitatio quidem effugere potuisset. Quid de sacrilegis, quid de impiis perjurisque dicemus?

—Tubulus si Lucius umquam,
Si Lupus, aut Carbo, aut⁹² Neptuni filius,—

ut ait Lucilius, putasset esse deos; tam perjurus, aut tam impurus fuisset? Non est igitur tam explorata ista ratio ad id quod volitis confirmandum, quam videtur. Sed, quia commune hoc est argumentum aliorum etiam philosophorum, omittam hoc tempore: ad vestra propria venire malo. Concedo esse deos. Doce me igitur, unde sint, ubi sint, quales sint corpore, animo, vita; haec enim scire desidero. Abuteris ad omnia atomorum regno et licentia; hinc quodcumque in solum⁹³ venit, ut dicitur, effingis

91. *Habeo dicere.*] Sic. l. iii. c. 39. extr., "Haec fere *dicere habui* de natura deorum." alibi saepe Cicero. *Ovid de Trist.* i. i. 123., *plura mandare habebam.* - *Horat. Epod.* xvi. 23., "An melius quis *habet suadere*?" Augustus apud *Sueton.* in vita c. 58., "Quid *habeo* aliud deos immortales *precari*?" Est nimirum Graecismus.

92. *Aut Neptuni filius.*] Delevit Heindorfius particulam *aut*, Scaligeri sequutus sententiam, ut *Neptuni filius* sit Carbonis epitheton: ita autem saevos et immanes homines appellari solitos fuisse, docet, id quod Davisius monuit, *Gell.* xv. 21.

93. *Quodcumque in solum venit.*] Cic. ad Fam. ix. 26., "Convivio delector: ibi loquor, quod *in solum*, ut dicitur." ubi P. Manutius, "Hoc proverbium quidlibet significat, et quidquid

occurrit, quidquid casus fert: non pro ratione, aut pro recta voluntate, sed temere, casu, fortuito: ductum fortasse a frugibus quae sementi non respondent, sed enascuntur inutilia quaedam interdum, atque in solum veniunt, praeter expectationem agricolae. Hinc illud lib. i. de nat. deor., . . . pro temere et arbitratu plane tuo effingis atque efficit omnia. Verum aliquanto magis vim ac sententiam hujus proverbii declarat, et (ut arbitror) comprobatur opinionem nostram Varro apud Nonium, in satyra Vae Victis, "Quoniam omnia non memini, quod *in solum* mihi venerit, ponam?" Haec vir ille doctus. De eodem proverbio Scotus, opinor, ad Nizolium, "Proverbium est de eo qui neque quid dicat, neque quid agat, attendit: sed omnia de omnibus et loquitur et efficit. Videtur

atque efficis. Quae primum nullae sunt: nihil est enim, quod vacet corpore: corporibus autem omnis obsidetur locus. Ita nullum inane, nihil esse individuum potest.

XXIV. Haec ego nunc physicorum oracula fundo, vera an falsa, nescio, sed veri tamen similia quam vestra: ista enim flagitia⁹⁴ Democriti, sive etiam ante Leucippi, esse corpuscula quaedam laevia, alia aspera, rotunda alia, partim autem angulata et pyramidata⁹⁵, curvata quaedam et quasi adunca; ex his effectum esse coelum atque terram, nulla cogente natura, sed concursu quodam fortuito; hanc tu opinionem, C. Vellei, usque ad hanc aetatem perduxisti; priusque te quis de omni vitae statu, quam de ista auctoritate dejecerit: ante enim judicasti Epicureum te esse oportere, quam ista cognovisti. Ita necesse fuit aut haec flagitia concipere animo, aut susceptae philosophiae nomen amittere⁹⁶. Quid enim mereas, ut Epicureus esse definas? Nihil equidem, inquis, ut rationem vitae beatae veritatemque deseram. Ista igitur est veritas? Nam de vita beata nihil repugno; quam tu ne in deo quidem esse censes, nisi plane otio langueat. Sed ubi est veritas? In mundis, credo⁹⁷, innumerabilibus, omnibus minimis temporum punctis, aliis nascentibus, aliis cadentibus: an in individuis corpusculis tam praeclara opera, nulla moderante natura, nulla ratione, fingentibus? Sed oblitus liberalitatis meae, qua tecum paulo ante uti coeperam, plura complector. Concedam igitur ex individuis constare omnia. Quid ad rem? deorum enim natura quaeritur. Sint sane ex atomis: non igitur aeterni: quod⁹⁸ enim ex atomis sit, id natum aliquando sit. Si nati⁹⁹, nulli dii antequam nati: et, si ortus est deorum, interitus sit necesse est; ut tu paulo ante de Platonis mundo disputabas. Ubi igitur illud vestrum beatum et aeternum? quibus duobus verbis significatis deum. Quod quum efficere vultis, in dumeta correpitis: ita enim dicebas, non corpus esse in deo, sed quasi corpus; nec sanguinem, sed tamquam sanguinem.

XXV. Hoc persaepe facitis, ut quum aliquid non verisi-

autem a figulis sumtum, qui quidquid in solum suum et in rotam venit, fingunt."

94. *Ista enim flagitia, etc.*] Junge *ista flagitia*—hanc opinionem.

95. *Angulata et pyramidata.*] Vocem *pyramidata* ex MSis restituit Ursinus, quum in vulgatis deesset: quem nihil erat, opinor, cur alii non sequerentur. Harl. 3. *ang. et piramata*, 5. *ang. pyramata*; 1. et Burn. *ang. foramata*, omisso *curvata*.

96. *Amittere.*] Omittere, deponere.

Plaut. Mil. iv. 8. 14., "Et, quia tecum eram, propterea animo eram ferocior: eam nobilitatem *amittendam* video."

97. *In mundis, credo, —.*] Davisius e conj. *cedo*, frustra.

98. *Quod enim ex atomis sit.*] Dedi *quod pro quia*, praeceuntibus et aliis codicibus multis et Harl. 2. et 3.—*Id natum aliquando sit:* i. e., id aliquando natum esse necesse est.

99. *Si nati.*] Ita recte Harl. 2. et 3., alii multi apud alios: vulg. *si natum*,

mile dicatīs et effugere reprehensionem velitis, afferatis¹ aliquid, quod omnino ne fieri quidem possit: ut satius fuerit illud ipsum de quo ambigebatur concedere, quam tam impudenter resistere. Velut Epicurus quum videret, si atomi ferrentur in locum inferiorem suapte pondere, nihil fore in nostra potestate, quod esset earum motus certus et necessarius; invenit quo modo necessitatem effugeret, quod videlicet Democritum fugerat. Ait atomum, quum pondere et gravitate directa deorsus² feratur, declinare paululum. Hoc dicere turpius est, quam illud, quod volt³, non posse defendere. Idem⁴ facit contra dialecticos: a quibus quum traditum sit, in omnibus disjunctionibus, in quibus *aut etiam aut non* poneretur, alterutrum esse verum; pertimuit, ne, si concessum esset huiusmodi aliquid, *Aut vivet cras aut non vivet Epicurus*, alterutrum fieri⁵ necessarium: totum hoc *aut etiam aut non* negavit esse necessarium. Quo quid dici potest obtusius? Urgebat Arcesilas Zenonem; quum ipse falsa omnia diceret quae sensibus viderentur, Zeno autem nonnulla visa esse falsa, non omnia. Timuit Epicurus, ne, si unum visum esset falsum, nullum esset verum: omnis sensus veri nuntios dixit esse. Nihil horum nimis⁶ callide: graviolem enim plagam accipiebat, ut leviolem repelleret. Idem facit in natura deorum: dum individuorum corporum concretionem fugit, ne interitus et dissipatio consequatur, negat esse corpus deorum, sed tamquam corpus; nec sanguinem, sed tamquam sanguinem.

XXVI. Mirabile videtur, quod non rideat⁷ haruspex, quum

1. *Afferatis.*] Recte Davisius pro *afferatis*: ita etiam cod. plures. *Cic. de Senect.* 6., "Nihil igitur *afferunt*, qui in re gerenda versari senectutem negant."

2. *Directa deorsus.*] Ita Dav.: vulg. *directo deorsum.*

3. *Quod volt.*] Harl. 1. delet.

4. *Idem facit.*] Cf. *Acad.* ii. 30, 32., *de Fato* 10.

5. *Pertimuit, ne . . . fieri.*] Ita nostri omnes: vulg. *fieret*. Ergo illud ad aliud quoddam verbum animo retulit Cicero.

6. *Nihil horum nimis callide.*] Vulg. *nihil horum, nisi callide*: nimirum notula literae *m* quum aut ommissa fuisset aut evanuisset, ex *nīs* factum est *nisi*, eo facilius quod *nihil—nisi*—trita formula est. Davisius vero *nihil horum, nisi calide*; conferens *calida consilia*, et alia similia. Solus autem Harl. 1.

callide servat, pro quo ceteri omnes *valde* receperunt, nempe ex interpretatione particulae *nimis* ortum. Ceterum ex nostra emendatione lepida existit *μειωσις*, *nihil horum nimis callide*, et Ciceroni usitata; ut *de Orat.* ii. 88., "Habetis sermonem bene longum hominis, utinam non impudentis illius quidem, certe *non nimis* verecundi." (quo potissimum exemplo utor, ipsius loci emendandi causa: in vulgatis enim legitur *impudentis: illud quidem certe*.) Pro *nisi* cod. Glog. *vari*, ex dubio compendio; quod arripuit Heindorfius, ut effingeret *nihil horum viri valde callidi*: sed idem Glog., sicuti alii quidam, *valde* post *graviolem* ponit, quo minus dubites hoc ex margine irrepsisse.

7. *Quod non rideat haruspex.*] Cf. *de Div.* ii. 24.

haruspicem viderit: hoc mirabilis, quod vos inter vos risum tenere possitis. Non est corpus, sed quasi corpus. Hoc intellegere quale esset, si id in ceris⁸ fingeretur aut fictilibus figuris: in deo quid sit quasi corpus, aut quasi sanguis, intellegere non possum: ne tu quidem, Vellei; sed non vis fateri. Ista enim a vobis quasi dictata redduntur, quae Epicurus oscitans halucinatus est; quum quidem gloriaretur, ut videmus in scriptis, se magistrum habuisse nullum: quod et⁹ non praedicanti tamen facile equidem crederem; sicut mali aedificii domino glorianti se architectum non habuisse. Nihil enim olet¹⁰ ex Academia, nihil ex Lyceo, nihil ne e puerilibus quidem disciplinis. Xenocraten audire potuit: quem virum! dii immortales! et sunt qui putent audisse: ipse non volt: credo plus nemini. Pamphilum quemdam Platonis auditorem ait a se Sami auditum: ibi enim adulescens habitabat cum patre et fratribus, quod in eam pater ejus Neocles agripeta¹¹ venerat. Sed, quum agellus eum non satis aleret, ut opinor, ludi magister fuit. Sed hunc Platonem mirifice contemnit Epicurus: ita metuit, ne quid umquam didicisse videatur. In Nausiphane Democriteo tenetur; quem quum a se non neget auditum, vexat¹² tamen omnibus contumeliis. Atqui, si haec¹³ Democritea non audisset, quid audierat? quid est in physicis Epicuri non a Democrito? nam, etsi quaedam commutavit, ut quod paulo ante de inclinatione atomorum dixi, tamen pleraque dicit eadem, atomos, inane, imagines, infinitatem locorum, innumerabilitatemque mundorum, eorum ortus, interitus, omnia fere quibus naturae ratio continetur. Nunc istud quasi corpus et quasi sanguinem, quid sit¹⁴, intellegis? ego enim te scire ista melius quam me non fateor solum, sed etiam facile patior; quum quidem semel dicta sunt¹⁵. Quid est quod Velleius

8. *Si id in ceris*—] Davisius ex ed. Aldinis *ceris*, male: vide ad c. 5. supra.

9. *Quod et non praedicanti*—] Heindorfius *etiam*, L. Vallae temeritatem potius quam Ciceronis morem sequutus. Scilicet quia L. Vallae visum est temere negare *et pro etiam* apud Ciceronem usquam reperiri, *et pro etiam* apud Ciceronem sexcentis in locis exstinguendum est! adeo potuit valere auctoritas.—Recte Lambinus *equidem pro quidem*.

10. *Olet*.] Male Dav. e codd. suis *floret*: sed fortasse scribendum *Nihil enim fere olet*. Male idem *nihil ne ex Lyceo*.

11. *Agripeta*,] Colonus, Iterum Cic. ad Att. xv. ep. ult.

12. *Vexat*.] Cod. Burn. *necat*.

13. *Si haec Democritea*.] Interpretor —Democritea, quae hic docere solitus fuit. Neque Heindorfii conjecturas desidero.—Mox Dav. *quid enim in phys*.

14. *Quid sit, intellegis?*] Verbum substantivum recte restituit Davisius.

15. *Quum quidem semel dicta sunt*.] Pendere haec opinor a verbo *intellegis* supra: q. d., Nunc istud . . . quid sit, intellegis? intelligere enim te ista oportet, quum quidem semel dicta sunt; et vero te scire ista melius, etc.

intelligere possit, Cotta non possit? Itaque corpus quid sit, sanguis quid sit, intellego: quasi corpus et quasi sanguis quid sit, nullo prorsus modo intellego. Neque tu me celas, ut Pythagoras solebat alienos; nec consulto dicis occulte, tamquam Heraclitus: sed (quod inter nos liceat) ne tu quidem intellegis.

XXVII. Illud video pugnare te, species ut quaedam sit deorum, quae nihil concreti habeat, nihil solidi, nihil expressi, nihil eminentis, sitque pura, levis, perlucida. Dicemus ergo idem, quod in Venere Coa: corpus illud non est, sed simile corporis; nec ille fusus et candore mixtus rubor sanguis est, sed quaedam sanguinis similitudo: sic in Epicureo deo non res, sed similitudines rerum esse. Fac id, quod ne intellegi quidem potest, mihi esse persuasum: cedo mihi istorum adumbratorum deorum lineamenta atque formas. Non deest hoc loco copia rationum, quibus docere velitis humanas esse formas deorum: primum, quod ita sit informatum anticipatumque mentibus nostris, ut homini, quum deum¹⁶ cogitet, forma occurrat humana: deinde, ut, quoniam rebus omnibus excellat natura divina, forma quoque esse pulcherruma debeat; nec esse humana ullam pulchriorem: tertiam rationem affertis, possit quod¹⁷ nulla alia figura domicilium mentis esse. Primum igitur quidque consideremus, quale sit: arripere¹⁸ enim mihi videmini quasi vestro jure rem nullo modo probabilem omnium¹⁹. Quis tam caecus in contemplandis rebus umquam fuit, ut non videret species istas hominum collatas in deos aut consilio quodam sapientum, quo facilius animos imperitorum ad deorum cultum a vitae pravitate converterent; aut superstitione, ut essent simulachra, quae venerantes deos ipsos se adire crederent? Auxerunt autem haec eadem poëtae, pictores, opifices: erat enim non facile, agentis aliquid et molientis deos in aliarum formarum

Hujusmodi intelligo *ἁπαλολογίας* esse. Salse autem Epicureos perstringit Cotta, quod, jurati in verba magistri, in animum induxissent, omnia qualia-cumque, Epicurus quae semel enuntiasset, quoquo modo sibi persuadere. Supra paulo: "Ista enim a vobis quasi dictata redduntur, quae Epicurus oscitant hallucinatus est."

16. *Quum deum cogitet.*] Reduxi hanc lectionem, probante Davisio, in codd. satis multis repertam. Vulgo *de deo*.

17. *Possit quod nulla alia figura —.*] Sic nostri: vulg. *quod nulla in alia figura d. m. e. possit*. Gravem autem refutationis vim habet praepositum

illud *possit*, in quo ipsa quaestio assumitur.

18. *Arripere.*] Lucret. v. 248., "Illud in his rebus ne me *arripuisse* rearis, —." i. e., quod non concessum sit, sumere.

19. *Rem nullo modo probabilem omnium.*] Recte Ernestius hanc lectionem tuetur. Nempe, dum duae formulae animo scribentis obversabantur, sc. *rem nullo modo probabilem*, et *rem minime probabilem omnium*, accidit ut utriusque loquutionis pars de calamo defluerit. At male Davisius cum librariis distinguit — *probabilem. Omnium quis —?*

imitatione servare. Accessit etiam ista opinio fortasse, quod homini homine pulchrius nihil videatur. Sed tu hoc, physice, non vides, quam blanda conciliatrix et quasi sui sit lena natura? An putas ullam esse terra marique beluam, quae non sui generis belua maxime delectetur? quod ni ita esset, cur non gestiret taurus equae contrectatione, equus vaccae? An tu aquilam, aut leonem, aut delphinum ullam anteferre censes figuram suae? Quid igitur mirum, si hoc eodem modo homini natura praescripsit, ut nihil pulchrius quam hominem putaret; eam esse causam²⁰, cur deos hominum similis putaremus? Quid censes? si ratio esset in beluis, non suo quasque generi plurimum tributuras fuisse?

XXVIII. At mehercule ego, (dicam enim, ut sentio,) quamvis amem ipse me, tamen non audeo dicere, pulchriorem esse me, quam ille fuerit taurus qui vexit²¹ Europam. Non enim hoc loco de ingeniis aut de orationibus nostris, sed de specie figuraque quaeritur. Quod si fingere nobis et jungere formas velimus; qualis ille maritumus Triton pingitur, natantibus invehens²² beluis adjunctis humano corpori, nolis esse? Difficili in loco versor. Est enim vis tanta naturae, ut homo nemo velit nisi hominis similis esse. Et quidem formica formicae. Sed tamen cujus hominis? quotus enim quisque formosus est? Athenis quum essem, e gregibus epheborum vix singuli reperiebantur. Video quid arriseris: sed tamen ita se res habet. Deinde nobis, qui, concedentibus philosophis antiquis, adulescentulis delectamur, etiam vitia saepe jocunda sunt. Naevus in articulo pueri delectat²³ Alcaeum. At est corporis macula naevus: illi tamen hoc lumen²⁴ videbatur. Q. Catulus, hujus collegae et familiaris nostri pater, dilexit municipem tuum Roscium; in quem etiam illud est ejus,

Constiteram, exorientem Auroram forte salutans,
Quum subito a laeva Roscius exoritur.
Pace mihi liceat, coelestes, dicere vostra,
Mortalis visu 'st pulchrior esse deo.

20. *Eam esse causam.*] Refer ad *Quid mirum*. In priore autem membro particula *si* valet fere *quod*; ut in orat. *pro Marcello* c. 6. extr., "Non enim tua ulla culpa est, si te aliqui timuerunt; contraque summa laus, quod plerique minime timendum fuisse senserunt." — Mox Victor. *putemus*, quod probat Dav.

21. *Qui vexit Europam.*] Harl. 3. *duxit*, 4. *everit*: ergo scribendum *deverit*.

22. *Natantibus invehens beluis.*] Ab-

solute *invehens*; i. e. *invectus*. Sic *Phil.* iii. 13., "ille in me absentem *invehens*." et in *Bruto* c. 97., "*quadrigis vehens*."

23. *Naevus . . . delectat Alcaeum.*] Nostri omnes *delectat*, non *delectabat*: et quod monet Ernestius, sequi *videbatur*, ista frigida ratiuncula est; nam praesenti tempore usus est Cicero quasi etiam tum viveret Alcaeus, sicuti re vera in scriptis alteram vitam vivebat.

24. *Lumen.*] *Venustas*.

Huic²⁵ deo pulchrior : at erat, sicut hodie est, perversissimis oculis. Quid refert? si hoc ipsum salum illi et venustum videbatur.

XXIX. Redeo ad deos. Ecquos si non tam²⁶ strabones, at paetulos esse arbitramur? ecquos naevum habere? ecquos silos, flaccos, frontones, capitones; quae sunt in nobis? an omnia emendata in illis? Detur id vobis. Num etiam una est omnium facies? nam, si plures, aliam esse alia pulchriorem necesse est: igitur aliquis non pulcherrimus deus. Si una omnium facies est, florere in coelo Academiam²⁷ necesse est. Si enim nihil inter deum et deum differt, nulla est apud deos cognitio, nulla perceptio. Quid si etiam, Vellei, falsum illud omnino est, nullam aliam nobis de deo cogitantibus speciem, nisi hominis, occurrere? tamenne ista tam absurda defendes? Nobis fortasse si [*occurrerit divina aliqua species, non alia nisi hominis*] occurrit²⁸, ut dicis: Jovem, Junonem, Minervam, Neptunum, Vulcanum, Apollinem, reliquos deos ea facie novimus, qua pictores fictoresque voluerunt; neque solum facie, sed etiam ornatu, aetate, vestitu: at non Aegyptii, nec Syri, nec fere cuncta barbaria; firmioris enim videas apud eos opiniones esse de bestiis quibusdam, quam apud nos de sanctissimis templis

25. *Huic deo pulchrior.*] H. e., Hoc (Catulo) iudice, ex hujus sententia, deo pulchrior. Vide nos ad *Sallust. Jug. lxxxvi. 5.*, “*Cui neque sua curae, quippe quae nulla sunt, et omnia cum pretio honesta.*” ita enim optimo codice auctore edidi, abjecto *videntur*: quod verbum hic quoque in exemplaria nonnulla intruserunt librarii. Nam, hanc vim casus tertii quum parum animadvertissent viri quidam docti, temere locum sollicitarunt. Epicharmus apud Davisium ad c. 27. supra, *ὅς δ' ἔστι καλλίστον ἐστίν, ὅς δ' ἔστι.* Horat. *Epist. i. 19. 45.*, *tibi pulcher.* Virg. *Ecl. ii. 44.*, “*Quoniam sordent tibi munera nostra.*”

26. *Si non tam strabones.*] Nempe quam fuit Roscius: sed mallet cum N. Heinsio *non jam*, i. e., non plane. Impressi quidam, nec non MS. Eliens. unus, *insigni nota strabones, aut paetulos*: unde conjicit Davisius *ecquos in iis si non tam* etc. Sed istud interpretamentum *insigni nota* crediderim lectionem *non jam* (i. e. plane) potius respicere ac declarare.

27. *In coelo Academiam.*] Supra c.

5., “*Omnibus veris falsa quaedam adjuncta esse dicimus, tanta similitudine ut in iis nulla insit certa judicandi et assentiendi nota.*”

28. *Nobis fortasse si occurrerit* etc.] Mancus locus in codicibus legitur, *nobis fortasse si occurrit, ut dicis*: nam quod plerique addunt *apparuisse*, nihili est id quidem. At frustra Lambinus, Davisius, alii, *nobis fortasse sic occurrit, ut dicis*; quod est librarii tentamentum suscipere. Fuit quum scribendum crederem, *non nobis fortassis occurrit, ut dicis*, sc. ulla alia species nisi hominis. Nunc vero, quum codicis Norimb. 1. lectionem a Mosero acceperim, *si occurrerit*, alia ratione lacunam explendam putavi: *Nobis fortasse si* [*occurrerit divina aliqua species, non alia nisi hominis*] *occurrit, ut dicis*. Nam ne quis putet legi posse, *Nobis fortasse si occurrit, ut dicis*, nempe ut semel positum verbum bis intelligatur; monendum est, particulam *si* pro *si quando* vel *quoties* modum adsumere subjunctivum: exempla vide apud nos ad *Sallust. B. J. lviii. 4.*

et simulachris deorum. Etenim fana multa exspoliata, et simulachra deorum de locis sanctissimis ablata videmus a nostris; at vero ne fando quidem auditum est, crocodilum aut ibim aut felem violatum ab Aegypto. Quid igitur censes? Apim illum, [sanctum²⁹ Aegyptiorum bovem,] nonne deum videri Aegyptiis? Tam hercle, quam tibi illam³⁰ nostram Sospitam, quam tu numquam ne in somnis quidem vides, nisi cum pelle caprina, cum hasta, cum scutulo, cum calceolis repandis. At non est talis Argia, nec Romana Juno. Ergo alia species Junonis Argivis, alia Lanuvinis, alia nobis³¹. Et quidem alia nobis Capitolini, alia Afris Ammonis Jovis.

XXX. Non pudet igitur physicum, id est, speculatorem venatoremque naturae, ab animis consuetudine imbutis petere testimonium veritatis? Isto enim modo dicere licebit, Jovem semper barbatus, Apollinem semper imberbem, caesios oculos Minervae, caeruleos esse Neptuni. Et quidem laudamus Athenis³² Vulcanum eum, quem fecit Alcámenes; in quo stante atque vestito leviter apparet claudicatio non deformis. Claudum igitur habebimus deum, quoniam de Volcano sic accepimus. Age et³³ his vocabulis esse deos facimus, quibus a nobis nominantur. At primum quot hominum linguae, tot nomina deorum. Non enim, ut tu Velleius quocunque veneris, sic idem in Italia Vulcanus, idem in Africa, idem in Hispania. Deinde nominum non magnus numerus, ne in pontificiis quidem nostris: deorum autem innumerabilis.

29. *Sanctum Aegyptiorum bovem.* Harl. l. *sanctissimum*; sed haec opinor ex interpretis adnotatiuncula irrepsisse.

30. *Quam tibi illam nostram Sospitam.* Scribere oportebat *illa nostra Sospita*: sed ejusdem sive attractionis, sive oscitantiae dicendum est, alia exempla sunt: infra c. 31., "Non animadvertunt hic eum ambigue locutum esse, sed multis aliis locis . . . tam aperte, quam paulo ante *te*." et l. ii. c. 30., "Quod si aliter est, aliquid profecto sit necesse est melius, . . . quam *deos*." Nam equidem frustra esse arbitror hac in re consentientium omnium codicum auctoritatem oppugnare: atque etiam suspicatus sum, consuetam hujusmodi oscitantiam Ciceronem respexisse, quum illud ad Atticum scriberet, *Epist.* v. 20., "Brutum abjectum, quantum potui, excitavi: quem non minus amo, quam tu

—*paene dixi, quam te.*" potius quam, quum amicus cognitus ad cognitum scriberet, indigna ineptiola usum esse.

31. *Alia nobis.* Has duas voces e codice Ursini addidit Davisius.

32. *Laudamus Athenis Vulcanum eum.* Hunc ordinem verborum ostendunt nostri omnes: vulg. *A. l. V. e.*; Dav. ex uno *l. V. A. e.* Quod vero jungit Davisius *Vulcanum Athenis*, nempe *vero*, contra eum facit, quem ipse post Buherium attulit, *Val. Max.* viii. 11. 3. "Tenet *visentes Athenas* Vulcanus Alcámenes manibus fabricatus."

33. *Age et his . . . facimus.* Et pro etiam Ciceronianum esse negat L. Valla, quem ingenti consensu sequuntur sequeas: aliter passim praedicat Cicero; credo ego plus nemini. Nolim ergo ut . . . *faciamus* cum Heindorfio scribere.

An sine nominibus sunt? Istud quidem ita vobis dicere necesse est; quid enim attinet, quum una facies sit, plura esse nomina? Quam bellum erat, Vellei, confiteri potius nescire quod nescires, quam ista effutientem nauseare, atque ipsum sibi³⁴ displicere! An tu mei similem putas esse aut tui deum? Profecto non putas. Quid ergo? Solem dicam, aut lunam, aut coelum deum? ergo etiam beatum: quibus fruentem voluptatibus? et sapientem: qui potest esse in ejusmodi trunco sapientia? Haec vestra sunt. Si igitur nec humano visu³⁵, quod docui; nec alio quo³⁶, quod tibi persuasum est; quid dubitas negare deos esse? Non audes. Sapienter id quidem: etsi hoc loco non populum metuis, sed ipsos deos. Novi ego Epicureos omnia sigilla numerantes³⁷; quamquam video nonnullis videri Epicurum, ne in offensionem Atheniensium caderet, verbis reliquisse deos, re sustulisse. Itaque in illis selectis ejus brevibusque sententiis, quas appellatis *κυπλας δόξας*, haec, ut opinor, prima sententia est, *Quod beatum et immortale est, id nec habet nec exhibet cuiquam negotium*.

XXXI. In hac ita exposita sententia sunt qui existument, quod ille inscientia plane loquendi fecerit, fecisse consulto. De homine minime vafro male existumant. Dubium est enim, utrum aliquid dicat iste esse³⁸ beatum et immortale; an, si quod sit³⁹, id esse tale. Non animadvertunt, hic⁴⁰ eum ambigue loquutum esse; sed multis aliis locis et illum et Metrodorum tam aperte, quam paulo ante te. Ille vero deos esse putat; nec quemquam vidi, qui magis ea, quae timenda esse negaret, timeret⁴¹; mor-

34. *Ipsum sibi displicere.*] Frustra Davisius tibi; nam gemina personae enallage infra est c. 44., "Quam (amicitiam) si ad fructum nostrum referemus, . . . non erit ista amicitia, sed mercatura quaedam utilitatum suarum." Cf. etiam *Juvenal.* iii. 231.

35. *Nec humano visu.*] Deest in nostris omnibus vox *visu*: fortasse scriptum fuit *Si igitur nec visu dii sunt humano*; deinde librarius aliquis in mutando ordine lacunam fecit.

36. *Nec alio quo.*] Vulg. *nec tali aliquo*, inepte plane. Voluit Davisius *nec alio aliquo*, idque e cod. Glog. edidit Heindorfius: sed, auribus indulgens, potius *nec alio quo* scripsi. Continuo Davisius *quod tibi ita persuasum est*, male.

37. *Omnia sigilla numerantes.*]—Omnes vel minime celebratas deorum statuas numerantes ac singulatim ve-

nerantes. Codices nonnulli *inhiantes*, quod frustra probat Davisius.

38. *Utrum . . . dicat iste esse.*] In vulgatis deest *esse*, quod quidem addidit Heindorfius, sed idem delevit iste. Harl. 2. *aliquid iste b. esse et imm.*

39. *Si quod sit.*] Sc. beatum et immortale.—*Id esse tale*: nempe quale dixerit. Ita scribendum censuit Heindorfius, quem hoc loco de Cicerone optime meritum judico: vulg. *id esse immortale*, inepte. Quod vero Davisius, libris omnibus reclamantibus, dedit supra *si quod sit beatum*, parum is rei ac sensui consuluit. Geminam ejusdem Heindorfii emendationem recipio infra iii. 12.

40. *Hic eum ambigue.*] Vide ad c. 9. extr. supra.—*Quam paulo ante te*: vide ad c. 29. sub fin.

41. *Qui . . . negaret, timeret.*] Segnis admodum haec dispositio verborum

tem dico et deos. Quibus mediocres homines non ita valde moventur, his ille clamat omnium mortalium mentis esse perterritas. Tot millia latrocinantur morte proposita. Alii omnia, quae possunt, fana compilant. Credo, aut illos mortis timor terret, aut hos religionis⁴². Sed, quoniam non audes (jam enim cum ipso Epicuro loquar) negare esse deos, quid est quod te impediat, aut solem⁴³, aut mundum, aut mentem aliquam sempiternam in deorum natura ponere? Numquam vidi, inquit, animam rationis consiliique participem in ulla alia⁴⁴ nisi humana figura. Quid? Solis numquidnam, aut lunae, aut quinque errantium siderum simile vidisti? Sol, duabus unius orbis ultimis partibus definiens motum, cursus annuos conficit. Hujus hanc lustrationem⁴⁵ ejusdem incensa radiis menstruo spatio luna complet. Quinque autem stellae eundem orbem tenentes, aliae propius a terris, aliae remotius, ab isdem principiis disparibus temporibus eadem spatia conficiunt. Numquid tale, Epicure, vidisti? Ne sit igitur sol, ne luna, ne stellae; quoniam nihil esse potest, nisi quod attigimus aut vidimus. Quid? deum ipsum numne vidisti? cur igitur credis esse? Tollamus ergo omnia, quae aut historia nobis aut ratio nova affert. Ita fit⁴⁶, ut mediterranei mare esse non credant. Quae sunt tantae animi angustiae, ut, si Seriphi natus esses nec umquam egressus ex insula in qua lepusculos vulpeculasque saepe vidisses, non crederes leones et pantheras esse, quum tibi quales essent dicerentur⁴⁷; si vero de elephanto quis diceret, etiam rideri te putares.

XXXII. Et tu quidem, Vellei, non vestro more sed dialecticorum (quam⁴⁸ funditus genus vestra non novit) argumenti⁴⁹

est: mallet *qui magis ea timeret, timenda quae esse negaret.*

42. *Aut hos religionis.* Codices nonnulli *religiones*.

43. *Aut solem.* Delevit hic Davisius aut lunam, quod etiam ex nostris quatuor omittunt: cf. c. 34.—*In deorum natura*: in diis; vide ad c. 17. supra.

44. *In ulla alia, nisi humana figura.* Delent Harl. 3. et 4. in ulla alia; deinde scribunt nisi in h. f. Et supra iidem duo delent inquit.

45. *Lustrationem.* Recte Lambinus e conj., Davisius e libris, pro *illustr.*: Noster l. ii. c. 20., "Eundem lustrat orbem . . . signiferum lustrat orbem . . . latitudinem lustrans signiferi orbis."

46. *Ita fit, ut mediterranei.* Recte fit, non sit, etiam Harl. quatuor, sicuti

Palatini et alii multi: nihil enim illa formula affirmatur, sed ostenditur quorsum quaeque ratio ducat: supra c. 14., "*Ita fit ut deus . . . nusquam prorsus appareat.*" infra c. 43. extr., "*Ita fit ut . . . ipsi dii inter se ab aliis alii neglegantur.*"

47. *Dicerentur.* Sic Harl. 1. 2. 3. et Burn.; vulgo *diceretur*. Supra cod. Burn. *vulpelasque*.

48. *Sed dialecticorum, quam.* Sc. dialecticam. Ita scribere placuit; nam codices *quae*: Ernestius vero *perperam quem*, sc. morem.

49. *Argumenti.* H. e. sed dialecticorum more, nempe more argumenti. Remissiorem paulo structuram frustra corrigunt editores: vide ad l. iii. c. 35. Non plane simile, simile tamen aliquatenus illud *Philipp.* v. 3., "An-

sententiam conclusisti. Beatos esse deos sumsisti: concedimus. Beatum autem sine virtute neminem esse posse: id quoque damus, et lubenter quidem. Virtutem autem sine ratione constare non posse: conveniat id quoque necesse est. Adjungis, Nec rationem esse, nisi in hominis figura: quem tibi hoc daturum putas? si enim ita esset, quid opus erat te gradatim istuc pervenire? quid autem est istuc gradatim⁵⁰? sumsisses tuo jure. Nam a beatis ad virtutem, a virtute ad rationem video te venisse gradibus: a ratione ad humanam figuram quomodo accedis? Praecipitare istuc quidem est, non descendere. Nec vero intellego, cur maluerit Epicurus deos hominum similis dicere, quam homines deorum. Quaeres, quid intersit: si enim hoc illi simile sit, esse illud huic. Video⁵¹. Sed hoc dico, non ab hominibus formae figuram venisse ad deos: dii enim semper fuerunt, et nati numquam sunt; siquidem aeterni sunt futuri: at homines nati: ante igitur humana forma quam homines, ea⁵², qua erant forma dii immortales. Non ergo illorum humana forma, sed nostra divina dicenda est. Verum hoc quidem, ut voletis. Illud quaero, quae fuerit tanta fortuna. Nihil enim ratione in rerum natura factum esse voltis. Sed tamen quis iste tantus casus? unde tam felix concursus atomorum, ut repente homines deorum forma nascerentur? Semina deorum decidisse de coelo putamus in terras, et sic homines patrum similis exstitisse? Vellem diceretis: deorum cognitionem agnoscerem non invitus. Nihil tale dicitis; sed casu

tonio *facultas detur agrorum suis latronibus condonandi*." i. e., facultas agrorum, nempe facultas eos condonandi. Quem locum ad *Frontonis* sui adhibuit clarissimus *Maius Epist. ad Amicos* i. 24., "Neque enim cum alio ullo tanta mihi familiaritas est, aut tantus *usus studiorum* bonarumque artium *communicandi*."

50. *Quid autem est istuc gradatim?*] Haec uncinis inclusit *Davisius*, ut librarii quaestiunculam, cui ignota fuerit vox *gradatim*: quae tamen et *Ciceroni* satis trita est (e. g. *Ac. iv.* § 49. et 93.; immo *infra* ii. 65.), et ingenio librariorum apprimè accommodata, qui quidem talia adverbia etiam ultro excudere amant. *Heindorfius* de sententia *Facciolati* transponenda vult, et post *sumsisses tuo jure* locanda. Ego quum in *Harl.* tribus quod pro quid reperissem, statim conjeci, *ad quod autem isti* (*ivisti*) *gradatim, sum-*

sisses tuo jure, vel ad quod autem is tu gradatim. Nimirum quae antecedit interrogatio, *quid opus*, idem ac negatio, *nihil opus*, valet. Sed in dubio compendio lapsi sunt librarii, neque nunc mihi persuadeo quidquam mutandum esse, sed haec perinde accipienda, quasi scripsisset *Cicero*: quid opus erat te gradatim istuc pervenire? quamquam qualibus tu istuc gradibus perveneris, mox videndum est. Cf. *iii.* 8., "Sed, quum mundo negas quidquam esse melius, quid dicis melius?" i. e. quo modo melius.

51. *Esse illud huic. Video.*] Ita cum *Walkero* recte distinguit *Davisius*: vulg. *esse illud huic video.*

52. *Ea, qua erant* —.] *Segnior paulo* structura est; sed nihil mutandum censeo. *Declarant* autem haec quomodo illud *humana forma* accipiendum sit; et est haec argumentatio "ad absurdum," ut dicitur.

esse factum, ut essemus similes deorum. Et nunc argumenta quaerenda sunt, quibus hoc refellatur? Utinam tam facile vera invenire possem⁵³, quam falsa convincere!

XXXIII. Etenim enumerasti memoriter et copiose (ut mihi quidem admirari luberet, in homine esse Romano tantam scientiam) usque a Thale Milesio de deorum natura philosophorum sententias. Omnesne tibi illi delirare visi sunt, qui sine manibus et pedibus constare deum posse decreverint⁵⁴? Ne hoc quidem vos movet, considerantis quae sit utilitas quaeque opportunitas in homine membrorum, ut judicetis membris humanis deos non egere? Quid enim pedibus opus est sine ingressu? quid manibus, si nihil comprehendendum est? quid reliqua descriptione omnium corporis partium? in qua nihil inane, nihil sine causa, nihil supervacaneum est: itaque nulla ars imitari solertiam naturae potest. Habebit igitur linguam deus, et non loquetur; dentis, palatum, faucis, nullum ad usum; quaeque procreationis causa natura corpori adfinxit⁵⁵, ea frustra habebit deus: nec externa magis quam interiora; cor, pulmones, jecur, cetera; quae, detracta utilitate, quid habent venustatis? quandoquidem haec esse in deo propter pulchritudinem voltis. Istisne fidentes somniis non modo Epicurus, et Metrodorus, et Hermachus contra Pythagoram, Platonem, Empedoclemque dixerunt, sed meretricula etiam Leontium contra Theophrastum scribere ausa sit⁵⁶? scito illa quidem sermone et Attico, sed tamen⁵⁷. Tantum Epicuri hortus habuit licentiae! Et soletis queri: Zeno quidem etiam litigabat. Quid dicam Albutium? Nam Phaedro nihil elegantius, nihil humanius: sed stomachabatur senex, si quid asperius dixeram. Quum Epicurus Aristotelem vexarit contumeliosissime; Phaedoni Socratico turpissime maledixerit; Metrodori sodalis sui fratrem Timocratem, quia nescio quid in philosophia dissentiret, totis voluminibus conciderit; in Democritum ipsum, quem sequutus est, fuerit ingratus; Nausiphanem magistrum suum, a quo nisi⁵⁸ nihil didicerat, tam male acceperit.

53. *Possem.*] Sic Harl. 1., ut ex Lactantio Davisius: vulg. *possim*.

54. *Decreverint.*] Sic Harl. 1. et Burn.: vulg. *decreverunt*.

55. *Adfinxit.*] Dav. ex Codd. pro *affinit*.

56. *Ausa sit?*] I. e., fieri potuit ut ausa sit? Frustra Davisius *ausa est*.

57. *Sed tamen.*] Repete *ausa sit?* q. d., sed scitus quantumvis hujus sermo sit, tamen audacia improbanda est. *Ἀποσιώπησιν*, intelligit Victorius

hujusmodi: *sed tamen meretricula*, quod indignum. At quid opus ista tanta verecundia hic potius quam supra? et interrogationem iterant hae particulae etiam supra c. 32.

58. *A quo nihil didicerat.*] Locum, quem varie viri docti aggressi sunt, interpretatione tantummodo egere censuit Davisius, et haec ad id referenda esse, quod, *ἀντὸς/δαιμον* se esse, prae se ferret Epicurus: sed non animadvertit V. Cl., isto modo *didicisset*

XXXIV. Zeno quidem non eos solum, qui tum erant, Apollodorum, Syllum, ceteros, fugebat maledictis; sed Socratem ipsum parentem philosophiae Latino verbo utens scurram Atticum fuisse dicebat: Chrysippum numquam nisi Chesippum⁵⁹ vocabat. Tu ipse paulo ante, quum tamquam senatum philosophorum recitares, summos viros desipere, delirare, dementis esse dicebas. Quorum si nemo verum vidit de natura deorum; verendum est, ne nulla sit omnino. Nam ista, quae vos dicitis, sunt tota commentitia, vix digna lucubratione anicularum: non enim sentitis quam multa vobis suscipienda sint, si impetraveritis ut concedamus eandem hominum esse et deorum figuram. Omnis cultus et curatio corporis erit eadem adhibenda deo, quae adhibetur homini; ingressus, cursus, adcubitio, inclinatio, sessio, comprehensio; ad extremum etiam sermo, et oratio. Nam quod et maris deos et feminas esse dicitis, quid sequatur videtis. Equidem mirari satis non possum, unde ad istas opiniones vester ille princeps venerit. Sed clamare non desinitis, retinendum hoc esse, deus ut beatus immortalisque sit. Quid autem obstat, quo minus sit beatus, si sit impes⁶⁰? aut ista, sive beatitas, sive beatitudo dicenda est, (utrumque omnino durum, sed usu mollienda nobis verba sunt,) verum ea, quaecumque est, cur aut in solem illum, aut in hunc mundum, aut in aliquam mentem aeternam figura membrisque corporis vacuum cadere non potest? Nihil aliud dicis nisi, Numquam vidi solem aut mundum beatum. Quid? mundum, praeter hunc, umquamne vidisti? negabis. Cur igitur non sexcenta⁶¹ millia esse mundorum, sed innumerabilia ausus

scribendum fuisse. Mihi vero persuasum est, ante *nihil* conjunctionem *nisi* sive excidisse, sicuti facile potuisset, sive inscitia librariorum etiam ejectionem esse; eaque restituta, sic orationem censeo expediendam esse: a quo, *nisi nihil didicerat* a quoquam, certe aliquid, didicerat; i. e., a quo, si quid a quoquam didicerat, id quantumcumque didicerat. Nempe, ut ex affirmativa exceptione saepe intelligitur ipsam enuntiationem negative explendam esse, sic hoc loco ex negativa exceptione affirmatio exhibet: nam utriusque rei una eademque ratio est; exceptio enuntiationem declarat. Prioris constructionis exemplum sit illud de *Leg.* i. 20., "Quippe quum . . . hic, *nisi* quod honestum esset, putarit bonum." (ita enim MSti et Victorius) i. e., quum hic, nisi, quod

honestum esset, putavit bonum, putarit bonum *nihil*. Sic etiam *Sallustius*, *Livius*, *Florus*, alii: et Sallustio quidem nuper ego alterum exemplum restitui, *B. J. c. 83.*, "Incipere (bellum) cuivis, etiam ignavo, licere; deponi, *nisi* quum victores velint."

59. *Chesippum*.] A verbo obscenioris significationis χέειν.

60. *Si sit impes*.] "Arois, pedibus carens. Vulgati *si non sit bipes*. Harl. 1. et Burn., item Leidens. 1., *si non sit impes*, nimirum duobus lectionibus, ut fit, conflatis. Supra c. 83., "Omnesne tibi illi delirare visi sunt, qui *sine* manibus et *pedibus* constare deum posse decreverint?" Nam, quod adhuc inedita vox est *impes*, utique satius sero, quam numquam, ut aiunt.

61. *Non sexcenta milia . . . sed innumerabilia*.] Quantum interest? De-

es dicere? Ratio docuit. Ergo hoc te ratio non docebit, quum praestantissima natura quaeratur eaque beata et aeterna, (quae sola divina natura sunt,) ut immortalitate vincamur⁶² ab ea natura, sic animi praestantia vinci; atque ut animi, item corporis? Cur igitur, quum ceteris rebus inferiores simus, forma pares sumus? ad similitudinem enim deo⁶³ propius accedebat humana virtus, quam figura.

XXXV. An quidquam tam puerile dici potest (ut eundem locum diutius urgueam), quam si ea genera beluarum, quae in rubro mari Indiave gignantur, nulla esse dicamus? Atqui ne curiosissimi quidem homines exquirendo audire tam multa possunt, quam sunt multa quae terra, mari, paludibus, fluminibus existunt: quae negemus esse, quia numquam vidimus. Ipsa vero quam nihil ad rem pertinet, quae vos delectat maxime, similitudo! Quid? canis nonne similis lupo? atque, ut Ennius,

Simia quam similis, turpissima bestia, nobis!

at mores in utroque dispares. Elephanto beluarum nulla prudentior: ad figuram⁶⁴ quae vastior? De bestiis loquor? Quid? inter ipsos homines nonne et simillimis formis dispares mores, et moribus⁶⁵ figura dissimilis? Etenim, si semel, Vellei, sus-

let cod. Paris. 2. negandi particulam ante *sexcenta*, item *esse* post *nulla*, quod quidem etiam ab aliis libris abest. Scribendum ergo: *Cur igitur sexcenta nulla mundorum esse et innumerabilia ausus es dicere?* ut et innumerabilia sit exegesis.

62. *Ut ... vincamur ... , sic ... vinci.*] Non magis immortalitate nos ab ea natura, quam animi praestantia, vinci. Male Davisius *vincimur*.

63. *Ad similitudinem enim deo.*] Minime mutanda lectio est: sed cum Heindorfio quidem jungendum *ad similitudinem deo*, qui bene contulit *de Leg.* i. 15., *obtemperatio scriptis legibus*, et *Plat. Theaet.* § 84., *quolovis θεῶν*: deinde cum Wopkensis *deo* interpretandum *divinae virtutis* (quamquam hic, male jungens *deo accedebat*, interpretatur: nam, ad similitudinem quod attinet, virtuti dei, etc.), cujus etiam exempla accipe: *Acad.* i. 11., "Comprehensionem appellabat, similem *iis rebus* (comprehensioni earum rerum,) quae manu prenderentur." et iv. 5., "Sed neque Saturninus ... simile

quidquam habuit *veterum illorum*, nec —." i. e., ejus quod veteres illi habuerunt. *Tusc.* i. 1., "Jam illa, quae natura, non literis, adsecuti sunt, neque cum *Graecia* neque *ulla* cum *gente* sunt conferenda." i. e., cum *iis*, quae *Graecia* adsecuta est. Et continuo: "Quae enim ... tam excellens in omni genere virtus in ullis fuit, ut sit cum *majoribus nostris* comparanda?" i. e., cum *majorum* nostrorum virtute. Et v. 26., "Huic ergo, ut dixi, non multum *differenti* a *judicio ferarum* —." i. e., cujus *judicium* non multum differt. Sic quoque, addit V. Cl., *de Amic.* § 28., *Lantant.* v. 11., *Vellei.* i. 12. et alibi. Sed lectori nostro jam satis fere nota res est ex *iis* quae ad c. 5. allata sunt.

64. *Ad figuram.*] Sic Harl. 1. et Burn., item Glogav. et Leidens. 3.: vulg. *at figura*.

65. *Et moribus figura dissimilis?*] Non recipio vocem *simillimis*, quam e cod. Eliensi addidit Davisius, etsi habet eam Harl. 2., item unus et alter apud alios. Ceterum non caret negli-

cipimus genus hoc argumenti, adtende quo serpat: tu enim sumebas, nisi in hominis figura rationem inesse non posse: sumet alius, nisi in terrestri; nisi in eo, qui natus sit; nisi in eo, qui adoleverit; nisi in eo, qui didicerit; nisi in eo, qui ex animo constet et corpore caduco et infirmo; postremo nisi in homine atque mortali. Quod si in omnibus his rebus obsistis, quid est quod te forma una conturbet? His enim omnibus, quae proposui, adjunctis, in homine rationem esse et mentem videbas: quibus detractis, deum tamen nosse te dicis, modo lineamenta maneant. Hoc est non considerare, sed quasi sortiri quid loquere. Nisi forte ne hoc quidem adtendis, non modo in homine, sed etiam in arbore, quidquid supervacaneum sit, aut usum non habeat, observare. Quam molestum est uno digito plus habere! quid ita? quia nec speciem nec usum alium⁶⁶ quinque desiderant. Tuus autem deus non digito uno redundat, sed capite, collo, cervicibus, lateribus, alvo, tergo, poplitibus, manibus, pedibus, feminibus, cruribus. Si, ut immortalis sit; quid haec ad vitam membra pertinent? quid ipsa facies? Magis illa, cerebrum, cor, pulmones, jecur: haec enim sunt domicilia vitae. Oris quidem habitus ad vitae firmitatem nihil pertinet.

XXXVI. At eos vituperabas, qui ex operibus magnificis atque praeclaris, quum ipsum mundum, quum ejus membra, coelum, terras, maria, quumque horum insignia, solem, lunam, stellasque vidissent, quumque temporum maturitates, mutationes, vicissitudinesque cognovissent, suspicati essent aliquam excellentem esse praestantemque naturam, quae haec fecisset, moveret, regeret, gubernaret. Qui etiamsi aberrant⁶⁷ a conjectura, video tamen quid sequantur. Tu quod opus tandem magnum et egregium habes quod effectum divina mente videatur, ex quo esse deos suspicere? Habebam, inquis, in animo insitam informationem quamdam dei; et barbati quidem Jovis, galeatae Minervae. Num igitur esse talis putas? Quanto melius haec volgus imperitorum! qui non membra solum hominis deo tribuant⁶⁸, sed usum etiam membrorum: dant enim arcum, sagittas, hastam, clypeum, fuscina, fulmen; et, si actiones quae sint deorum non vident, nihil agentem tamen deum non queunt cogitare. Ipsi,

gentia oratio: sed intelligendum est, Ciceronem, quum istud *simillimis* omitteret, in animo habuisse nihil nisi *et moribus figura* scribere, ut utrumque, et *simillimis* et *dispar*, ex superiori membro adsumendum esset; postea vero, quum magis placeret *figura dissimilis* scribere, quam *dispar* intelligendum relinquere, alteri nomini tamen suum adjectivum aptare noluisse.

66. *Nec speciem nec usum alium.*] I. e., nec speciem nec usum *alius* quinque desiderant.

67. *Si aberrant a conjectura.*] Si conjectantes etiam aberrant a veritate. Recte praepositionem tuetur Wopkenius.

68. *Tribuant.*] Sic recte ex suis Heindorfius: accedunt Harl. 1. 2. 5. et Burn.: vulg. *tribuunt*.

qui irridentur, Aegyptii nullam beluam, nisi ob aliquam utilitatem quam ex ea caperent, consecraverunt; velut ibes⁶⁹ maximam vim serpentium conficiunt, quum sint aves excelsae, cruribus rigidis, corneo proceroque rostro; avertunt pestem ab Aegypto, quum volucris anguis ex vastitate Libyae vento Africo invectas interficiunt atque consumunt: ex quo fit, ut illae nec morsu vivae noceant, nec odore mortuae. Possum de ichneumonum utilitate, de crocodilorum, de felium dicere: sed nolo esse longus. Ita concludam, tamen⁷⁰ beluas a barbaris propter beneficium consecratas; vestrorum deorum non modo beneficium nullum exstare, sed ne factum quidem omnino.

XXXVII. *Nihil habet, inquit, negoti.* Profecto Epicurus, quasi pueri delicati, nihil cessatione melius existumant⁷¹. At ipsi tamen pueri, etiam quum cessant, exercitatione aliqua ludicra delectantur: deum sic feriatum volumus cessatione torpere, ut, si se commoverit, vereamur ne beatus esse non possit? Haec oratio⁷² non modo deos spoliatur motu et actione divina⁷³, sed etiam homines inertis efficit; siquidem agens aliquid ne deus quidem esse beatus potest. Verum sit sane, ut voltis, deus effigies hominis et imago: quod ejus est domicilium? quae sedes? qui locus? quae deinde actio vitae? quibus rebus, id quod voltis, beatus est? utatur enim suis bonis oportet, et fruatur⁷⁴, qui beatus futurus est: nam locus quidem iis etiam naturis, quae sine animis sunt, suus est cuique proprius; ut terra infimum teneat, hanc inundet aqua, superiorem aër⁷⁵, aetheris ignibus altissima ora reddatur. Besti-

69. *Velut ibes . . . conficiunt.*] Davisius *velut ibes, quae maximam* etc.; Heindorfius *velut ibis; maximam enim vim* etc.; denique Scholiastes Juvenalis *veluti ibin. Ibes maximam*—. Sed Cicero magis nomen *utilitatem*, quam verbum *consecraverunt*, respexit; q. d., velut ea utilitas est, quod ibes . . . conficiunt. Sic l. ii. c. 48., “Est etiam admiratio nonnulla in bestiis aquatilibus . . . veluti *crocodili* . . . aquam persequuntur.” i. e., veluti est ea admiratio, quod *crocodili* —; potius quam *velut in crocodilis, qui* —. Et similiter ejusdem capitis initio, *ut in araneolis*, antecedens verbum neglexit.

70. *Tamen beluas . . . propter beneficium*—.] Particulae *tamen* vim sic assequare: Ita concludam, quum etiam beluae a barbaris consecratae sint, tamen eas ipsas propter beneficium consecratas esse. Eam enim quum non esset assequutus Davisius, male locum

interpunxit.—Supra *Possum*: vide ad ii. 3. extr.

71. *Epicurus, quasi pueri . . . existumant.*] Sic Harl. 2. 3. 4. 5. et Burn., ut est in proclivi propiori nomini verbum accommodare. *Sueton. Jul. 56.*, “omni ornatu orationis, tamquam veste detracta.” Adde not. ad c. 5. supra.

72. *Haec oratio*—.] Cod. Burn. quidem *ratio*, ut edidit Heindorfius; sed tantumdem et plus etiam valet *oratio*.

73. *Deos spoliatur . . . actione divina.*] Supervacaneum videri potest *divina*: sed vim quamdam arbitror habere discretivam.

74. *Utatur . . . oportet, et fruatur.*] Copulam delet Davisius, veterem formulam Juris Consultorum memorans. Sed verborum ordo formulam istam non agnoscit, et omissae in nonnullis libris copulae ratio in ultima syllaba antecedentis verbi exstat.

75. *Superiorem aër.*] Repete locum

arum autem terrenae sunt aliae, partim aquatiles, aliae quasi ancipites, in utraque sede viventes: sunt quaedam etiam, quae igne⁷⁶ nasci putentur, appareantque in ardentibus fornacibus saepe volitantes. Quaero igitur, vester deus primum ubi habitet; deinde quae causa eum loco moveat, si modo movetur aliquando; postremo⁷⁷, (quum hoc proprium sit animantium, ut aliquid appetant quod sit naturae accommodatum,) deus quid appetat; ad quam denique rem motu mentis ac ratione⁷⁸ utatur; postremo, quomodo beatus sit, quomodo aeternus: quidquid enim horum adtigeris, ulcus est. Ita male instituta ratio exitum reperire non potest. Sic enim dicebas⁷⁹, speciem dei percipi cogitatione, non sensu; nec esse in ea ullam soliditatem; neque eandem ad numerum permanere; eamque esse ejus visionem, ut similitudine et transitione cernatur, neque deficiat umquam ex infinitis corporibus similium accessio: ex eoque fieri, ut in haec intenta mens nostra beatam illam naturam et sempiternam putet.

XXXVIII. Hoc, per ipsos deos de quibus loquimur, quale tandem est? nam, si tantummodo ad cogitationem valent nec ullam habent soliditatem nec eminentiam, quid interest utrum de hippocentauro an de deo cogitemus? Omnem enim talem conformationem animi⁸⁰ ceteri philosophi motum inanem vocant:

teneat. Ita scribo de sententia P. Manutii: neque obstat, sicuti arbitrabatur Lambinus, interpositum illud *hanc inundet aqua*, quo minus superior structura huc usque pertineat: vide *Perizon.* ad *Sancti Minervi*. iv. 11. 8.; cujus exemplis addas *Sallust. Catil.* 46., "Consul . . . reliquos cum custodibus in aedem Concordiae venire jubet. Eo senatum advocat . . . Flaccum praetorem scrinium . . . eodem adferre." ita enim ex optimo codice legendum docui, sicuti olim recte monuit Cl. Cortius, iudicio suo usus. Codices multi *supremum aether*; nonnulli *supremum aëri*; alii multi *superior aether*. At quod *aetheris ignibus* scripsi, in eo quidem etiam codices quatuor (apud Moserum) auctores sequutus sum: cf. l. ii. c. 36., "Hunc (aërem) rursus amplectitur immensus *aether*, qui constat ex altissimis *ignibus*." Lambinus *superior aëri*; *ignibus altissima ora redatur*; Davisius *superior aetheri*. Sed aëri, qui medius sit inter terram et aethere, minus commode dicatur, *quam* superiorem reddi. Neque solet

Cicero, si quando elementa rerum recenset, ita nomina eorum commutare, ut *aetherem* pro *aëre* scribat, *ignes* pro *aethere*: cf. l. ii. c. 33., "Ex terra, aqua; ex aqua, oritur aër; ex aëre, aether."

76. *Quae igne nasci putentur.*] Voluit Davisius in *igne* vel *igni*: sed significantior est vulgata: nempe quae *igne* nascuntur non alibi quam in *igni* nasci possunt.

77. *Postremo.*] Hanc particulam iterat Cicero infra: quam negligentiam non tolerat Davisius, conjicitque h. l. *post vero*; frustra.

78. *Motu mentis ac ratione.*] Recte Davisius ex duobus *ratione* pro *rationis* reponere jubet; nihil enim aliud esse rationem, quam motum mentis. Habent autem illud etiam Harl. 3. et 4.

79. *Sic enim dicebas.*] Supra c. 18.

80. *Conformationem animi.*] Omnem talem conformationem, quam animus sibi depingat. Vocem *animi* transpositam voluit Heindorfius, ut legeretur *motum animi inanem*; frustra.

vos autem adventum in animos et introitum imaginum dicitis. Ut igitur Ti. Gracchum quum videor concionantem in Capitolio videre, de M. Octavio deferentem sitellam⁸¹, tum eum motum animi dico esse inanem; tu autem et Gracchi et Octavii imagines remanere, quae, in Capitolium quum pervenerim⁸², tum ad animum meum referantur. Hoc idem fieri in deo, cujus crebra facie pellantur animi; ex quo esse beati⁸³ atque aeterni intellegantur. Fac imagines esse, quibus pulsantur animi: species dumtaxat obijcitur quaedam: num etiam, cur ea beata sit? cur aeterna? Quae autem istae imagines vestrae, aut unde? A Democrito omnino haec licentia. Sed et ille reprehensus a multis est; nec vos exitum reperitis: totaque res vacillat et claudicat. Nam quid est quod minus probari possit⁸⁴, omnium in me incidere imagines, Homeri, Archilochi, Romuli, Numae, Pythagorae, Platonis; nec ex forma⁸⁵, qua illi fuerunt? quomodo ergo illi⁸⁶? et quorum imagines? Orpheum poetam docet Aristoteles numquam fuisse; et hoc Orphicum carmen Pythagorei ferunt cujusdam fuisse Cercopis. At Orpheus (id est, imago ejus, ut vos voltis) in animum meum saepe incurrit. Quid, quod ejusdem hominis in meum aliae, aliae in tuum? quid, quod earum rerum, quae numquam⁸⁷ omnino fuerunt, neque esse potuerunt, ut Scyllae, ut Chimaerae? quid, quod hominum, locorum, urbium earum, quas numquam vidimus? quid, quod, simul ac mihi collibitum est, praesto est imago? quid, quod etiam ad dormientem veniunt invocatae⁸⁸.

81. *Deferentem sitellam.*] Nempe in quam suffragia conjiciebant: vide, memento Davisio, *Turneb. Advers.* xiii. 13.; adde interpretes ad *Lin.* xxv. 3.

82. *Pervenerim.*] Sic Harl. 2., Glog., alii, ut recte Ernestius: vulg. *pervenierint*.

83. *In deo, . . . beati—.*] Vide ad c. 19. extr. supra.

84. *Quod minus probari possit,—.*] Addunt vulgati *quam*: sed hanc particulam nostri codices (nisi Harl. 5. recentissimus) non agnoscunt; neque eam invito scriptori obtrudendam puto. Nimirum perinde infinitivum adstruxit Cicero, ac si supra scripsisset, *Nam quomodo probari potest.*

85. *Nec ex forma, qua illi fuerunt?*] Neque ex corporibus eam formam reddentibus, qua illi fuerunt, effluentes. Nihil hic mutandum censeo. Ceterum cf. *de Div.* ii. 67.

86. *Quomodo ergo illi? et quorum imagines?*] Haec prorsus ego non in-

telligo. Nec satis equidem etiam Heindorfii germanam, quam vocat, lectionem intelligo: *quae ergo illae et quorum imagines?* Nam et absurdum sit quaerere, quae et quorum sint Homeri, Archilochi, etc., imagines; neque ista interrogatio sequentibus convenit, in quibus unius Orphei exemplo utitur Cicero. Conjeci autem: *Quaeso, ergo illi et fuerunt, quorum modo imagines sint?* Eique conjecturae commodissime respondent, quae sequuntur: "Orpheum poetam docet Aristoteles numquam fuisse, . . . At Orpheus, id est, imago ejus, ut vos voltis, in animum meum saepissime incurrit." Neque ob stare oportet L. Vallae temeritatem, et pro etiam Ciceronianum esse negantis.

87. *Earum rerum, quae numquam—.*] His scrupulis, monet Davisius, occurrere conari *Lucretium* iv. 736-80.

88. *Invocatae.*] Non vocatae. Sic, apud Davisium, *Nepos Cim.* 4., *Terent. Eun.* v. 9. 29., *Plaut. Capt.* i. 1. 2.

XXXIX. Tota res, Vellei, nugatoria est. Vos autem non modo oculis imagines, sed etiam animis inculcatis. Tanta est impunitas garriendi. At quam licenter! Fluentium frequenter transitio fit visionum, ut e multis una videatur. Puderet me dicere non intellegere, si vos ipsi intellegeretis qui ista defenditis. Quomodo enim probas, continenter imagines ferri? aut, si continenter, quomodo aeternae? Innumerabilitas, inquis, suppeditat atomorum. Num eadem ergo ista faciet⁸⁹, ut sint omnia sempiterna? Confugis ad aequilibratam, (sic enim *ισορροπία*, si placet, appellemus,) et ais, *quoniam sit natura mortalis, immortalem etiam esse oportere*. Isto modo, quoniam homines mortales sunt, sint aliqui immortales; et, quoniam nascuntur in terra, nascantur et in aqua. *Et quia sunt quae interimant, sunt⁹⁰ quae conservent*. Sint sane; sed ea⁹¹ conservent, quae sunt: deos istos esse non sentio. Omnis tamen ista rerum effigies ex individuis quomodo corporibus oritur? quae etiam si essent, (quae nulla sunt,) pellere se ipsa, et agitari inter se concursu fortasse possent; formare, figurare, colorare, animare non possent. Nullo igitur modo immortalem deum efficitis.

XL. Videamus nunc de beato. Sine virtute certe nullo modo: virtus autem actiuosa: et deus vester nihil agens: expers virtutis igitur: ita, ne beatus quidem. Quae ergo vita? Suppeditatio, inquis, bonorum, nullo malorum interventu. Quorum tandem bonorum? voluptatum, credo; nempe ad corpus pertinentium: nullam enim novistis, nisi profectam a corpore, et redeuntem ad corpus, animi voluptatem. Non arbitror te, Vellei, similem esse Epicureorum reliquorum, quin⁹² pudeat earum demum Epicuri vocum, quibus ille testatur se ne intellegere quidem ullum bonum, quod sit se junctum a delicatis et obscaenis voluptatibus; quas quidem, non erubescens, persequitur omnis nominatim. Quem cibum igitur, aut quas potiones, aut quas vocum aut florum varietates, aut quos tactus, quos odores adhibebis ad deos, ut eos per-

89. *Num ergo eadem ista faciet—?* Recte Heindorfius ex codd. suis dedit *faciet* pro vulg. *facient*.

90. *Sunt quae conservent.* Vulgati *sint*, male; nam haec Velleii sunt: cf. c. 19. Illud dedit Heindorf., et habent jam edd. Marsi et Ascens., necnon codices duo apud Moserum.

91. *Sed ea conservent, quae sunt.* Sint sane, quae conservent; sed ea conservent, quae jam sunt, atque in rerum natura exstant: deos istos esse non sentio. Q. d., sed prius illud con-

stet, esse deos, quam deos conservare, dicas. Merito Davisius sanam esse hanc codicum lectionem iudicavit.

Vulg. *sed ea quae conservent, quae sunt?* 92. *Quin pudeat earum demum —.* Vulg. *quos pudeat*: Lambinus vero *quos non*. Quin conjecit Camerarius: deinde earum demum scripsi pro eo quod in multis libris legitur, *earumdem*. At male, credo, Davisius particulam negantem a principio orationis arcesendam censuit.

fundas voluptatibus? At poëtae quidem nectar, ambrosiam, epulas comparant, et aut Juventatem aut Ganymedem pocula ministrantem. Tu autem, Epicure, quid facies? neque enim, unde habeat ista deus tuus, video; nec, quomodo utatur. Locupletior igitur hominum natura ad beate vivendum est quam deorum, quod pluribus generibus fruitur voluptatum. At has leviores ducis voluptates, quibus quasi titillatio (Epicuri enim hoc verbum est) adhibetur sensibus. Quousque ludis? nam Philo etiam noster ferre non poterat, adspernari Epicureos mollis et delicatas voluptates: summa enim memoria pronuntiabat plurimas Epicuri sententias, iis ipsis verbis quibus erant scriptae. Metrodori vero, qui est Epicuri collega⁹³ sapientiae, multa impudentiora recitabat: accusat enim Timocratem fratrem suum Metrodorus, quod dubitet omnia, quae ad beatam vitam pertineant, ventre⁹⁴ metiri: neque id semel dicit, sed saepius. Adnuere te video: nota enim tibi sunt. Proferrem libros, si negares. Neque nunc reprehendo quod ad voluptatem omnia referantur, (alia est ea quaestio,) sed doceo deos vestros esse voluptatis expertis; ita vestro iudicio ne beatos quidem.

XLI. At dolore vacant. Satin' est id ad illam abundantem bonis vitam beatissimam? Cogitat, inquiunt, assidue beatum esse se; habet enim nihil aliud, quod agitet in mente. Comprehende igitur animo, et propone ante oculos deum nihil aliud in omni aeternitate, nisi, *Mihi pulchre*⁹⁵ est, et, *Ego beatus sum*, cogitantem. Nec tamen video, quo modo non vereatur⁹⁶ iste deus beatus ne intereat, quum sine ulla intermissione pulsetur agiteturque atomorum incursione sempiterna, quumque ex ipso imagines semper affluant⁹⁷. Ita nec beatus est vester deus, nec aeternus. At etiam de sanctitate, de pietate adversus deos, libros scripsit Epicurus. At quomodo in his loquitur? ut Coruncanium aut Scaevolam pontifices maximos te audire dicas; non eum, qui sustulerit omnem funditus religionem; nec manibus, ut Xerxes, sed rationibus deorum immortalium templa et aras everterit. Quid est enim cur deos ab hominibus colendos dicas, quum dii non

93. *Collega sapientiae.*] Vide de Fin. ii. 3.

94. *Ventre metiri.*] Cf. Tusc. v. 9. extr. Varro apud Nonium i. 273., "Quibus modulus est vitae culina."

95. *Mihi pulchre est.*] Mecum praeclare agitur. Cf. Horat. Serm. ii. 8. 19. Catull. xxi. 5. Martial. xii. 17.

96. *Quo modo non vereatur i. d. b. ne intereat.*] Harl. 2. q. m. nec vereatur; 3. q. m. videretur; 5. q. m. vi-

deatur: omnibus autem desunt verba ne intereat. Ergo lacuna fortasse sic explenda est: quo modo sibi videatur iste deus beatus, nec, ne intereat, vereatur.

97. *Imagines semper affluant.*] Frusta Heindorfius effluant, ex ed. Marsi, etsi habet istud etiam Harl. 3. Gell. v. 16., "Epicurus affluere semper ex omnibus corporibus simulachra quaedam etc." Adde Augustin. apud Davisium.

modo homines non colant⁹⁸, sed omnino nihil curent, nihil agant? At est eorum eximia quaedam praestansque natura, ut ea debeat ipsa per se ad se colendam elicere sapientem. An quidquam eximium potest esse in ea natura, quae sua voluptate laetans nihil nec actura sit umquam, neque agat, neque egerit? Quae porro pietas ei debetur, a quo nihil acceperis? aut quid omnino, cujus nullum meritum sit, ei deberi potest? est enim pietas iustitia adversum deos: cum quibus quid potest nobis esse juris, quum homini nulla cum deo sit communitas? sanctitas autem est scientia colendorum deorum: qui quamobrem colendi sint⁹⁹ non intellego, nullo nec accepto ab iis nec sperato bono.

XLII. Quid est autem, quod deos veneremur propter admirationem ejus naturae, in qua egregium nihil videmus¹? Nam superstitione (quod gloriari soletis) facile est liberari², quum sustuleris omnem vim deorum. Nisi forte Diagoram aut Theodorum, qui omnino deos esse negabant, censes superstitiosos esse potuisse. Ego ne Protagoram quidem; cui neutrum liquerit, nec esse deos, nec non esse. Horum enim sententiae omnium non modo superstitionem tollunt, in qua inest timor inanis deorum; sed etiam religionem, quae deorum cultu pio continetur. Quid? ii, qui dixerunt totam de diis immortalibus opinionem fictam esse ab hominibus sapientibus reipublicae causa, ut, quos ratio non posset, eos ad officium religio duceret, nonne omnem religionem funditus sustulerunt? Quid? Prodicus Ceus, qui ea quae prodessent hominum vitae deorum in numero habita esse dixit, quam tandem religionem reliquit? Quid? qui aut fortis, aut claros, aut potentis viros tradunt post mortem ad deos pervenisse, eosque esse ipsos, quos nos colere, precari, venerarique soleamus, nonne expertes sunt religionum omnium? quae ratio maxime tractata ab Euhemero est, quem noster et interpretatus et sequutus est praeter ceteros Ennius. Ab Euhemero autem et mortes et sepulturae demonstrantur deorum. Utrum igitur hic confirmasse videtur religionem, an penitus totam sustulisse? Omitto Eleusinam sanctam illam et augustam,

Ubi initiantur gentes orarum ultimae.

Praetereo Samothraciam, eaque quae

⁹⁸. Quum dñ... homines non colant.] *Augustin. C. D. x. 1.* apud Davisium, "Dicimur etiam colere homines, quos honorifica vel recordatione vel praesentia frequentamus." Ita saepe Cicero.

⁹⁹. Qui quamobrem colendi sint.]

Recte Heind. *sint* pro vulg. *sunt*. Ita etiam cod. Burn.

¹. In qua... videmus.] Potius *videmus*, credo; nisi forte supra delendum est *ejus*, quod in nonnullis libris locum mutat; ut subaudiatur *eorum*.

². Liberari.] Nostri omnes *liberare*.

— Lemni

Nocturno aditu occulta coluntur,
Silvestribus saepibus densa ;

Quibus explicatis ad rationemque revocatis, rerum magis natura cognoscitur quam deorum.

XLIII. Mihi quidem etiam Democritus (vir magnus in primis, cujus fontibus Epicurus hortulos suos irrigavit) nutare³ videtur in natura deorum. Tum enim censet imagines divinitate praeditas inesse in universitate⁴ rerum: tum principia mentisque⁵, quae sint in eodem universo, deos esse dicit: tum animantis imagines, quae vel prodesse nobis soleant vel nocere: tum ingentis quasdam imagines tantasque, ut universum mundum complectantur extrinsecus. Quae quidem omnia sunt patria⁶ Democriti, quam Democrito digniora. Quis enim istas imagines comprehendere animo potest? quis admirari? quis aut cultu aut religione dignas judicare? Epicurus vero ex animis hominum extraxit radicibus religionem, quum diis immortalibus et opem et gratiam sustulit: quum enim optumam et praestantissimam naturam dei dicit⁷ esse, negat idem esse in deo gratiam; tollit id, quod maxime proprium est optumae praestantissimaeque naturae. Quid enim est melius, aut quid praestantius bonitate et beneficentia? qua quum carere deum voltis, neminem deo, nec deum nec hominem, carum, neminem ab eo amari, neminem diligi voltis. Ita fit, ut non modo homines a diis, sed ipsi dii inter se ab aliis alii neglegantur.

XLIV. Quanto Stoici melius, qui a vobis reprehenduntur! Censent autem sapientis sapientibus etiam ignotis esse amicos: nihil est enim virtute amabilius; quam qui adeptus fuerit, ubicumque erit gentium, a nobis diligetur. Vos autem quid mali datis, quum in imbecillitate⁸ gratificationem et benevolentiam ponitis? Ut enim omittam vim et naturam deorum; ne homines quidem censetis, nisi imbecilli essent, futuros beneficos et benignos fuisse. Nulla est caritas naturalis inter bonos? Carum ipsum verbum est amoris; ex quo amicitiae nomen est ductum: quam si ad fructum nostrum referemus, non ad illius commoda

3. *Nutare.*] Augustin. Ep. 118., apud Davisium, "Fluctuavit ejus . . . nutavitque sententia."

4. *Inesse in universitate.*] Sic Heind. et cod. plures, etiam Harl. 3. 4., et Burn.: vulg. *universitati*.

5. *Principia mentisque.*] Codices sequor, potius quam Augustini interpretationem, quam quidam amplexi sunt, *principia mentis*. Nam quod in multis libris copula *que* ob subsequens

pronomen excidit, nullius sane id momenti est.—Continuo scribo *quae sint*, non *sunt*; rem animadvertit jam Heind.; et mox e cod. Erlang. *soleant*.

6. *Patria Democriti.*] Vide Scholiast. ad Juvenal. x. 50.

7. *Quum . . . dicit.*] Recte Heind. cum Walkero *dicit* pro vulg. *dicat*: vide ad c. 9. extr. supra.

8. *In imbecillitate.*] Bene Lambinus pro *imbecillitate*.

quem diligimus; non erit ista⁹ amicitia, sed mercatura quaedam utilitatum suarum¹⁰. Prata, et arva, et pecudum greges diliguntur isto modo; quod fructus ex iis capiuntur: hominum caritas et amicitia gratuita est: quanto igitur magis deorum! qui nulla re egentes et inter se diligunt, et hominibus consulunt. Quod ni ita sit, quid veneramur, quid precamur deos? cur sacris pontifices, cur auspiciis augures praesunt? quid optamus a diis immortalibus? quid vovemus? At etiam liber est Epicuri de sanctitate. Ludimur ab homine non tam¹¹ faceto, quam ad scribendi licentiam libero. Quae enim potest esse sanctitas, si dii humana non curant? quae autem animans natura nihil curans? Verius est igitur nimirum illud, quod familiaris omnium nostrum Posidonius disseruit in libro quinto de natura deorum, nullos esse deos Epicuro videri; quaeque is de diis immortalibus dixerit, invidiae detestandae gratia dixisse: neque enim tam desipiens fuisset, ut homunculis¹² similem deum fingeret lineamentis dumtaxat extremis, non habitu solido; membris hominis praeditum omnibus, usu membrorum ne minumo quidem; exilem quemdam atque perlucidum, nihil cuiquam tribuentem, nihil gratificantem, omnino¹³ nihil curantem, nihil agentem. Quae natura primum nulla esse potest: idque videns Epicurus re tollit, oratione relinquit deos. Deinde, si maxime talis est deus, ut nulla gratia, nulla hominum caritate teneatur; valeat¹⁴: quid enim dicam, propitius sit? esse enim propitius potest nemini; quoniam, ut dicitis, omnis in imbecillitate est et gratia et caritas.

9. *Non erit ista amicitia.*] I. e., non erit istud amicitia: vide nostra ad *Sallust. Catil.* vii. 9. Adde *Cic. Acad.* iv. 47., "Tum, quum . . . comprehensionem illam esse dicebat."

10. *Referemus . . . diligimus . . . suarum.*] Vide ad c. 30. supra.

11. *Non tam faceto, quam—.*] Harl. 5. *non ita faceto*; at quartus *non faceto, quam . . . libero*, particula *tam* omissa; quam ellipsin ad *Sallust.* illustravi, *B. J.* c. 100. n. 8.: quamquam verisimile est potius ex commixtione duarum formularum, *non —, sed —, et non tam*

—, *quam—*, hanc structuram ortam esse.

12. *Homunculis similem.*] Davisius *homunculi*.

13. *Omnino nihil curantem.*] Distinquit Davisius cum Victorio *nihil gratificantem omnino, nihil curantem*, male, si quidem illa *nihil gratificantem* rō cuiquam respiciunt.

14. *Valeat.*] Nihil nobis rei cum illo est. *Tibull.* ii. 6. 9., "Castra peto; valeatque Venus, valeantque puellae." *Cic. ad Att.* xvi. 15., "Quare ista valeant: me res familiaris movet."

M. TULLII CICERONIS
DE NATURA DEORUM
AD M. BRUTUM

LIBER SECUNDUS.

I. QUAE quum Cotta dixisset, tum Velleius, Nae ego, inquit, incautus, qui cum Academico et eodem rhetore congrredi conatus sim¹. Nam neque indisertum Academicum pertimuissem, nec sine ista philosophia rhetorem quamvis² eloquentem: neque enim flumine conturbor inanum verborum, nec subtilitate sententiarum, si orationis est siccitas³. Tu autem, Cotta, utraque re valuisti: corona⁴ tibi et iudices defuerunt. Sed ad ista alias; nunc Lucilium, si ipsi commodum est, audiamus. Tum Balbus, Eumdem equidem mallet audire Cottam, dum, qua eloquentia falsos deos sustulit, eadem veros inducat: est enim et philosophi, et pontificis, et Cottae, de diis immortalibus habere non errantem et vagam, ut Academici, sed, ut nostri, stabilem certamque sententiam: nam contra Epicurum satis superque dictum est; sed aveo audire tu ipse, Cotta, quid sentias. An, inquit, oblitus es quid⁵ initio dixerim, facilius me, talibus praesertim de rebus, quid

1. Qui . . . conatus sim.] Recte Heindorf. e cod. Glogav. *sim* pro *sum*: ita etiam Harl. 2. et Burn.

2. *Quamvis eloquentem.*] Quantumvis: cf. *Sallust. Catil.* 23. extr., ubi etiam *Taciti* exempla adscripsi: iterum noster iii. 39. *quamvis subito*.

3. *Si orationis est siccitas.*] Cic. in Bruto 55., "Nihil erat in ejus oratione nisi sincerum, nihil nisi *siccum* atque sanum." et c. 84. *exsiccatum*. Vide V. C., *Ang. Maii* Commentar. Praev. in *Frontonem* § xvi.

4. *Corona tibi et iudices defuerunt.*] De Clar. Orat. § 192., "Si a corona relictus sim, non queam dicere."

5. *Quid initio dixerim.*] Sic etiam Harl. 2. 3. 4., ut edidit Heindorfius: vulg. *quod*, parum Latine. Duae autem formae conflatae sunt, *An oblitus es, quid initio dixerim?* et *An oblitus es, jam initio me dixisse* — ? Sic de Fin. ii. 3., "Quid paulo ante, inquit, dixerim, nonne meministi, quum omnis dolor detractus esset, variari, non augeri, voluptatem?"

non sentirem, quam quid sentirem, posse dicere? Quod si haberem aliquid, quod liqueret; tamen te vicissim audire vellem, quum ipse tam multa dixissem. Tum Balbus, Geram tibi morem, et agam quam brevissime potero: etenim, convictis Epicuri erroribus, longa de mea disputatione detracta oratio est. Omnino dividunt nostri totam istam de diis immortalibus quaestionem in partis quatuor. Primum, docent esse deos; deinde, quales sint; tum, mundum ab his administrari; postremo, consulere eos rebus humanis. Nos autem, hoc sermone, quae priora duo sunt sumamus: tertium et quartum, quia majora sunt, puto esse in aliud tempus differenda. Minime vero, inquit Cotta: nam et otiosius, et iis de rebus agimus quae sunt etiam negotiis anteponendae.

II. Tum Lucilius, Ne egere quidem videtur, inquit, oratione prima pars: quid enim potest esse tam apertum tamque perspicuum, quum coelum suspeximus coelestiaque contemplati sumus, quam esse aliquod numen praestantissimae mentis, quo haec regantur? Quod ni ita esset, qui potuisset adsensu omnium dicere Ennius?

Adspice hoc sublime candens, quem invocant omnes
Jovem;

illum vero et Jovem, et dominatorem rerum, et omnia nutu regentem, et, ut idem Ennius,

—— patrem divomque hominumque,

et praesentem ac praepotentem deum. Quod qui dubitet, haud sane intellego cur non idem, sol sit an nullus sit, dubitare possit. Quid enim est hoc illo evidentius? Quod nisi cognitum comprehensumque animis haberemus, non tam stabilis opinio permaneret, nec confirmaretur diuturnitate temporis, nec una cum saeculis aetatibusque hominum inveterare⁶ potuisset. Etenim videmus, ceteras opiniones fictas atque vanas diuturnitate extabuisse⁷. Quis enim hippocentaurum fuisse aut chimaeram putat? quaeve anus tam excors inveniri potest, quae illa, quae quondam credebantur, apud inferos portenta extimescat? opinio enim commenta delet dies; naturae judicia confirmat. Itaque, et in nostro populo et in ceteris, deorum cultus religionumque sanctitates existunt in dies majores atque meliores. Idque evenit non temere nec casu, sed quod praesentiam saepe divi suam declarant:

6. *Inveterare.*] Sic absolute nostri omnes: frustra Heind. e cod. Glog. *inveterari.*

7. *Extabuisse.*] Harl. 4. *extribuisse*: an *extrivisse*? nempe absolute.

ut te apud Regillum bello Latinorum ⁸, quum A. Postumius dictator cum Octavio Mamilio Tusculano proelio dimicaret, in nostra acie Castor et Pollux ex equis pugnare visi sunt; et recentiore memoria iidem Tyndaridae Persen victum nuntiaverunt. P. enim Vatienu⁹ avus hujus adulescentis, quum e praefectura Reatina Romam venienti noctu duo juvenes cum ¹⁰ equis albis dixissent Regem Persen illo die captum, senatui nuntiavit. Et primo, quasi temere de republica loquutus, in carcerem conjectus est: post, a Paulo literis adlatis, quum idem dies constitisset, et agro a senatu et vacatione donatus est. Atque etiam quum ad fluvium Sagram Crotoniatis Locri maxumo proelio devicissent, eo ipso die auditam esse eam pugnam ludis Olympiae memoriae proditum est. Saepe Faunorum voces exauditae, saepe visae formae deorum quemvis, non aut hebetem aut impium, deos praesentis esse confiteri coegerint ¹¹.

III. Praedictiones vero et praesensiones rerum futurarum quid aliud declarant, nisi hominibus ea, quae sint, ostendi, monstrari, portendi, praedici? ex quo illa ostenta, monstra, portenta, prodigia dicuntur. Quod si ea ficta credimus licentia fabularum, Mopsum, Tiresiam, Amphiaraum, Calchantem, Helenum, (quos tamen augures ne ipsae quidem fabulae adscivissent, si res omnino repudiarent,) ne domesticis quidem exemplis docti numen deorum comprobabimus? Nihil nos P. Claudii bello Punico primo temeritas movebit, qui etiam per jocum deos irridens, quum cavea liberati pulli non pascerentur, mergi eos in aquam jussit; ut biberent, quoniam esse nollent. Qui risus, classe devicta, multas ipsi lacrymas, magnam populo Romano cladem adtulit. Quid? collega ejus Junius eodem bello nonne tempestate classem amisit, quum auspiciis non paruisset? Itaque Claudius a populo condemnatus est; Junius necem sibi ipse conscivit. C. Flaminium Caelius religione neglecta cecidisse apud Thrasimenum scribit cum magno reipublicae vulnere. Quorum exitio intellegi potest, eorum imperiis rempublicam amplificatam, qui religionibus paruisent. Et, si conferre volumus nostra cum externis, ceteris rebus aut pares aut etiam inferiores reperiemur; religione, id est, cultu deorum, multo superiores. An Attii Navii lituus ille, quo ad investigandum suam ¹² regiones vineae terminavit, contemnendum est? Crederem, nisi ejus augurio rex Hostilius ¹³ maxuma bella

8. *Bello Latinorum.*] Infra c. 66. *Pyrrhi bello.*

9. *Vatinius.*] Heindorf. *Vatinius.*

10. *Cum equis albis.*] Harl. 3. et 4. *in equis albis.*

11. *Quemvis, . . . coegerint.*] Ita cor-

rex: vulg. *coegerunt*: cf. c. 4. infra *nonne cogatur confiteri*; item c. 7.

12. *Ad investigandum suam.*] Obiter ac negligenter rem tangit, quam accuratius exponit *de Div.* i. 17.

13. *Rex Hostilius.*] Immo Tarqui-

gressisset. Sed, negligentia nobilitatis augurii disciplina omissa, veritas auspiciorum spreta est, species tantum retenta. Itaque maxumae reipublicae partes, in his bella quibus reipublicae salus continetur, nullis auspiciis administrantur; nulla peremnia¹⁴ servantur; nulla ex acuminibus; nulli viri vocantur¹⁵, ex quo in procinctu testamenta perierunt. Tum enim bella gerere nostri duces incipiunt, quum auspicia posuerunt¹⁶. At vero apud maiores tanta religionis vis fuit, ut quidam imperatores etiam se ipsos diis immortalibus capite velato verbis certis pro republica devoverent. Multa ex Sibyllinis vaticinationibus, multa ex haruspicum responsis commemorare possum¹⁷, quibus ea confirmantur, quae dubia nemini debent esse.

IV. Atqui et nostrorum augurum, et Etruscorum haruspicum disciplinam, P. Scipione, C. Figulo consulibus, res ipsa probavit: quos quum Tib. Gracchus consul iterum crearet¹⁸, primus rogatorum¹⁹, ut eos retulit, ibidem est repente mortuus. Gracchus quum comitia nihilominus peregisset, remque illam in religionem populo venisse sentiret, ad senatum retulit: senatus quos ad solet referendum censuit: haruspices introducti responderunt, non fuisse justum comitiorum rogatorem. Tum Gracchus, ut e patre audiebam, incensus ira, Itane vero? ego non justus, qui et consul rogavi, et augur, et auspicato? an vos Tusci ac barbari auspici-
orum populi Romani jus tenetis, et interpretes esse comitiorum potestis? Itaque tum²⁰ illos exire jussit: post autem ex provin-

nus. Profecto summum virum dormitasse oportet, si etiam hic memoria eum fefellit. Harl. 2. *rex hostibus*. Ergo fortasse scriptum fuit, nisi c. a. *rex hostilia maxuma gessisset*, i. e. maximas res contra hostes—cum vel in hostibus; nam *bella* potuit ex interpretatione irreperire. *Sallust. B. J. 45.*, “Metellum . . . in rebus *hostilibus* magnum et sapientem virum fuisse comperior.” i. e., quae cum hostibus agendaerant. *Cic. de Off. iii. 29.*, “Regulus non debuit pactiones *hostiles* perturbare perjurio.”

14. *Nulla peremnia servantur*; etc.] Cf. de Div. ii. 36.

15. *Nulli viri vocantur*.] Sc. omnis causa. Nempe solebant a felici nomine auspiciari: vide de Div. i. 45. extr.

16. *Quum auspicia posuerunt*.] De Div. ii. 36., “Quam multi anni sunt, quum bella a proconsulibus et praetoribus administrantur? qui auspicia non habent.”

17. *Multa . . . commemorare possum*.] Dedit Davisius e codd. *possum* pro *possumus*: quod sive recte ille, sive non, tamen animadvertenda est vis indicativi, *Multa commemorare possum*, i. e., Multa sunt quae commemorare possim. Sic infra c. 47., “Enumerare *possum*,—” c. 49., “Multa ejusmodi proferre *possum*.” adde c. 52. extr., i. 36. s. f.

18. *Crearet*.] Sic cum Manutio Heindorfius; quamquam ita etiam codices satis multi: vulg. *recrearet*, contra rem.

19. *Primus rogatorum*.] Heindorf, de sententia Davisii, *primus rogator*, ambiguitatis vitandae causa; frustra: neque enim temere quisquam, opinor, arbitraretur in Cicerone se *primus rogatorum* pro *qui primus sententiam rogatus est* obvium sibi habere. Simul nulla est ea ambiguitas, quam continuo subsequenda verba tollunt.

20. *Itaque tum*—.] Harl. 3. *itaque*

cia literas ad collegium misit, se, quum legeret libros, recordatum esse vitio sibi tabernaculum captum fuisse haruspectionis²¹, quod, quum pomoerium postea intrasset habendi senatus causa²², in redeundo, quum idem pomoerium transiret, auspicari esset oblitus: itaque vitio creatos consules esse. Augures rem ad senatum: senatus, ut abdicarent consules: abdicaverunt. Quae quaerimus exempla majora? Vir sapientissimus, atque haud scio an omnium praestantissimus, peccatum suum quod celari posset confiteri maluit, quam haerere in republica religionem: consules summum imperium statim deponere, quam id tenere punctum temporis contra religionem. Magna augurum auctoritas. Quid? haruspicum ars nonne divina? Haec, innumerabilia in²³ eodem genere qui videat, nonne cogatur confiteri deos esse? Quorum enim interpretes sunt, eos ipsos esse certe necesse est: deorum autem interpretes sunt: deos igitur esse fateamur. At fortasse non omnia eveniunt, quae praedicta sunt. Ne aegri quidem quia non omnes convalescunt, idcirco ars nulla medicina est²⁴. Signa ostenduntur a diis rerum futurarum: in his si qui erraverunt, non deorum natura sed hominum conjectura peccavit. Itaque inter omnis omnium gentium summa²⁵ constat: omnibus enim innatum est et in animo quasi insculptum, esse deos.

¶ V. Quales sint, varium est: esse nemo negat. Cleanthes quidem noster quatuor de causis dixit in animis hominum informatas deorum esse notiones. Primam posuit eam, de qua modo dixi, quae orta esset ex praesensione rerum futurarum: alteram, quam ceperimus ex magnitudine commodorum quae percipiuntur coeli temperatione, fecunditate terrarum, aliarumque commoditatum complurium copia: tertiam, quae²⁶ terreret animos fulminibus, tempestatibus, nimbis, nivibus, grandinibus, vastitate, pestilentia, terrae motibus et saepe fremitibus, lapideisque im-

dum, fortasse pro *demum*; nam *tum* non placet. Itaque autem accipe pro *atque ita*, i. e. *et, haec effatus, continuo*: vide nostr. *Doctrin. Copular.* c. I. n. 29.; adde *Curt.* vi. 9. extr., *Tacit. Hist.* iii. 54.

21. *Haruspectionis.*] Antiquam vocem et vetustis libris edidit P. Manutius pro vulgata lectione, *hortos Scipionis*: nunc vero illa etiam in cod. *Glogav.* et Vaticano quodam reperta est. Sed censeo *haruspectionis* potius scribendum esse, id quod et vulgata lectio respicere videtur, et plane respicit *Harl. 2.*, in quo lego *or^{is} spicionis*.

22. *Habendi senatus causa.*] *Harl.*

3. *h. causa s.*: ergo delendum *causa*; vide nos ad *Sallust. B. J.* xxxi. 25.

23. *Haec, innumerabilia in eodem genere.*] Vulgati *haec innum. ex eod. g.*: igitur distinxi post *haec*: deinde in *eod. g.* dedi ex *Harl. 2.*, *Glog.*, et *Paris. 3.*: sic alibi *Cic.*, ut de *Inv.* ii. 55.

24. *Idcirco . . . medicina est.*] Sustuli cum aliis interrogandi signum, quod retinet *Davisius*.

25. *Summa constat.*] Summa quaestionis, nempe esse deos. Recte *summa* pro *sententia* *Davisius*; idque tuentur nostri omnes.

26. *Tertiam, quae terreret.*—] Eam quae est quod terrerent—. *Negligen-*

bribus, et guttis imbrium quasi cruentis; tum labibus²⁷, aut repentinis terrarum hiatibus; tum praeter naturam hominum pecudumque portentis; tum facibus visis coelestibus; tum stellis iis, quas Graeci cometas, nostri cincinnatas²⁸ vocant, quae nuper bello Octaviano²⁹ magnarum fuerunt calamitatum praenuntiae; tum sole geminato, quod, ut e patre audiui, Tuditano et Aquillio consulibus, evenerat; quo quidem anno P. Africanus sol alter extinctus est; quibus exterriti homines vim quamdam esse coelestem et divinam suspicati sunt: quartam causam esse, eamque vel maxumam, aequabilitatem motus, conversionem³⁰ coeli; solis, lunae, siderumque omnium distinctionem, varietatem³¹, pulchritudinem, ordinem; quarum rerum adspectus ipse satis indicaret, non esse ea fortuita. Ut si quis in domum aliquam, aut in gymnasium, aut in forum venerit; quum videat omnium rerum rationem, modum, disciplinam, non possit ea sine causa fieri judicare, sed esse aliquem intellegat, qui praesit, et cui pareatur: multo magis in tantis motionibus tantisque vicissitudinibus, tam multarum rerum atque tantarum ordinibus, in quibus nihil umquam immensa et infinita vetustas mentita³² sit, statuatur necesse est ab aliqua mente tantos naturae motus gubernari.

VI. Chrysippus quidem, quamquam est acerrumo ingenio, tamen ea dicit, ut ab ipsa natura didicisse, non ut ipse reperisse videatur. Si enim, inquit, *est aliquid in rerum natura, quod hominis mens, quod ratio, quod vis, quod potestas humana efficere non possit; est certe id, quod illud efficit, homine melius: atqui res coelestes, omnesque hae quarum est ordo sempiternus, ab homine confici non possunt: est igitur id, quo illa conficiuntur, homine melius. Id autem quid potius dixeris*³³, *quam deum? etenim, si dii non sunt, quid esse potest in rerum natura homine melius? in eo enim solo ratio est, qua nihil potest esse praestantius. Esse autem hominem, qui nihil in omni mundo melius esse quam se putet, desipientis arrogantiae est. Ergo est aliquid melius.*

tior sane oratio, sed nil mutandum.

27. *Labibus.*] Certissima est Gulielmi conjectura, pro *lapidibus*. Continuo sequitur interpretatio, aut *repentinis terrarum hiatibus*. Sic de Div. i. 35., "Multis locis *labes* factae sunt, terraeque desederunt."

28. *Cincinnatas.*] Ita plures libri: sed etiam *Scholiam Juvénalis* ad illud vi. 407., "Instantem . . . cometen," adhibuit Davisius: "Latine haec stella *cincinnata* dicitur." Alii *crinitas*.

29. *Bello Octaviano.*] Vide *Flor.* iii. 21. 9.

30. *Aequabilitatem motus, conversionem coeli.*] Scribendum monet Davisius, *aequabilitatem motus in conversione coeli*: ego vulgatam tolerandam censeo.

31. *Varietatem.*] Recte Manutius: nostri omnes *utilitatem*.

32. *Nihil . . . mentita sit.*] Infra c. 20., "In quo cursu . . . nihil immutat sempiternis saeculorum aetatibus, quin eadem iisdem temporibus efficiat."

33. *Quid potius dixeris.*] Dixerit quis.

Est igitur profecto deus. An vero, si domum magnam pulchramque videris, non possis adduci, ut, etiamsi dominum non videas, muribus illam et mustelis aedificatam putes? tantum ergo³⁴ ornatu mundi, tantam varietatem pulchritudinemque rerum coelestium, tantam vim et magnitudinem maris atque terrarum si tuum ac non deorum immortalium domicilium putes, nonne plane desipere videare? An ne hoc quidem intellegimus, omnia supra esse meliora? terram autem esse infimam, quam crassissimus circumfundat aër? ut ob eam ipsam causam, quod etiam quibusdam regionibus atque urbibus contingere videmus, hebetiora ut sint hominum ingenia propter coeli plenioris naturam, hoc idem generi humano evenerit; quod in terra, hoc est in crassissima regione mundi, collocati sint. Et tamen ex ipsa hominum solertia esse aliquam mentem, et eam quidem acriorem et divinam, existumare debemus. *Unde enim hanc homo arripuit?* ut ait apud Xenophontem Socrates. Quin et humorem et calorem qui est fusus in corpore, et terrenam ipsam viscerum soliditatem, animum denique illum spirabilem, si quis quaerat, unde habemus³⁵; apparet, quod aliud a terra sumimus, aliud ab humore, aliud ab igni, aliud ab aëre eo quem spiritum³⁶ ducimus.

VII. Illud autem, quod vincit haec omnia, rationem dico, et, si placet pluribus verbis, mentem, consilium, cogitationem, prudentiam ubi invenimus? unde sustulimus? an cetera mundus habebit omnia, hoc, unum quod³⁷ plurimi est, non habebit? Atqui certe nihil omnium rerum melius est mundo, nihil prae-stabilius, nihil pulchrius: nec solum nihil est, sed ne cogitari quidem quidquam melius potest. Et, si ratione et sapientia nihil est melius, necesse est haec inesse in eo, quod optimum esse concedimus. Quid vero? Tanta rerum consentiens, conspirans, continuata cognatio quem non coget ea, quae dicuntur a me, comprobare? possetne uno tempore florere, dein vicissim horrere terra? aut, tot rebus ipsis se immutantibus, solis accessus discessusque solstitiis brumisque cognosci? aut aestus maritimi³⁸ fretorumque angustiae ortu aut obitu lunae commoveri? aut una totius coeli conversione cursus astrorum dispares conservari?

34. *Tantum ergo ornatum.*] Dedit ergo Davisius, pro vulg. vero: habet illud etiam cod. Burn.

35. *Si quis quaerat, unde habemus.*] Davisio visa est Latinitas habeamus flagitare. Contra Graecismum esse intelligit Wopkensis. Ego constructionis rationem opinor hanc esse: si quis quaerat — quaestionem afferat, Unde... habemus? Simulque scri-

bentis animo arbitror superiore inter-rogationem obversatam esse.

36. *Quem spiritum ducimus.*] Nostri omnes spiritum: vulg. spiritu.

37. *Hoc, unum quod plurimi est.*] Ita malui distinguere, quam cum vulgatis, hoc unum, quod —.

38. *Aestus maritimi.*] Cf. c. 53. infra.

Haec ita fieri omnibus inter se concinentibus mundi partibus profecto non possent, nisi ea uno divino et continuato spiritu continerentur. Atque haec, quum uberius disputantur et fusius, ut mihi est in animo facere, facilius effugiunt Academicorum calumniam; quum autem, ut Zeno solebat, brevius angustiusque concluduntur, tum apertiora sunt ad reprehendendum. Nam ut profluens amnis aut vix aut nullo modo, conclusa autem aqua facile corrumpitur; sic orationis flumine reprehensoris³⁹ vitia diluuntur, angustia autem conclusae orationis non facile se ipsa tutatur. Haec enim, quae dilatantur a nobis, Zeno sic premebat.

VIII. "Quod ratione utitur, id melius est, quam id, quod ratione non utitur: nihil autem mundo melius: ratione igitur mundus utitur." Similiter effci potest, sapientem esse mundum; similiter, beatum; similiter, aeternum: omnia enim haec⁴⁰ meliora sunt, quam ea, quae sunt his carentia: nec mundo quidquam melius: ex quo efficitur, esse mundum deum. Idemque hoc modo: "Nullius sensu carentis pars aliqua potest esse sentiens: mundi autem partes sentientes sunt: non igitur caret sensu mundus." Pergit idem, et urguit angustinus: "Nihil, inquit, quod animi quodque rationis est expers, id⁴¹ generare ex se potest animantem compotemque rationis: mundus autem generat animantis compotesque rationis: animans est igitur mundus compotesque rationis." Idemque similitudine, ut saepe solet, rationem conclusit hoc modo: "Si ex oliva modulate canentes tibiae nascerentur; num dubitares, quin inesset in oliva tibicini⁴² quaedam scientia? Quid, si platani fidiculas ferrent numerose sonantis? Idem scilicet censerēs, in platanis inesse musicam. Cur igitur mundus non animans sapiensque judicetur, quum ex se procreet animantis atque sapientis?"

IX. Sed quoniam coepi secus agere atque initio dixeram; negaram enim hanc primam partem egere oratione, quod esset omnibus perspicuum deos esse; tamen id ipsum rationibus physicis, id est naturalibus⁴³, confirmari volo. Sic enim res se habet,

39. *Reprehensoris vitia.*] Ea quae vitio dat reprehensor. Nihili est Davisii conjectura, quam temere arripuit Heindorfius, *convicia*: nam conviciis in philosophorum disputationibus ne locus quidem est.

40. *Omnia enim haec meliora.*—] Omnia enim, haec quae habent, meliora —: cf. c. 17. infra.

41. *Nihil . . . id generare.*—] Malles idem generare: sed nil mutandum. Infra iii. 9. extr., "Sed non omnia,

Balbe, quae cursus certos et constantis habent, ea deo . . . tribuenda sunt." *Ad Fam.* vii. 26., "Lex Sumtuaria . . ., ea mihi fraudi fuit." xiii. 28., "Illud, quod supra scripsi, id tibi confirmo." *Liv.* i. 58., "Cultrum, quem sub veste additum habebat, eum in corde defigit." plura Gronov. ad. xxv. 28.

42. *Tibicini.*] Tibicinii. Sic nostri omnes: vulg. *tibicinis*.

43. *Rationibus physicis, id est naturalibus.*] Interpretationem vocis *phy-*

ut omnia, quae alantur et ⁴⁴ crescant, contineant in se vim caloris; sine qua neque ali possent nec crescere. Nam omne, quod est calidum et igneum, cietur et agitur motu suo: quod autem alitur et crescit, motu quodam utitur certo et aequabili; qui quamdiu remanet in nobis, tamdiu sensus et vita remanet: refrigerato autem et extincto calore, occidimus ipsi et exstinguimur. Quod ⁴⁵ quidem Cleanthes his etiam argumentis docet, quanta vis insit caloris in omni corpore: negat enim ullum esse cibum tam gravem, quin is nocte et die concoquatur; cujus etiam in reliquiis inest ⁴⁶ calor, iis quas natura respuerit. Jam vero venae et arteriae micare non desinunt, quasi quodam igneo motu; animadversumque saepe est, quum cor animantis alicujus evolsum ita mobiliter palpitaret, ut imitaretur igneam celeritatem. Omne igitur quod vivit, sive animal sive terra editum, id vivit propter inclusum in eo calorem. Ex quo intellegi debet, eam caloris naturam vim habere in se vitalem per omnem mundum pertinentem. Atque id facilius cernemus, toto genere hoc igneo, quod tranat omnia, subtilius explicato. Omnes igitur partes mundi (tangam autem maximas) calore fultae sustinentur. Quod primum in terrena natura perspicui potest. Nam et lapidum confictu atque tritu elici ignem videmus; et recenti fossione terram fumare recalentem ⁴⁷; atque etiam ex puteis jugibus aquam calidam trahi; et id maxime hibernis fieri temporibus, quod magna vis caloris terrae contineatur ⁴⁸ cavernis; eaque hieme sit densior, ob eamque causam calorem insitum interius ⁴⁹ contineat artius.

sicis omiserunt editores, sua ipsorum potius quam Ciceronis tempora respicientes. Lib. I. c. 30., "Non pudet igitur physicum, id est speculatorem venatoremque naturae, — ?" Harl. vero quintus et Burn. delent rationibus. — Continuo Davisius confirmare, quia rem ipse agat Lucilius; nimis sollicito.

44. Quae alantur et crescant.] Davisius et quae crescant: mallem atque.

45. Quod quidem . . . docet, quanta —.] Hujus exegeticae appositionis exempla affert Heindorfius Tacit. Ann. iv. 4., "Quod mihi quoque exsequendum reor, quae tum Romana copia in armis etc." Liv. xxvii. 7., "Quod mihi minus simile veri visum est, annum integrum Scipionem nihil gerundum in Hispania consummisse." ubi plura Gronovius. Sed ita etiam supra c. 6., "Quod etiam quibusdam regionibus atque urbibus contingere videmus, hebetiora

ut sint hominum ingenia." Adde i. 15., "Quo quid absurdius, quam — ?"

46. Cujus . . . inest calor, . . . respuerit.] Immo insit: sed magis placet Heindorfii conjectura *cujus . . . inesse calorem*: cf. i. 17., *quibus . . . impendere*.

47. Recalentem.] Sic libri plures; vulg. *calentem*: et frustra esse eos, qui veteris poetae alicujus fragmentum hic aucupantur, recte judicat Davisius.

48. Contineatur . . . sit . . . contineat.] Heindorfius *continetur, fit, continet*; male: nam modo subjunctivo locus est, opinor, etiam quum ea quae nosmet ipsi cogitavimus, animadvertimus, ratiocinati sumus, memoramus; cf. iii. 27., "quoniam pestifera sit multis:" sed h. l. etiam quia constructio ab infinitivo pendet. — Supra Davisius alium ordinem dedit, *fieri temporibus hibernis*.
49. Insitum interius.] Recepi certam

X. Longa est oratio, multaeque rationes, quibus doceri possit, omnia quae terra concipiat semina, quaeque ipsa ex se generata stirpibus infixa contineat, ea temperatione caloris et oriri et augescere. Atque aquae etiam admixtum esse calorem, primum ipse liquor, tum aquae declarat effusio⁵⁰: quae neque congelaret frigoribus, neque nive pruinaque concreceret, nisi eadem se admixto calore liquefacta et dilapsa diffunderet. Itaque et aquilonibus reliquisque frigoribus adjectis⁵¹, durescit humor; et idem vicissim molitur tepefactus et tabescit calore. Atque etiam maria agitata ventis ita tepescunt, ut intellegi facile possit, in tantis illis humoribus esse inclusum calorem. Nec enim ille externus et adventitius habendus est tepor, sed ex intumidis maris partibus agitatione excitatus: quod nostris quoque corporibus contingit, quum motu atque exercitatione recalescunt. Ipse vero aër, qui natura est maxime frigidus, numne⁵² est expers caloris? Ille vero et multo quidem calore admixtus est: ipse enim oritur ex respiratione aquarum: earum enim quasi vapor quidam aër habendus est. Is autem existit motu ejus caloris, qui aquis continetur. Quam similitudinem cernere possumus in iis aquis, quae effervescunt⁵³ subditis ignibus. Jam vero reliqua quarta pars mundi, ea et ipsa tota natura fervida est, et ceteris naturis omnibus salutarem impertit et vitalem calorem. Ex quo concluditur, quum omnes mundi partes sustineantur calore, mundum etiam ipsum simili parique natura in tanta diuturnitate servari: eoque magis, quod intellegi debet, calidum illud atque igneum ita in omni fusum esse natura, ut in eo insit procreandi vis et causa gignendi; a quo et animantia omnia, et ea quorum stirpes terra continentur, et nasci sit necesse, et augescere.

XI. Natura est igitur, quae contineat mundum omnem eumque tueatur; et ea quidem non sine sensu atque ratione: omnem enim naturam necesse est, quae non solitaria sit neque simplex, sed cum alio juncta atque connexa, habere aliquem in se princi-

Buherii conjecturam, *interius pro in terris*.

50. *Tum aquae declarat effusio.*] Scribendum fortasse *tum aquae declarat et fusio*, i. e. concretæ aquae diffusio: lege quae sequuntur. Nam et pro etiam Ciceronianum non esse, noli L. Vallae credere.

51. *Reliquisque frigoribus adjectis.*] Admotis, accedentibus. Vocem *adjectis* delevit Davisius: eam vero tuentur nostri omnes, sicut omnes etiam apud Moserum. Conjeci, video, quum codices conferrem, *subjectus*:

nunc nihil mutandum censeo. Infra c. 57., "ne *adjectae* voces laberentur."

52. *Numne est expers caloris?*] Ita scripsi e conjectura: nempe sic bene in proximis particula *vero* interrogationem excipit. Vulg. *minime est expers caloris*.

53. *Quae effervescunt.*] Codices nonnulli voce auctiores sunt, *quae aeneis effervescunt*; eamque recepit Heindorf., et praepositionem addidit. Mallem: *Quam similitudinem cernere possumus in aeneis, quae* —.

patum; ut in homine mentem, in belua quiddam simile mentis; unde oriantur rerum appetitus. In arborum autem, et earum rerum quae gignuntur e terra, radicibus inesse principatus putatur. Principatum autem id dico, quod Graeci *ἡγεμονικόν* vocant; quo nihil in quoque genere nec potest, nec debet esse praestantius. Itaque necesse est illud etiam, in quo sit totius naturae principatus, esse omnium optimum, omniumque rerum potestate dominatuque dignissimum. Videmus autem, in partibus mundi (nihil est enim in omni mundo, quod non pars universi sit) inesse sensum et rationem. In ea parte igitur, in qua mundi inest principatus, haec inesse necesse est, et acriora quidem atque majora. Quocirca sapientem esse mundum necesse est; naturamque eam, quae res omnis complexa teneat, perfectione rationis excellere; eoque deum esse mundum, omnemque vim mundi natura divina contineri. Atque etiam mundi ille fervor purior, perucidior, mobiliorque multo, ob easque causas aptior ad sensus commovendos, quam hic noster⁵⁴ calor, quo haec quae nota nobis sunt retinentur et vigent. Absurdum igitur est dicere, quum homines bestiaeque hoc calore teneantur, et propterea moveantur ac sentiant, mundum esse sine sensu; qui integro, et libero, et puro, eodemque acerrumo, et mobilissimo ardore teneatur: praesertim quum is ardor, qui est mundi, non agitatus ab alio, neque externo pulsu, sed per se ipse ac sua sponte moveatur. Nam quid potest esse mundo valentius, quod pellat atque moveat calorem eum quo ille teneatur?

XII. Audiamus enim Platonem, quasi quemdam deum philosophorum; cui duo placet esse motus, unum suum⁵⁵, alterum externum: esse autem divinius quod ipsum ex se sua sponte moveatur, quam quod pulsu agitur alieno. Hunc autem motum in solis animis esse ponit, ab hisque principium motus esse ductum putat. Quapropter, quoniam ex mundi ardore motus omnis oritur, is autem ardor non alieno impulsu sed sua sponte movetur, animus sit necesse est. Ex quo efficitur, animantem esse mundum. Atque ex hoc quoque intellegi poterit, in eo inesse intellegentiam; quod certe est mundus melior, quam ulla natura. Ut enim nulla pars est corporis nostri, quae non minoris sit, quam nosmetipsi sumus; sic mundum universum pluris esse necesse est, quam partem aliquam universi. Quod si ita est, sapiens sit mundus necesse est: nam, ni ita esset, hominem, qui est mundi pars, quoniam rationis est particeps, pluris esse quam mundum omnem, oporteret. Atque etiam, si a primis inchoatisque naturis ad ultimas perfectasque

54. *Quam hic noster calor.*] Pro nostro reperit in suis Davisius *nutrit* vel *nutritus*: unde conjecit *nutritius*: sed

sanam esse vulgatam recte judicant alii.
55. *Unum suum.*] Cujusnam? Fortasse scr. *unum insitum*.

volumus procedere, ad deorum naturam perveniamus necesse est. Primo enim animadvertimus, a natura sustineri ea quae gignantur e terra; quibus natura nihil tribuit amplius, quam ut ea alendo atque augendo tueretur. Bestiis autem sensum et motum dedit, et cum quodam appetitu accessum ad res salutaris, a pestiferis recessum: hoc homini amplius, quod addidit rationem, qua regerentur animi appetitus; qui tum remitterentur, tum continerentur.

XIII. Quartus autem gradus et altissimus est eorum, qui natura boni sapientesque gignantur: quibus a principio innascitur ratio recta constansque, quae supra hominem putanda est, deoque tribuenda, id est mundo: in quo necesse est perfectam illam atque absolutam inesse rationem. Neque enim dici potest, in ulla rerum institutione non esse aliquid extremum atque perfectum. Ut enim in vite, ut in pecude (nisi quae vis obstitit) videmus naturam suo quodam itinere ad ultimum pervenire; atque ut pictura et fabrica ceteraeque artes habent quemdam absoluti operis effectum; sic in omni⁵⁶ natura, ac multo etiam magis, necesse est absolvi aliquid ac perfici. Etenim ceteris naturis multa externa, quo minus perficiantur, possunt obsistere: universam autem naturam nulla res potest impedire; propterea quod omnis naturas ipsa cohibet et continet. Quocirca necesse est esse quantum illum et altissimum gradum, quo nulla vis possit accedere. Is autem est gradus, in quo rerum omnium natura ponitur: quae quoniam talis est, ut praesit omnibus, et eam nulla res possit impedire, necesse est intelligentem esse mundum, et quidem etiam sapientem. Quid autem est inscitius, quam eam naturam, quae omnis res sit complexa, non optumam dici; aut, quum sit optuma, non primum animantem esse, deinde rationis et consilii compotem, postremo sapientem? qui enim potest aliter esse optuma? neque enim, si stirpium similis sit, aut etiam bestiarum, optuma putanda sit potius quam deterruma: nec vero, si rationis particeps sit, nec sit tamen a principio sapiens, non sit deterior mundi potius quam humana conditio: homo enim sapiens fieri potest; mundus autem, si in aeterno praeteriti temporis spatio fuit insipiens, numquam profecto sapientiam consequetur: ita erit homine deterior. Quod quoniam absurdum est, et sapiens a principio mundus, et deus habendus est: neque enim est quidquam aliud praeter mundum, cui nihil absit, quodque undique aptum atque perfectum expletumque sit omnibus suis numeris et partibus.

XIV. Scite enim Chrysippus, ut clypei causa, involucri; vaginam autem, gladii; sic, praeter mundum, cetera omnia aliorum causa esse generata: ut eas fruges atque fructus, quos terra gignat⁵⁷, animantium causa; animantis autem, hominum; ut

56. *Sic in omni natura.*] In universa natura.

57. *Gignat.*] Recte Heindorf. pro *gignit*.

equum, vehendi causa; arandi, bovem; venandi et custodiendi, canem. Ipse autem homo ortus est ad mundum contemplandum⁵⁸ atque imitandum, nullo modo perfectus, sed quaedam particula⁵⁹ perfecti. Sed mundus, quoniam omnia complexus est, nec est quidquam quod non insit in eo, perfectus undique est. Qui igitur potest ei deesse id⁶⁰ quod est optimum? nihil autem est mente et ratione melius: ergo haec mundo deesse non possunt. Bene igitur idem Chrysippus, qui similitudines adjungens omnia in perfectis et maturis docet esse meliora, ut in equo quam in equuleo; in cane quam in catulo; in viro quam in puero: item, quod in omni mundo optimum sit, id in perfecto aliquo atque absoluto esse debere: est autem nihil mundo perfectius, nihil virtute melius: igitur mundi est propria virtus. Nec vero hominis natura perfecta est; et efficitur tamen in homine virtus: quanto igitur in mundo facilius! est ergo in eo virtus: sapiens est igitur; et propterea deus.

XV. Atque hac mundi divinitate perspecta, tribuenda est sideribus eadem divinitas; quae ex mobilissima purissimae aetheris parte gignuntur, neque ulla praeterea sunt admixta natura, totaque sunt calida atque perlucida: ut ea quoque rectissime et animantia esse, et sentire atque intellegere dicantur. Atque ea quidem tota esse ignea, duorum sensuum testimonio confirmari Cleanthes putat, tactus et oculorum. Nam solis candor illustrior est quam ullus⁶¹ ignis, quippe qui in⁶² immenso mundo tam longe lateque colluceat: et is ejus tactus⁶³ est, non ut tepefaciat solum, sed etiam saepe comburat. Quorum neutrum faceret, nisi esset igneus. Ergo, inquit, quum sol igneus sit, oceanique alatur humoribus, (quia nullus ignis sine pastu aliquo possit permanere,) necesse est aut similis sit igni, quem adhibemus ad usum atque⁶⁴ victum; aut ei, qui corporibus animantium continetur. Atqui⁶⁵ hic noster ignis, quem usus vitae requirit, confector est et consumtor omnium; idemque, quocumque invasit, cuncta disturbat ac dissipat. Contra ille corporeus, vitalis et salutaris,

58. *Ortus est ad mundum contemplandum.*] Cic. de Senect. 21., "Credo deos immortales sparsisse animos in corpora humana, ut essent qui terras tuerentur, quique coelestium ordinem contemplantes, imitarentur eum vitae modo atque constantia."

59. *Homo . . . quaedam particula perfecti.*] Junge per appositionem. Delevi est post *sed*, Harl. 2. et tres Moseri sequutus.

60. *Qui igitur potest ei deesse id*

quod — ?] Bene Heindorf. pro *Quid . . . deesse, quod.*

61. *Quam ullus ignis.*] Davisius *ulius*; frustra: vide ad i. 5.

62. *Qui in immenso m.*] Propositionem addidi, monente Davisio.

63. *Et is ejus tactus est* —.] Nescio an melius foret *jactus*.

64. *Ad usum atque victum.*] Est *τὸ διὰ τοῦτο*: infra "hic noster ignis, quem usus vitae requirit."

65. *Atqui hic noster ignis* —.] Recte *Atqui* pro vulg. *Atque* Heindorfius e cod.

omnia conservat, alit, auget, sustinet, sensuque afficit. Negat ergo esse dubium, horum ignium sol utri similis sit; quum is quoque efficiat, ut omnia floreat, et in suo quaque genere pubescant. Quare, quum solis ignis similis eorum ignium sit qui sunt in corporibus animantium, solem quoque animantem esse oportet; et quidem reliqua astra, quae oriantur in ardore coelesti, qui aether vel coelum nominatur. Quum igitur aliorum animantium ortus in terra sit, aliorum in aqua, in aëre aliorum; absurdum esse Aristoteli videtur, in ea parte, quae sit ad gignenda animalia aptissima, animal gigni nullum putare. Sidera autem aetherium locum obtinent: qui quoniam tenuissimus est, et semper agitur et viget; necesse est, quod animal in eo gignatur, id et sensu acerrumo et mobilitate celerruma esse. Quare, quum in aethere astra gignantur, consentaneum est in his sensum inesse et intelligentiam; ex quo efficitur, in deorum numero astra esse ducenda.

XVI. Etenim licet videre⁶⁶ acutiora ingenia et ad intellegendum aptiora eorum, qui terras incolant eas in quibus aër sit purus ac tenuis, quam illorum, qui utantur crasso coelo atque concreto. Quinetiam, cibo quo utare, interesse aliquid ad mentis aciem putant. Probabile est igitur, praestantem intelligentiam in sideribus esse, quae et aetheriam mundi partem incolant, et marinis terrenisque humoribus longo intervallo extenuatis alantur. Sensum autem astrorum atque intelligentiam maxime declarat ordo eorum atque constantia: nihil est enim, quod ratione et numero moveri possit sine consilio; in quo⁶⁷ nihil est temerarium, nihil varium, nihil fortuitum. Ordo autem siderum et in omni aeternitate constantia neque naturam significat; est enim plena⁶⁸ rationis: neque fortunam, quae amica varietati constantiam respuit. Sequitur ergo, ut ipsa sua sponte, suo sensu ac divinitate moveantur. Nec vero Aristoteles non laudandus in eo, quod omnia, quae moventur, aut natura moveri censuit, aut vi, aut voluntate: moveri autem solem, et lunam, et sidera omnia: quae autem natura moverentur, haec aut pondere deorsum, aut levitate in sublimis ferri: quorum neutrum astris contingeret⁶⁹, propterea quod eorum motus in orbem circumque⁷⁰ ferretur. Nec vero dici potest, vi quadam majore fieri, ut contra naturam astra moveantur:

66. *Licet videre.*] Vide supra c. 6., de *Fato* c. 4.

67. *In quo nihil —.*] Nempe ordine.

68. *Est enim plena rationis.*] Constantia illa utique, non natura. Ceterum naturam intellige ex vulgari potius quam ex propria Stoicorum sententia:

hi enim semper naturam rationis participem faciebant.

69. *Quorum neutrum astris contingeret.*] Quum eorum. Ernestius *contingere*, frustra.

70. *In orbem circumquæ.*] Heind. *circumquæque*, frustra.

quae enim potest major esse? restat igitur, ut motus astrorum sit voluntarius. Quae qui videat, non inducte solum, verum etiam impie faciat, si deos esse neget. Nec sane multum interest, utrum id neget, an eos omni procuratione atque actione privet: mihi enim, qui nihil agit, esse omnino non videtur. Esse igitur deos ita perspicuum est, ut, id qui neget, vix eum sanae mentis existumem.

XVII. Restat, ut qualis eorum natura sit consideremus: in quo nihil est difficilius, quam a consuetudine oculorum aciem mentis abducere. Ea difficultas induxit et vulgo imperitos, et similis philosophos imperitorum, ut, nisi figuris hominum constitutis, nihil possent de diis immortalibus cogitare. Cujus opinionis levitas, confutata a Cotta, non desiderat orationem meam. Sed, quum talem esse deum certa notione animi praesentiamus, primum ut sit animans, deinde ut in omni natura nihil eo sit praestantius, ad hanc praesensionem notionemque nostram nihil video quod potius accommodem, quam ut primum hunc ipsum mundum, quo nihil excellentius fieri potest, animantem esse et deum judicem. Hic quam volet Epicurus jocetur, homo non aptissimus ad jocandum, minimeque resipiens⁷¹ patriam; et dicat, se non posse intellegere, qualis sit volubilis et rotundus deus: tamen ex hoc, quod etiam ipse probat, numquam me movebit. Placet enim illi esse deos; quia necesse sit praestantem esse aliquam naturam, qua nihil sit melius. Mundo autem certe nihil est melius. Nec dubium, quin, quod animans sit, habeatque sensum et rationem et mentem, id sit melius, quam id quod his careat. Ita efficitur, animantem⁷², sensus, mentis, rationis mundum esse compotem: qua ratione, deum esse mundum concluditur. Sed haec paulo post facilius cognoscentur ex iis rebus ipsis, quas mundus efficit.

XVIII. Interea, Vellei, noli, quaeso, prae te ferre, vos plane expertis esse doctrinae. Conum tibi ais, et cylindrum, et pyramidem pulchriorem, quam sphaeram, videri. Novum etiam oculorum iudicium habetis. Sed sint ista pulchriora, dumtaxat ad aspectu: quod mihi tamen ipsum non videtur. Quid enim pulchrius ea figura, quae sola omnis alias figuras complexa continet; quaeque nihil asperitatis habere, nihil offensionis potest, nihil incisum angulis, nihil anfractibus, nihil eminens, nihil lacunosum? quumque duae formae praestantes sint, ex solidis globus, (sic enim σφαῖραν interpretari placet,) ex planis autem circulus aut orbis,

71. *Resipiens.*] Est e codice Ursini; pro *resipiens*.

72. *Animantem, sensus, mentis, . . . compotem*] Solitam Ciceronianae orationis lenitatem sibi visus est Davisius

desiderare: quem miror non statim more suo *animae* coniecisse, ut uno cursu omnia decurrerent. Sed quanti istam lenitatem faciat Cicero, vidimus ad l. I. c. 5.

qui κύκλος Graece dicitur; his duabus formis contingit solis, ut omnes earum partes sint inter se simillimae, a medioque tantum absit extremum, quantum idem a summo ⁷³: quo nihil fieri potest aptius. Sed, si haec non videtis, quia numquam eruditum illum pulverem adtigistis, ne hoc quidem physici intellegere potuistis, hanc aequabilitatem ⁷⁴ motus constantiamque ordinum in alia figura non potuisse servari? Itaque nihil potest esse indoctius, quam quod a vobis affirmari solet. Nec enim hunc ipsum mundum pro certo rotundum esse dicitis; nam posse fieri, ut sit alia figura; innumerabilisque mundos, alios aliarum esse formarum. Quae, si bis bina quot essent didicisset Epicurus, certe non diceret. Sed, dum palato quid sit optimum iudicat, coeli palatum (ut ait Ennius) non suspexit.

XIX. Nam quum duo sint genera siderum, quorum alterum spatiis immutabilibus ab ortu ad occasum commeans nullum unquam cursus sui vestigium inflectat, alterum autem continuas conversiones duas isdem spatiis cursibusque conficiat; ex utraque re et mundi volubilitas, quae nisi in globosa forma esse non posset, et stellarum rotundi ambitus cognoscuntur. Primusque sol, qui astrorum obtinet principatum, ita movetur, ut, quum terras larga luce compleverit, easdem modo his, modo illis ex partibus opacet: ipsa enim umbra terrae soli efficiens noctem efficit. Nocturnorum autem spatiorum eadem est aequabilitas, quae diurnorum. Ejusdemque solis tum accessus modici, tum recessus, et frigoris et caloris modum temperant. Circuitus enim solis orbium quinque et sexaginta et trecenti, quarta fere diei parte addita, conversionem conficiunt annuam: inflectens autem sol cursum, tum ad septemtriones, tum ad meridiem, aestates et hiemes efficit, et ea duo tempora, quorum alterum hiemi senescenti ⁷⁵ adjunctum est, alterum aestati. Ita ex quatuor temporum mutationibus, omnium, quae terra marique gignuntur, initia causaeque ducuntur. Jam

73. *Quantum idem a summo.*] Posterior hoc membrum ex nostris codicibus unus tantummodo isque omnium recentissimus agnoscit: et quod, de codicibus suis dissimulans, conjecit Davisius *quantum medium a summo*, vix ego crediderim etiam librariorum adeo importunos esse potuisse, ut tam omnibus perspicuam lectionem ultro atque gratuito in tam ambiguum voluerint mutare. Atque ita potius mihi persuadeo; verbum *extremum* initio haec clausisse, Ciceronemque scripsisse *a medioque tantumdem summum absit et extremum*.

Conf. *Tusc.* i. 43., "Praeclare Anaxagoras, qui quum Lampsaci moreretur, quaerentibus amicis, velletne Clazomenas in patriam, si quid ei accidisset, auferri; 'Nihil necesse est,' inquit: 'undique enim ad inferos tantumdem viae est,'".

74. *Aequabilitatem.*] Hoc voluit Davisius, collato c. 5. supra, c. 35. infra; in codice repertum edidit Heindorf.

75. *Hiemi senescenti.*] Varro de L.L. v. 2., "mensis *senescentis* extremos dies."

solis annuos cursus spatiis menstruís luna consequitur: cujus tenuissimum lumen facit proximus accessus ad solem, digressus autem longissimus quisque plenissimum. Neque solum ejus species ac forma mutatur tum crescendo, tum defectibus in initia recurrendo; sed etiam regio, quae tum est aquilonia⁷⁶, tum australis. In lunae quoque cursu est et brumae quaedam et solstitii similitudo: multaque ab ea manant et fluunt; quibus et animantes alantur augescantque, et pubescant maturitatemque adsequantur quae oriuntur e terra.

- XX. Maxume vero sunt admirabiles motus earum quinque stellarum, quae falso vocantur errantes: nihil enim errat, quod in omni aeternitate conservat progressus et regressus reliquosque motus constantis et ratos. Quod eo est admirabilius in his stellis, quas dicimus, quia tum occultantur, tum rursus aperiuntur; tum adeunt⁷⁷, tum recedunt; tum antecedunt, tum autem subsequuntur; tum celerius moventur, tum tardius; tum omnino ne moventur quidem, sed ad quoddam tempus insistent. Quarum ex disparibus motionibus magnum annum mathematici nominaverunt; qui tum efficitur, quum solis, et lunae, et quinque errantium ad eandem inter se comparisonem⁷⁸ confectis omnium spatiis est facta conversio. Quae⁷⁹ quam longa sit, magna quaestio est: esse vero certam et definitam, necesse est. Nam ea, quae Saturni stella dicitur, *φαινων*que a Graecis nominatur, quae a terra abest plurimum, triginta fere annis cursum suum conficit: in quo cursu multa mirabiliter efficiens, tum antecedendo, tum retardando, tum vespertinis temporibus delitescendo, tum matutinis rursum se aperiendo, nihil immutat sempiternis saeculorum aetatibus, quin eadem isdem temporibus efficiat. Infra autem hanc propius a terra Jovis stella fertur, quae *φαιβων* dicitur: eaque eundem duodecim signorum orbem annis duodecim conficit, easdemque, quas Saturni stella, efficit in cursu varietates. Huic autem proximum⁸⁰ inferiorem orbem tenet *πυρβεις*, quae stella Martis appellatur: eaque quatuor et viginti mensibus, sex, ut opinor, diebus minus, eundem lustrat orbem, quem duae superiores. Infra autem hanc stella Mercurii est: ea *στιβων* appellatur a Graecis: quae anno fere vertente signiferum lustrat orbem, neque a sole longius umquam unius

76. *Aquilonia*.] Voluit Davisius, de-
dit ex cod. Glog. Heindorf.; habet
etiam Harl. 2.: alii *aquilenta*, *aquil-*
lonalis, *aquilonaris*.

77. *Adeunt*.] E cod. Ursini Davi-
sius, pro *abeunt*.

78. *Comparisonem*.] Cod. Eliens.
unus apud Davisium *compositionem*;

quod pro interpretamento habere de-
bebat V. C.

79. *Quae quam longa sit*.] Nempe
conversio.

80. *Proximum inferiorem*.] Ernes-
tius *proxime*, frustra; vide *Wopkens*.
Lect. Tull. ii. 6. Iterum Noster iii.
21. *proximae superiores*.—Mox Harl.
3. delet *stella*.

signi intervallo discedit, tum antevergens, tum subsequens. Infima est quinque errantium terraeque proxima stella Veneris : quae *φωσφόρος* Graece, Lucifer Latine dicitur, quum antegreditur solem ; quum subsequitur autem, Hesperus. Ea cursum anno conficit, et latitudinem lustrans signiferi orbis et longitudinem ; (quod idem faciunt stellae superiores;) neque umquam a sole duorum signorum intervallo longius discedit, tum antecedens, tum subsequens.

XXI. Hanc igitur in stellis constantiam, hanc tantam tam variis cursibus in omni aeternitate convenientiam temporum non possum intellegere sine ⁸¹ mente, ratione, consilio. Quae quum in sideribus inesse videamus, non possumus ea ipsa non in deorum numero reponere. Nec vero hae stellae, quae inerrantes vocantur, non significant eandem mentem atque prudentiam ; quarum est quotidiana, conveniens, constansque conversio. Nec habent aethrios cursus neque coelo inhaerentis, ut plerique dicunt ⁸² physicae rationis ignari. Non est enim aetheris ea natura, ut vi sua stellas complexa contorqueat : nam tenuis, ac perlucens, et aequabili calore suffusus aether non satis aptus ad stellas continendas videtur. Habent igitur suam sphaeram stellae inerrantes ab aethria conjunctione secretam et liberam. Earum autem perennes cursus atque perpetui, cum admirabili incredibilique constantia, declarant in his vim et mentem esse divinam : ut, haec ipsa qui non sentiat deorum vim habere, is nihil omnino sensurus esse videatur. Nulla igitur in coelo nec fortuna, nec temeritas, nec erratio, nec vanitas ⁸³ inest : contraque omnis ordo, veritas, ratio, constantia : quaeque his vacant, ementita et falsa plenaque erroris eunt circum terras, infra lunam quae omnium ultima est, in terrisque versantur. Coelestem ⁸⁴ ergo admirabilem ordinem incredibilemque constantiam, ex qua conservatio et salus omnium omnis oritur, qui vacare mente putat, is ipse mentis expers habendus est. Haud ergo, ut opinor, erravero, si a principe investigandae veritatis hujus disputationis principium duxero.

XXII. Zeno igitur naturam ita definit, ut eam dicat, ignem esse artificiosum ad gignendum progredientem via ⁸⁵ : censet enim artis maxime proprium esse, creare et gignere ; quodque in operibus artium nostrarum manus efficiat, id multo artificiosius naturam efficere, id est, ut dixi, ignem artificiosum, magistrum artium reliquarum. Atque hac quidem ratione omnis natura artificiosa

81. *Intellegere sine —.*] Subaudi *esse*.

82. *Ut plerique dicunt.*] Harl. 4. delet *dicunt*.

83. *Vanitas.*] Davisius *varietas*, non bene.

84. *Coelestem.*] Ernestius *coelestium*, frustra.

85. *Progredientem via.*] I. e., certa ratione. Graecam vocem interpretatur.

est; quod habet quasi viam quamdam et sectam⁸⁶, quam sequatur. Ipsius vero mundi, qui omnia complexu suo coërcet et continet, natura non artificiosa solum sed plane artifex ab eodem Zenone dicitur, consultrix et provida utilitatum opportunitatumque omnium. Atque ut ceterae naturae suis seminibus quaeque gignuntur, augescunt, continentur; sic natura mundi omnis motus habet voluntarios; conatusque, et appetitiones, quas *ὀππὰς* Graeci vocant, et his consentaneas actiones sic adhibet, ut nosmetipsi qui animis movemur et sensibus. Talis igitur mens mundi quum sit, ob eamque causam vel prudentia⁸⁷ vel providentia appellari recte possit, (Graece enim *πρόνοια* dicitur,) haec potissimum providet, et in his maxime est occupata, primum ut mundus quam aptissimus sit ad permanendum; deinde ut nulla re egeat; maxime autem ut in eo eximia pulchritudo sit atque omnis ornatus.

XXIII. Dictum est de universo mundo: dictum etiam est de sideribus: ut jam propemodum appareat multitudo nec cessantium deorum, nec ea, quae agant, molientium cum labore operoso ac molesto. Non enim venis, et nervis, et ossibus continentur, nec iis escis aut potionibus vescuntur⁸⁸, ut aut nimis acris aut nimis concretos humores colligant; nec iis corporibus sunt, ut aut casus aut ictus extimescant, aut morbos metuant ex defatigatione membrorum: quae verens Epicurus monogrammos⁸⁹ deos, et nihil agentis commentus est. Illi autem pulcherruma forma praediti, purissimaque in regione coeli collocati, ita feruntur moderanturque cursus, ut ad omnia conservanda et tuenda consensisse videantur. Multae autem aliae naturae deorum ex magnis beneficiis eorum non sine causa et a Graeciae sapientissimis⁹⁰ et a maioribus nostris constitutae nominataeque sunt. Quidquid enim magnam utilitatem generi adferret humano, id non sine divina bonitate erga homines fieri arbitrabantur. Itaque tum illud, quod erat a deo natum⁹¹, nomine ipsius dei nuncupabant: ut quum fruges Cererem appellamus, vinum autem Liberum; ex quo illud Terenti,

86. *Sectam.*] Cic. pro Coel. 17., "Hanc *sectam* rationemque vitae... secuti sumus."

87. *Vel prudentia.*] Restituit Gruterus ex Palatinis.

88. *Nec iis escis aut potionibus vescuntur.*] Si nihil mutarent codices, non erat haec syllepsis sollicitanda. Nunc vero, quum pro particula *aut* nonnulli et ostendant, Harl. autem secundus ac, conjicere licet *nec iis escis potionibusve utuntur.*

89. *Monogrammos.*] Quasi adumbratos tantummodo ac solis lineis informatos.

90. *Sapientissimis.*] Davisius e codd. pro *sapientibus*.

91. *Quod erat a deo natum.*] Conjecit Davisius *datum* vel *donatum*; et posteriorem conjecturam in codice Heindorfii jam homo librarius assequutus est: ego vulgatam retinendam censeo.

Sine Cerere et Libero friget Venus :

tum autem res ipsa, in qua vis inest major aliqua, sic appellatur, ut ea ⁹² ipsa nominetur deus, ut Fides, ut Mens, quas in Capitolio dedicatas videmus proxume a M. Aemilio Scauro; ante autem ab Atilio Calatino erat Fides consecrata. Vides Virtutis templum, vides Honoris a M. Marcello renovatum; quod multis ante annis erat bello Ligustico a Q. Maxumo dedicatum. Quid Opis? quid Salutis? quid Concordiae, Libertatis, Victoriae? quarum omnium rerum quia vis erat tanta, ut sine deo regi non posset, ipsa res deorum nomen obtinuit. Quo ex genere, Cupidinis, et Voluptatis, et Lubentinae Veneris vocabula consecrata sunt, vitiosarum rerum, neque naturalium, quamquam Velleius aliter existumat: sed tamen ea ipsa vitia naturam vehementius saepe pulsant. Utilitatum igitur magnitudine constituti sunt ii dii, qui utilitates quasque gignebant. Atque his quidem nominibus, quae paulo ante dicta sunt, quae vis sit in quoque declaratur deo.

XXIV. Suscepit autem vita hominum consuetudoque communis, ut beneficiis excellentis ⁹³ viros in coelum fama ac voluntate tollerent. Hinc Hercules, hinc Castor et Pollux, hinc Aesculapius, hinc Liber etiam; (hunc dico Liberum Semela natum; non eum, quem nostri majores auguste sancteque Liberum ⁹⁴ cum Cerere et Libera consecraverunt: quod quale sit, ex mysteriis intellegi potest; sed, quod ex nobis natos liberos appellamus, idcirco Cerere nati nominati sunt Liber et Libera: quod in Libera servant, in Libero ⁹⁵ non item;) hinc etiam Romulus ⁹⁶, quem quidem eundem esse Quirinum putant: quorum quum remanerent animi atque aeternitate fruerentur, rite dii sunt habiti; quum et optumi essent, et aeterni. Alia quoque ex ratione, et quidem physica, magna fluxit multitudo deorum: qui induti specie humana fabulas poetis suppeditaverunt, hominum autem vitam

92. *Ut ea ipsa nominetur*—.] Nempe res, non vis utique: sed nihil opus res etiam scribere.

93. *Beneficiis excellentis viros*.] Horatius: "Hac arte Pollux et vagus Hercules Enisus arces attigit igneas."

94. *Non eum, quem ... Liberum*—.] Sane abundare videri potest nomen *Liberum*: quod tamen si a Cicerone profectum non erat, non video quid causae librarios ad id addendum, praesertim in relativo membro, impellere potuerit: neque pauculos codices in tali re sequendos puto. Vide ad iii. 38. extr.

95. *In Libero non item*.] Nempe Liberum de solo Semeles filio usurpat sermo vulgaris, nisi quum mentio fiat aedis sacrae cujusdam Cereri, Libero, Liberaeque dedicati. Ita Davisius. In diversum abit Heindorfius, scripsitque quod in *libero* (i. e. filio) *servatur*, in *Libera* (filia) *non item*. Sed de diis, opinor, potius quam de vocabulis Latini sermonis, disserendum fuit.

96. *Hinc etiam Romulus*.] Harl. omnes *Romulum*; Burn. *Romotum*: ergo oscitans Cicero illa *Liberum* ... consecraverunt respexit.

superstitione omni refererunt. Atque hic locus a Zenone tractatus, post a Cleanthe et Chrysippo pluribus verbis explicatus est. Nam vetus haec opinio Graeciam opplevit, scilicet exsectum Coelum a filio Saturno, vinctum autem Saturnum ipsum a filio Jove. Physica ratio non inelegans inclusa est in impiis fabulis: coelestem enim, altissimam, aetheriamque naturam, id est, igneam, quae per sese omnia gigneret, vacare voluerunt ea parte corporis, quae conjunctione alterius egeret ad procreandum.

XXV. Saturnum autem eum esse voluerunt, qui cursum et conversionem spatiorum ac temporum contineret: qui deus Graece id ipsum nomen habet; *κρόνος* enim dicitur; qui est idem *χρόνος*, id est, spatium temporis: Saturnus autem est appellatus, quod saturaretur⁹⁷ annis. Ex se enim natos comesse fingitur solitus, quia consumit aetas temporum spatia, annisque praeteritis insaturabiliter expletur: vinctus autem a Jove, ne immoderatos cursus haberet, atque ut eum siderum vinclis alligaret. Sed ipse Jupiter, id est, *juvans pater*, quem patremque⁹⁸ conversis⁹⁹ casibus appellamus a *juvando* Jovem, a poëtis *pater divumque hominumque* dicitur; a maioribus autem nostris *optumus maxumus*: et quidem ante optumus, id est beneficentissimus, quam maxumus; quia majus est certeque gratius, prodesse omnibus, quam opes magnas habere. Hunc igitur Ennius, ut supra dixi, nuncupat ita dicens,

Adspice hoc sublime candens, quem invocant omnes Jovem.

Plinius quam¹ alio loco idem,

Cui, quod in me est, exsecrabor hoc, quod lucet, quidquid est.

Hunc etiam augures² nostri; quum dicunt, *Jove fulgente, tonante*: dicunt enim, *coelo fulgente, tonante*. Euripides autem, ut multa praeclare, sic hoc; *verti*³ enim:

97. *Saturaretur.*] Sic Harl. 2. 5. et Burn., ut recte ex suis Heind.: vulg. *saturetur*.

98. *Quem patremque . . . Jovem.*] Ita recte Oxonienses duo: multi autem libri (etiam Harl. 5.) mendose *quem partemque*; quum in editis plane desit *patremque*. Cf. Cic. de Repub. v. 2., *qui colerenturque*.

99. *Conversis casibus.*] Obliquis.

1. *Plinius quam* —.] Ita scribendum monuit Davisius, pro *planiusque*: sed ita etiam libri multi.

2. *Hunc etiam augures nostri.*] Sc. nuncupant.

3. *Ut multa praeclare, sic hoc (verti*

enim) :—] Libri omnes *sic hoc breviter*. At quomodo *breviter*? jure quaerit Buherius, quum tribus versibus id efferrat Euripides, quod Ennius uno dixerat: conjicitque *sic hoc graviter*. Davisius vero uncinis inclusit *breviter*, plane delevit Heindorfius, defendit Moserus; frustra omnes. Nam videre te necesse est, lector, quam pulchre istud *breviter* verbum *verti* reddere cogamus: particula autem *enim* per notam scribitur. Tusc. ii. 10., "Studiose equidem utor nostris poetis: sed, sicubi illi defecerunt, *verti* ipse multa de Graecis."

Vides sublime fusum, immoderatum ⁴ aethera,
 Qui tenero terram circumjectu amplectitur :
 Hunc summum habeto divum : hunc perhibeto Jovem.

XXVI. Aër autem, ut Stoici disputant, interjectus inter mare et coelum, Junonis nomine consecratur : quae est soror et conjux Jovis ; quod ei similitudo est aetheris, et cum eo summa conjunctio. Effeminarunt autem eum, Junonique tribuerunt ; quod nihil est eo mollius. Sed Junonem ⁵ a *juvando* credo nominatam. Aqua restabat et terra, ut essent ex fabulis tria regna divisa. Datum est igitur Neptuno, altero ⁶ Jovis, ut volunt, fratri, maritumque omne regnum : nomenque productum, ut Portunus a portu, sic Neptunus a *nando*, paulum primis literis immutatis. Terrena autem vis omnis atque natura Diti patri dedicata est : qui *Dives*, ut apud Graecos *Πλούτων* ; quia et recidant omnia in terras, et oriantur e terris. Cui ⁷ Proserpinam (quod Graecorum nomen est ; ea enim est, quae *Περσεφόνη* Graece nominatur) nuptam dicunt : quam frugum semen esse volunt, absconditamque quaeri a matre fingunt. Mater autem est a gerendis frugibus Ceres, tamquam *Geres* ; casuque prima litera itidem immutata, ut a Graecis : nam ab illis quoque *Δημήτηρ*, quasi *Γημήτηρ*, nominata est. Jam qui *magna vorteret*, Mavors : Minerva autem, quae vel *minueret*, vel *minaretur*.

XXVII. Quumque in omnibus rebus vim haberent maxumam prima et extrema, principem in sacrificando Janum esse voluerunt ; quod ab *eundo* nomen est ductum : ex quo transitiones perviae, *Jani* ; foresque in liminibus profanarum aedium, *januae* nominantur. Nam Vestae nomen a Graecis est : ea est enim, quae ab illis *Ἑστία* dicitur : vis autem ejus ad aras et focos pertinet ; itaque in ea dea, quae est rerum custos intumarum, omnis et precatio et sacrificatio extrema est. Nec longe absunt ab hac vi Dii Penates, sive a *penu* ducto nomine (est enim omne, quo vescuntur homines, *penus*) sive ab eo, quod *penitus* insident : ex quo etiam penetrales a poëtis vocantur. Jam Apollinis nomen est Graecum ; quem solem esse volunt : Dianam autem et Lunam, eandem esse putant : quum sol dictus sit, vel quia *solus* ex omnibus sideribus est tantus, vel quia, quum est exortus, obscuratis omnibus *solus* apparet ; Luna a *lucendo* nominata sit : eadem est enim Lucina. Itaque, ut apud Graecos Dianam eamque ⁸ Luci-

4. *Immoderatum.*] Immensum. — *Qui tenero terram :* Dav. *terram tenero.*

5. *Sed Junonem* —.] Fortasse excidit *item*.

6. *Altero.*] Antiquus dativus.

7. *Cui Proserpinam, ... quae ... nomi-*

natur, nuptam dicunt.] Ita verisimilius lacunam explet Regius Davisii, quam Maffaei liber, quem sequutus est P. Manutius, *Is rapuit Proserpinam.*

8. *Dianam, eamque Luciferam.*] Quod ait Davisius Probum male le-

feram, sic apud nostros Junonem Lucinam in pariendo invocant. Quae eadem Diana omnivaga⁹ dicitur, non a *venando*, sed quod in septem numeratur tamquam *vagantibus*. Diana¹⁰ dicta, quia noctu quasi diem efficeret. Adhibetur autem ad partus, quod ii — maturescunt aut septem, ut¹¹ nonnumquam, aut, ut plerumque, novem lunae cursibus: qui, quia mensa spatia conficiunt, *menses* nominantur. Concinneque, ut multa, Timaeus: qui quum in historia dixisset, qua nocte natus Alexander esset, eadem Dianae Ephesiae templum deflagravisse; adjunxit, minime id esse mirandum, quod Diana, quum in partu Olympiadis adesce voluisset, abfuisset domo. Quae autem dea ad res omnis *veniret*, Venerem nostri nominaverunt, atque ex ea potius venustas, quam Venus ex venustate.

XXVIII. Videtisne igitur, ut a physicis rebus, bene atque utiliter inventis¹², tracta ratio sit ad commentitios et fictos deos? Quae res genuit falsas opiniones, erroresque turbulentos, et superstitiones paene anilis: et formae enim nobis deorum, et aetates, et vestitus, ornatusque noti sunt: genera praeterea, conjugia, cognationes, omniaque traducta ad similitudinem imbecillitatis humanae: nam et perturbatis animis inducuntur; accipimus enim deorum cupiditates, aegritudines, iracundias: nec vero, ut fabulae ferunt, dii¹³ bellis proeliisque caruerunt: nec solum, ut apud Homerum, quum duo exercitus contrarios alii dii ex alia parte defenderent, sed etiam, ut cum Titanis, ut cum Gigantibus, sua propria bella gesserunt. Haec et dicuntur et creduntur stultissime, et plena sunt futilitatis¹⁴ summaeque levitatis. Sed tamen, his fabulis spretis ac repudiatis, deus pertinens per naturam cujusque rei, per terras Ceres, per maria Neptunus, alii per alia,

gere *eandemque*, quia *ἡσυχόπος* Graecis nomen sit; non magis istud in Probi lectionem quam in vulgatam valet. Sed Graecum nomen interpretatus est Cicero.

9. *Omnivaga.*] Probus *annivaga*.

10. *Diana dicta, quia — .*] Conjecit Moserus *Dictinna dicta*, collato Phurnuto; fortasse feliciter.

11. *Aut septem, ut nonnumquam.*] Addidi particulam *ut*, quae in libris deest.

12. *Bene atque utiliter inventis.*] Haec negligentia carere non videntur: neque enim physicae res ipsae sed ratio potius physicarum rerum bene atque utiliter inventa est. Supra c. 24., "*Physica ratio non inelegans in-*

clusa est in impias fabulas." Igitur interpretandum: ut a physicis rebus, in quibus bene atque utiliter inventa est, tracta ratio sit ad commentitios et fictos deos. Vide ad l. I. c. 4., *animi aegritudo . . . commota*.

13. *Nec . . . dii bellis proeliisque caruerunt.*] Vox *dii* quoniam a multis exemplaribus (etiam Harl. 2. et 5., item Burn.) abest, fortasse agnoscenda est vetustior scriptura *duellis pro bellis*; ut in aliis libris *dii bellis ex duellis* excusum sit, in alios *bellis* ex interpretatione irrepserit.

14. *Plena sunt futilitatis.*] Ursini codex *vanitatis*; quomodo legit etiam Augustinus apud Davisium.

poterunt intellegi, qui¹⁵ qualesque sint; quoque eos nomine consuetudo nuncupaverit, hos deos et venerari et colere debemus. Cultus autem deorum, est optumus, idemque castissimus atque sanctissimus plenissimusque pietatis, ut eos semper pura, integra, incorrupta et mente et voce veneremur: non enim philosophi solum, verum etiam majores nostri superstitionem a religione separaverunt. Nam qui totos dies precabantur, et immolabant, ut sui¹⁶ sibi liberi superstites essent, superstitiosi sunt appellati: quod nomen patuit postea latius. Qui autem omnia, quae ad cultum deorum pertinerent, diligenter retractarent et tamquam relegerent, religiosi sunt dicti ex relegendo¹⁷, ut elegantes ex elegendo et tamquam legendo¹⁸ de legendis, a diligendo diligentes, ex intellegendo intellegentes: his enim in verbis omnibus inest vis legendi eadem, quae in religioso. Ita factum est in superstitioso et religioso alterum vitii nomen, alterum laudis. Ac mihi videor satis, et esse deos, et quales essent, ostendisse.

XXIX. Proximum est, ut doceam, deorum providentia mundum administrari. Magnus sane locus¹⁹ et a vestris, Cotta, vexatus: ac nimirum vobiscum omne certamen est. Nam vobis, Vellei, minus notum est, quemadmodum quidque dicatur. Vestra enim solum legitis, vestra amatis: ceteros causa incognita condemnatis. Velut a te ipso, hesterno²⁰ die, dictum est, anum fatidicam *πρόνοια* a Stoicis induci, id est, providentiam²¹. Quod

15. *Poterunt intellegi, qui qualesque sint; quoque eos nomine etc.*] Ita interpungendum esse opinor, ut illa *qui qualesque sint* a verbo *intellegi* pendeant. Infra vero post illa, *quoque eos nomine consuetudo nuncupaverit*, pronomen *hos* interpretandum censeo *ut hoc nomine* *tyrras*: nam similem negligentiam in hoc pronomine jam vidimus ad c. 8. supra, item ad l. I. c. 26.

16. *Ut sui sibi liberi* —.] *Dav. sibi sui*; quae collocatio peculiarem vim illi habere visa est.

17. *Religiosi sunt dicti ex relegendo.*] Ordinem verborum, *religiosi sunt dicti*, recte restituit Heindorfius, pro *s. d. rel.*: sed istud *ex relegendo* plane delendum censeo: nam quid attinebat idem bis dicere? Interpolatus ergo locus ex marginali adnotatione librariorum, *Religiosi ex relegendo*.

18. *Ut elegantes ex elegendo et tamquam legendo de legendis.*] Posteriores tres voces e codicibus restitui; in qui-

bus vix operae pretium est admonere mendose *delegendis* scriptum esse: copulam autem servat Harl. 2.

19. *Magnus sane locus.*] Male *Davisius* est addidit; est enim haec quaedam appositio: cf. *de Div.* ii. 1.

20. *Hesterno die.*] Atqui una die tota disputatio habita est. Eodem modo labitur l. III. c. 7., "Quae a te *nudiustertius* dicta sunt." Ergo verisimile est Ciceronem, quum series operis sub manibus cresceret, tribus libris trium dierum disputationes absolvere voluisse. Sed his libris extremam manum defuisse, multa indicia in ipsis exstant.

21. *Id est, providentiam.*] Haec ut glossema uno ore damnant editores, nimis propere: nam, quoniam id agit Balbus, ut doceat, quum *πρόνοια* *providentia* dicatur, *deorum* providentiam intelligendam esse, necesse fuit etiam hoc loco interpretationem adhibere.

eo errore dixisti, quia existumas ab his providentiam fingi quasi quamdam deam singularem, quae mundum omnem gubernet et regat: sed id praecise dicitur. Ut, si quis dicat, Atheniensium rempublicam consilio regi, desit illud, Areopagi²²: sic, quum dicimus providentia mundum administrari, deesse arbitrator, deorum. Plene autem et perfecte sic dici existumato, providentia deorum mundum administrari. Ita salem istum, quo caret vestra natio, in irridendis nobis nolitote consumere: et me hercule, si me audiat, ne experiamini quidem. Non decet: non datum est: non potestis. Nec vero hoc in te uno²³ convenit, moribus domesticis, ac nostrorum hominum urbanitate limato: sed quum in reliquos vestros, tum in eum maxime, qui ista peperit, hominem sine arte, sine literis, insultantem in omnis, sine acumine ullo, sine auctoritate, sine lepore.

XXX. Dico igitur providentia deorum mundum, et omnis mundi partis, et initio constitutas esse, et omni tempore administrari: eamque disputationem tris in partis nostri fere dividunt. Quarum prima pars est, quae ducitur ab ea ratione, quae docet esse deos: quo concesso, confitendum est, eorum consilio mundum administrari. Secunda est autem, quae docet, omnis res subjectas esse naturae sentienti, ab eaque omnia pulcherrime geri: quo constituto, sequitur ab animantibus principiis ea²⁴ esse generata. Tertius est locus, qui ducitur ex admiratione rerum coelestium atque terrestrium. Primum igitur aut negandum est esse deos, quod et Democritus simulachra, et Epicurus²⁵ imagines inducens quodam pacto negat: aut, qui deos esse concedant, his fatendum est, eos aliquid agere, idque praeclarum: nihil est autem praeclarius mundi administratione: deorum igitur consilio administratur. Quod si aliter est, aliquid profecto sit necesse est melius, et majore vi praeditum, quam deos²⁶, quale id cumque est, sive inanima natura, sive necessitas vi magna incitata, haec pulcherrima opera efficiens, quae videmus. Non est igitur

22. *Areopagi.*] Areopagitarum.

23. *Nec vero hoc in te uno convenit, ... limato.*] Coarctatio quaedam orationis est: q. d., Nec vero hoc in te unum convenit, sed, quum etiam in te conveniat, in viro ... limato (quamvis vir limatus sis), tum multo magis convenit in reliquos vestros, maximeque in eum, qui —. Sed nihil lectionis mutandum. *Justin.* xxxviii. 6., "Neque in se uno, sed in aliis quoque omnibus hac semper arte grassatos." Nam inscite Ernestius unum — limatum.

24. *Ea esse generata.*] Sc. omnia.

Ita corrigit Buherius, probante Davissio: vulg. *eam e. generatam.*

25. *Quod et Democritus ... et Epicurus —.*] Nomen *Epicurus* abundare frustra censuit Ursinus: nam, Democritum quamvis sequeretur quidem Epicurus, non tamen etiam profitebatur sequi. Harl. 4. *negant.*

26. *Quam deos.*] Scribere oportebat aut *deus* hic, aut *supra esse*; sed non nunc primum duplicem structuram adhibuit Cicero. Et codices potius quam editores sequor.

natura deorum praepotens neque excellens, siquidem ea subjecta est ei vel necessitati, vel naturae, qua coelum, maria, terrae regantur. Nihil est autem praestantius deo: ab eo igitur mundum necesse est regi. Nulli igitur est naturae obediens aut subjectus deus: omnem ergo regit ipse naturam. Etenim si concedimus, intelligentis esse deos, concedimus etiam providentis, et rerum quidem maxumarum. Ergo utrum ignorant, quae res maxumae sint, quoque hae modo tractandae et tuendae; an vim non habent, qua tantas res sustineant et gerant? At et ignoratio rerum, aliena naturae deorum est; et sustinendi muneris propter imbecillitatem difficultas, minime cadit²⁷ in majestatem deorum. Ex quo efficitur id quod volumus, deorum providentia mundum administrari.

XXXI. Atqui necesse est, quum sint dii, (si modo sunt²⁸, ut profecto sunt) animantis esse, nec solum animantis, sed etiam rationis compotes, inter seque quasi civili conciliatione et societate conjunctos, unum mundum ut communem rempublicam atque urbem aliquam regentis. Sequitur, ut eadem sit in his, quae humano in genere, ratio, eadem veritas utrobique sit, eademque lex, quae est recti praeceptio pravique depulsio. Ex quo intellegitur, prudentiam quoque et mentem a diis ad homines pervenisse: ob eamque causam majorum institutis mens, fides, virtus, concordia, consecratae et publice dedicatae sunt. Quae qui convenit penes deos esse negare, quum eorum augusta et sancta simulachra veneremur? Quod si inest in hominum genere mens, fides, virtus, concordia; unde haec in terram, nisi a superis, defluere potuerunt? quumque sint in nobis consilium, ratio, prudentia; necesse est deos haec ipsa habere majora, nec habere solum, sed etiam his uti in maxumis et optumis rebus. Nihil autem est nec majus nec melius mundo: necesse est ergo eum deorum consilio et providentia administrari. Postremo quum satis docuerimus, hos esse deos, quorum insignem vim et illustrem faciem videremus, solem dico et lunam et vagas stellas et inerrantis et coelum et mundum ipsum et earum rerum vim, quae inessent in omni mundo cum magno usu et commoditate generis humani; efficitur, omnia regi divina mente atque prudentia²⁹. Ac de prima quidem parte satis dictum est.

XXXII. Sequitur, ut doceam, omnia subjecta esse naturae, eaque ab ea³⁰ pulcherrime geri. Sed quid sit ipsa natura, ex-

27. *Minime cadit in* —.] Cic. ad Att. xiii. 19., "Haec Academica... sane in personas non cadebant." Id. pro Sulla 27., "Non cadit, non, inquam, cadit in hos mores, non in hunc pudorem, non in hanc vitam,

non in hunc hominem ista suspicio." 28. *Si modo sunt.*] Recte Heind. sunt pro sint.

29. *Prudentia.*] Davisius, pro providentia.

30. *Eaque ab ea.*] Mallem ab eaque,

plicandum est ante breviter, quo facilius id, quod docere volumus³¹, intellegi possit. Namque alii *naturam* censent esse vim quamdam sine ratione, cientem motus in corporibus necessarios: alii autem, vim participem rationis, atque ordinis; tamquam via progredientem, declarantemque quid cujusque rei causa efficiat, quid sequatur; cujus solertiam nulla ars, nulla manus, nemo opifex consequi possit imitando: seminis enim vim esse tantam, ut id, quamquam sit perexiguum, tamen si inciderit in concipientem comprehendentemque naturam, nactumque sit materiam qua ali augeri possit, ita fingat et efficiat in suo quidque genere; partim ut tantummodo per stirpis alantur suas, partim ut moveri etiam et sentire et appetere possint, et ex sese similia sui gignere. Sunt autem, qui omnia naturae nomine appellent, ut Epicurus; qui ita dividit, omnium, quae sint, naturam, esse corpora et inane quaeque his accidunt. Sed, nos quum dicimus natura constare administrarique mundum, non ita dicimus, ut glebam aut fragmentum lapidis aut aliquid ejusmodi, nulla³² cohaerendi natura, sed ut arborem, ut animal, in quibus nulla temeritas, sed ordo apparet et artis quaedam similitudo.

XXXIII. Quod si ea, quae a terra stirpibus continentur, arte naturae vivunt et vigent: profecto ipsa terra eadem vi continetur naturae³³, quippe quae gravidata seminibus, omnia pariat et fundat ex sese, stirpis amplexa alat et augeat, ipsaque alatur vicissim a superis externisque naturis. Ejusdemque expirationibus aër alitur, et aether, et omnia supera. Ita, si terra natura tenetur et viget, eadem ratio in reliquo mundo est: stirpes enim terrae inhaerent: animantes autem adspiratione aëris sustententur: ipseque aër nobiscum videt³⁴, nobiscum audit, nobiscum sonat: nihil enim horum sine eo fieri potest. Quin etiam movetur nobiscum: quacumque enim imus, quacumque movemur, videtur quasi locum dare et cedere. Quaeque in medium locum mundi, qui est infimus, et quae a medio in superum, quaeque conversione rotunda

ut supra c. 30. *Geri* autem Davisius ex codd. pro *regi*, quocum faciunt nostri omnes.

31. *Volimus.*] Priscian. lib. ix., affere[n]te Davisio, "*Volim* pro *velim* proferebant antiqui. Cicero in ii. *de Nat. Deor.*, quod docere volumus."

32. *Nulla cohaerendi natura.*] An non illa cohaerendi natura? vel non, ut illa, coh. n., ut epanalepsis sit. Sed ferri potest suprascripta lectio codicis Glogav. in illa.

33. *Eadem vi continetur naturae.*]

Ita Heindorfius ex cod. Glog.: accedit Vaticanus apud Moserum. *Vulgati eadem vi continetur, et arte naturae*: copula vero quoniam a codicibus abesset, voces *arte naturae* Davisius a superiore membro a librariis adscitas putavit uncinisque inclusit.

34. *Nobiscum videt.*] Ipseque aër videntibus nobis, audientibus, loquentibus, adest et facit nobiscum. Negligentior paulo oratio, sed nil mutandum. — *Nihil enim horum*: ita Harl. 2. et Glog.: vulg. eorum.

circum medium feruntur, ea continentem mundi efficiunt unamque naturam. Et quum quatuor genera sint corporum, vicissitudine eorum mundi continuata natura est. Nam ex terra aqua, ex aqua oritur aër, ex aëre aether; deinde retrorsum vicissim ex aethere aër, inde³⁵ aqua, ex aqua terra infima. Sic naturis his, ex quibus omnia constant, sursus³⁶ deorsus, ultro citro commeantibus, mundi partium conjunctio continetur. Quae aut sempiterna sit necesse est, hoc eodem ornatu, quem videmus; aut certe perdiuturna, permanens ad longinquum et immensum paene tempus. Quorum utrumvis ut³⁷ sit, sequitur, natura mundum administrari. Quae enim classium navigatio, aut quae instructio exercitus, aut rursus, ut ea, quae natura efficit, conferamus, quae procreatio vitis aut arboris, quae porro animantis figura conformatioque membrorum, tantam naturae solertiam significat, quantam ipse mundus? Aut igitur nihil est quod sentiente natura regatur, aut mundum regi confitendum est. Etenim qui reliquas naturas omnis earumque semina contineat, qui potest ipse non natura administrari? ut, si-qui dentis et pubertatem natura dicat exsistere, ipsum autem hominem, cui ea exsistant, non constare natura; non intellegat, ea, quae efferant aliquid ex sese, perfectiores habere naturas, quam ea, quae ex iis efferantur.

XXXIV. Omnium autem rerum, quae natura administrantur, seminator et sator et parens, ut ita dicam, atque educator et altor est mundus: omniaque, sicut membra et partis suas, nutricatur et continet. Quod si mundi partes natura administrantur, necesse est mundum ipsum natura administrari. Cujus quidem administratio nihil habet in se quod reprehendi possit: ex iis enim naturis quae erant, quod effici optimum potuit, effectum est. Doceat ergo aliquis potuisse melius. Sed nemo umquam docebit; et, si quis corrigere aliquid volet, aut deterius faciet, aut id, quod fieri non potuit, desiderabit. Quod si omnes mundi partes ita constitutae sunt, ut neque ad usum meliores potuerint esse, neque ad speciem pulchriores; videamus, utrum ea fortuitane³⁸ sint, an eo statu, quo cohaerere nullo modo potuerint, nisi sensu moderante divinaque providentia. Si ergo meliora sunt ea quae natura, quam illa quae arte perfecta sunt; nec ars efficit quidquam sine ratione: ne natura quidem rationis expers est habenda. Qui igitur

35. *Inde aqua.*] Ita Dav. ex codd.: vulg. ex aëre aqua.

36. *Sursus, deorsus, ultro, citro.*] Idem pro *sursum, deorsum, ultro citroque.*

37. *Quorum utrumvis ut sit.*] Voculam ut male delevit Davisius.

38. *Utrum ea fortuitane sint.*] Sic ex suis Davisius, quomodo etiam ex nostris tres, quum vulgati particulam *ne* post *utrum* non agnoscant; quam tamen etiam alibi adhibuit Cicero, ut pro Quint. 30. (monente jam Gronovio), de Div. ii. 58.

tur convenit, signum aut tabulam pictam quum adspexeris, scire adhibitam esse artem; quumque procul cursum navigi³⁹ videris, non dubitare, quin id ratione atque arte moveatur; quum solariumve⁴⁰ descriptum, aut ex aqua contemplare, intellegere deolarari horas arte, non casu; mundum autem, qui et has ipsas artis, et earum artifices, et cuncta complectatur, consilii et rationis esse expertem putare? Quod si in Scythiam aut in Britanniam sphaeram aliquis tulerit hanc, quam nuper familiaris noster effecit Posidonius, cujus singulae conversiones idem efficiunt in sole et in luna et in quinque stellis errantibus, quod efficitur in coelo singulis diebus et noctibus; quis in illa barbarie dubitet, quin ea sphaera sit perfecta ratione?

XXXV. Hi autem dubitant de mundo, ex quo et oriuntur et fiunt omnia, casune ipse sit effectus aut necessitate aliqua, an ratione ac mente divina: et Archimedem arbitrantur plus valuisse in imitandis sphaerae conversionibus, quam naturam in efficiendis⁴¹? praesertim quum multis partibus sint illa perfecta, quam haec simulata, solertius. Atqui ille apud Attium pastor, qui navem numquam ante vidisset, ut procul divinum et novum vehiculum Argonautarum e monte conspexit, primo admirans et perterritus, hoc modo loquitur:

— tanta moles labitur
Fremebunda ex alto, ingenti sonitu et spiritu :

39. *Quumque procul cursum navigi videris.*] Codices multi *procul sursum navigium agi*. Nimirum in antiqua scriptura *navigi* pro *navigii* primum lapsi sunt librarii, deinde verbo *agi* ceteram lectionem accommodare studuerunt. Memini, quum codicibus conferendis in Museo Britannico operam darem, virum ingenio ac doctrina praepollentem G. Burgesium conjecturam mihi proposuisse huiusmodi: *quumque, procella adversa, navigium agi videris*. Cui primum adverbium *procul* supervacaneum visum est; deinde id orationi deesse, unde maxime ratio atque ars appareret, utique quod navis adverso vento ageretur. Respondi, primum, otiosum non esse *procul*; nam, nisi *procul* navis esset, artem navigantium oculis spectantis subjectam fore (cf. c. 35. infra, "Pastor, qui navem numquam vidiasset ante, ut *procul* ... conspexit"): deinde *cursum* navigii portum constitutum spectare; neque si navis vento atque

aestu temere deferatur, eum cursum navis dici posse.

40. *Quum solariumve descriptum, aut ex aqua contemplare.*] Vulgati aut *quum solarium vel descr. aut ex aqua*, qui nexus particularum exemplo caret. Nimirum quum dedisset Cicero *quum solariumve*, primum exstitit interpretatio *aut quum solarium*; postea, more librariorum, utraque recepta est lectio, *aut quum solariumve descriptum*; denique *ve* in *vel* mutatum est. Plane ut factum est *de Invent.* i. 25., "Consilium est aliquid faciendi *aut* non faciendi *vere* excogitata ratio." ubi *aut* ex interpretatione irrepsit, *vere* ex *ve* evolutum est, scripsit Cicero *faciendi, non faciendive*; cf. *ibid.* ii. 9., et *de Fin.* i. 14. ii. 12. Nec dubitavi conjecturam meam sequi.

41. *Et Archimedem arbitrantur ... efficiendis?*] Sic interrogative haec effrenda sunt, ne insulsa fiat redarguendi particula, quae orationem excipit, *praesertim*.

Prae se undas volvit : vortices vi suscitât,
 Ruit prolapsa : pelagus respersit : profuit ⁴².
 Ita dum ⁴³ interruptum credas nimbum volvier,
 Dum quod sublime ventis expulsum rapi
 Saxum aut procellis, vel globosos turbines
 Existere ictos undis concursantibus ;
 Nisi quas terrestris Pontus stragis conciet :
 Aut forte Triton fuscina evertens specus,
 Subter radices penitus undanti in freto
 Molem ex profundo saxeam ad coelum eruit.

Dubitat primo, quae sit ea natura, quam cernit ignotam : idemque, juvenibus visis auditoque nautico cantu, sic ⁴⁴ :

Ut inciti atque alacres rostris perfremunt
 Delphini :

item alia multa.

————— Silvani melo
 Consimilem ad auris cantum et auditum refert.

Ergo ut hic primo adspectu inanimum quiddam sensuque vacuum se putat cernere ; post autem signis certioribus, quale sit id, de quo dubitaverat, incipit suspicari : sic philosophi debuerunt, si forte eos primus adspectus mundi conturbaverat, postea, quum vidissent motus ejus finitos et aequabilis, omniaque ratis ordinibus moderata immutabilique constantia, intellegere inesse aliquem ⁴⁵ non solum habitatorem in hac coelesti ac divina domo, sed etiam rectorem et moderatorem, et tamquam architectum tanti operis tantique muneris.

• XXXVI. Nunc autem mihi videntur ne suspicari quidem, quanta sit admirabilitas coelestium rerum atque terrestrium. Principio enim terra sita in media parte mundi, circumfusa undique est hac animali ⁴⁶ spirabilique natura, cui nomen est aër, Graecum illud quidem, sed perceptum jam tamen usu a nostris ; tritum est enim pro Latino. Hunc rursus amplectitur immensus

42. *Profuit.*] Conjicit Heindorfius *prostat.*

43. *Ita dum* —.] Heindorfius ex cod. Glog. *Ita num interr.* — *Num quod subl.* — — *concurantibus ? Num quas terrestres* — — *eruit ?* Buherius vero, probante Davisio, reponit *Ita tum* — *Dum quod* — ; idemque *actos pro ictos.* Ego, ut in Attio, nihil temere mutandum censeo.

44. *Idemque, j. v., auditoque n. cantu, sic : Ut inciti* —.] Ita scribendum esse ultro sensi, antequam Davi-

sium rem occupasse vidi ; ceterum, non ut cum hoc subaudiendum sit *ait* post *sic*, sed ut *loquitur* ex superioribus repetendum sit. Heindorfius *Sic incitati et* —, quod huic vetustati Latinitatis minus convenit.

45. *Inesse aliquem* —.] Cf. *Tusc.* i. 29.

46. *Animali.*] Ex Probo reponebat Junius ; recepit etiam Heind. : vulg. *animabili.* Sed habent illud etiam codices nonnulli.

aether, qui constat ex altissimis ignibus. Mutuemur hoc quoque verbum, dicaturque tam *aether* Latine, quam dicitur *aër* : etsi interpretatur Pacuvius ;

Hoc quod memoro ⁴⁷, nostri coelum, Graii perhibent aethera.

Quasi vero non Graius hoc dicat. At Latine loquitur. Si ⁴⁸ quidem nos non quasi Graece loquentem audiamus. Docet idem alio loco :

Grajugena de isto ⁴⁹ aperit ipsa oratio.

Sed ad majora redeamus. Ex aethere igitur innumerabiles flammæ siderum existunt ; quorum est princeps sol, omnia clarissima luce collustrans, multis partibus major atque amplior, quam terra universa ; deinde reliqua sidera magnitudinibus immensis. Atque hi tanti ignes tamque multi non modo nihil nocent terris rebusque terrestribus, sed ita prosunt ⁵⁰, ut si mota ⁵¹ loco sint, conflagrare terras necesse sit a tantis ardoribus, moderatione et temperatione sublata.

XXXVII. Hic ego non mirer esse quemquam, qui sibi persuadeat, corpora quaedam solida atque individua, vi et gravitate ferri, mundumque effici ornatissimum et pulcherrimum ex eorum corporum concursione fortuita ? Hoc qui existimet ⁵² fieri potuisse, non intellego cur ⁵³ non idem putet, si innumerabiles ⁵⁴ unius et viginti formae literarum, vel aureae vel qualeslibet, aliquo conjiuntur, posse ex his in terram excussis annalis Ennii, ut deinceps legi possint, effici : quod nescio an ne in uno quidem versu

47. *Hoc quod memoro*, —.] Corrigit Scaliger *quod memorant nostri c.* ex Varrone.

48. *At Latine loquitur. Si quidem* —.] Haesi hic aliquando, et conieci : *At Latine loquitur is quidem : nos non quasi Graece loquentem audiamus.* Nunc in Heindorfii interpretatione adquiesco : cuius sunt haec : “ Hoc, quod Latine ille in scena loquatur, excusandi Pacuvii causa afferri ita posse dicit, si quidem non quasi Graece loquens audiatur ille ; ab omnibus autem, licet Latine loquatur, tamen cum Graeci gerat personam, ita audiri, quasi Graece loqueretur.”

49. *Grajugena de isto* —.] Coniicit H. Grotius *Grajugenam ted esse.*

50. *Sed ita prosunt, ut* —.] Coarctata hic oratio est : intellige autem sic : non modo nihil nocent, sed potius

prosunt, ita tamen ut, si —. Rem animadvertit jam Heindorfius.

51. *Si mota loco sint*.] Sc. sidera. Nempe a metonymia ad proprium vocabulum redit oratio, quippe quum de loco dicatur. Et frustra sunt ii qui moti corrigunt.

52. *Existimet*.] Hoc verbum modo subiunctivo ostendit etiam Harl. 2., ut cod. Glog., et alii apud Moserum.

53. *Cur non idem putet* —.] Scribit cod. Burn. *quur pro cur* et hic et infra paulo quater ; quomodo apud Propertium etiam editum est.

54. *Si innumerabiles . . . formae literarum*.] Lector, M. Tullium nobilissimae artis typographicae auctorem venerator ; cuius germen atque origo, nullus ego dubitaverim, quin hinc repetenda sit.

possit tantum valere fortuna. Isti autem, quemadmodum adseverant⁵⁵, ex corpusculis non colore, non qualitate aliqua, quam ποσότης Graeci vocant, non sensu praeditis, sed concurrentibus temere atque casu, mundum esse perfectum; vel innumerabilia potius in omni puncto temporis alios nasci, alios interire. Quod si mundum efficere potest concursus atomorum, cur porticum, cur templum, cur domum⁵⁶, cur urbem non potest? quae sunt minus operosa, et multo quidem faciliora. Certe ita temere de mundo effutiunt, ut mihi quidem numquam hunc admirabilem coeli ornatum, qui locus est proximus, suspexisse videantur. Praeclare ergo Aristoteles, *Si essent, inquit, qui sub terra semper habitavissent bonis et illustribus domiciliis, quae essent ornata signis atque picturis, instructaque rebus iis omnibus, quibus abundant ii qui beati putantur, nec tamen exissent umquam supra terram, accepissent autem fama et auditione, esse quoddam numen et vim deorum; deinde aliquo tempore, patefactis terrae faucibus, ex illis abditis sedibus evadere in haec loca, quae nos incolimus, atque exire*⁵⁷ potuissent: quum repente terram, et maria, coelumque vidissent, nubium magnitudinem ventorumque vim cognovissent, adspexissentque solem, ejusque tum magnitudinem pulchritudinemque, tum etiam efficientiam cognovissent, quod is diem efficeret, toto coelo luce diffusa; quum autem terras nox opacasset, tum coelum totum cernerent astris distinctum et ornatum, lunaeque luminum⁵⁸ varietatem tum crescentis, tum senescentis, eorumque omnium ortus et occasus, atque in omni aeternitate ratos immutabilisque cursus: quae⁵⁹ quum viderent, profecto et esse deos, et haec tanta opera deorum esse arbitrarentur. Atque haec quidem ille.

XXXVIII. Nos autem tenebras cogitemus tantas, quantae quondam eruptione Aetnaeorum ignium finitimas regiones obscuravisse dicuntur, ut per biduum nemo hominem homo agnosceret: quum autem tertio die sol illuxisset, tum ut revixisse sibi viderentur. Quod si hoc idem ex aeternis tenebris contin-

55. Isti autem, quemadmodum adseverant. —.] Sc. putant. Ita constituendum locum vidit Buherius; quum in vulgatis haec male interrogative essentur.

56. Cur templum, cur domum, cur urbem — ?] Displicuit mihi aliquando, ut in collatione video, domum inter templum et urbem interjectum; et conjeci cur porticum, cur templum, cur demum urbem: nunc nihil muto.

57. Evadere in h. l., ... atque exire.] Mallem: ex illis abditis sedibus exire,

atque in h. l., q. n. inc., evadere. Ceterum cf. Virg. Aen. vi. 128., "superasque evadere ad auras."

58. Lunaeque luminum varietatem.] Vocem luminum, quae hic otiosa est, mallem infra paulo locare, eorumque omnium luminum ortus et occasus.

59. Quae quum viderent.] Restituendam putavi codicum lectionem, quamvis in ea anacoluthon insit; quod ut vitaretur, haec in vulgatis editum est.

geret, ut subito lucem adspiceremus; quatenam species coeli videretur? Sed assiduitate quotidiana, et consuetudine oculorum, adsuescunt animi, neque admirantur⁶⁰, neque requirunt rationes earum rerum quas semper vident: proinde quasi novitas nos magis quam magnitudo rerum debeat ad exquirendas causas excitare. Quis enim hunc hominem dixerit, qui quum tam certos coeli motus, tam ratos astrorum ordines, tamque inter se omnia connexa et apta viderit, neget in his ullam inesse rationem, eaque casu fieri dicat, quae quanto consilio gerantur, nullo consilio adsequi possumus? An quum machinatione quadam moveri aliquid videmus, ut sphaeram, ut horas, ut alia permulta; non dubitamus quin illa opera sint rationis? quum autem impetum coeli cum admirabili celeritate moveri vertique videamus, constantissime conficientem vicissitudines anniversarias cum summa salute et conservatione rerum omnium; dubitamus, quin ea non solum ratione fiant, sed etiam excellenti quadam⁶¹ divinaque ratione? Licet enim jam, remota subtilitate disputandi, oculis quodammodo contemplari pulchritudinem rerum earum, quas divina providentia dicimus constitutas.

XXXIX. Ac principio terra universa cernatur, locata in media sede mundi, solida, et globosa, et undique ipsa in sese nutibus suis conglobata, vestita floribus, herbis, arboribus, frugibus: quorum omnium incredibilis multitudo insatiabili varietate distinguitur. Adde huc fontium gelidas perennitates, liquores perlucidos amnium, riparum vestitus viridissimos, speluncarum concavas altitudines⁶², saxorum asperitates, impendentium montium altitudines, immensitatesque camporum: adde etiam reconditas auri argentique venas, infinitamque vim marmoris. Quae vero et quam varia genera bestiarum vel cicurum vel ferarum? qui volucrum lapsus atque cantus? qui pecudum pastus? quae vita silvestrium? Quid jam de hominum genere dicam? qui quasi cultores terrae constituti, non patiuntur eam nec immanitate beluarum efferari, nec stirpium asperitate vastari; quorumque operibus agri, insulae, litora collucent, distincta tectis et urbibus. Quae si ut animis sic oculis videre possemus, nemo cunctam intuens terram, de divina ratione dubitaret. At vero quanta maris est pulchritudo? quae species universi? quae multitudo et

60. *Admirantur, ... requirunt ... vident.*] Homines, an animi? nam vocem *animus* saepe προσωποποιεῖται monet vir quidam doctus in *Misc. Obs.* tom. vi. p. 325.: item, opinor, Ernestius ad *de Div.* ii. 68.

61. *Quadam.*] Delevit Davisius.

62. *Speluncarum concavas altitudines.*] Cic. in *Verr.* iv. 48., "Spelunca quaedam ... infinita altitudine." Ergo lectio non mutanda est. Mallem *latitudines* infra potius reponere, si quidem *impedientes* montes jam per se, opinor, alti sunt.

varietas insularum? quae amoenitates orarum ac litorum? quot genera quamque disparia partim submersarum, partim fluitantium et innantium beluarum, partim ad saxa⁶³ nativis testis inhaerentium? Ipsum autem mare sic terram appetens litoribus cludit⁶⁴, ut una ex duabus naturis conflata videatur. Exin mari finitumus aër, die et nocte distinguitur: isque tum fusus et extenuatus sublime⁶⁵ fertur; tum autem concretus in nubis cogitur, humoremque colligens terram auget imbris; tum effluens huc et illuc, ventos efficit. Idem annuas frigorum et calorum facit varietates: idemque et volatus alitum sustinet, et spiritu⁶⁶ ducit alit et sustentat animantis.

XL. Restat ultimus, et a domiciliis nostris altissimus, omnia cingens et coercens coeli complexus, qui idem aether vocatur, extrema ora et determinatio mundi: in quo cum admirabilitate maxuma igneae formae cursus ordinatos definiunt. E quibus sol, cujus magnitudine multis partibus terra superatur, circum eam ipsam volvitur; isque oriens et occidens diem noctemque conficit; et modo accedens, tum autem recedens, binas in singulis annis reversiones ab extremo contrarias facit: quarum intervallo tum quasi tristitia quadam⁶⁷ contrahit terram, tum vicissim laetificat, ut cum coelo hilarata videatur. Luna autem, quae est, ut ostendunt Mathematici, major quam dimidia pars terrae, isdem spatiis vagatur, quibus sol; sed tum congregiendi cum sole⁶⁸, tum digrediendi, et eam lucem, quam a sole accepit, mittit in terras, et varias ipsa lucis mutationes habet: atque etiam tum subjecta atque opposita soli, radios ejus et lumen obscurat; tum ipsa incidens in umbram terrae, quum est e regione solis, interpositu interjectuque terrae, repente deficit. Isdemque spatiis haec stellae, quas vagas dicimus, circum terram feruntur, eodemque modo oriuntur et occidunt, quarum motus tum incitantur, tum retardantur; saepe etiam insistent⁶⁹. Quo spectaculo nihil potest admirabilius esse, nihil pulchrius. Sequitur stellarum

63. *Ad saxa.*] Cod. Burn. delet. — Supra *ac litorum* dedi ex Harl. 2. 4. 5., pro *et l.*

64. *Litoribus cludit.*] I. e. claudit. Interpretatur Ernestius, *ambit, circumdat*; ex illis quae sequuntur, *ut una ex duabus naturis conflata videatur*. Alii *eludit*; Davisius *alludit*.

65. *Sublime fertur.*] Sic Davisius, omissa praepositione, recte. Ita Liv. xxi. 30., Lucretius, alii.

66. *Spiritu ductus.*] Sic etiam c. 54. 55.

67. *Tristitia quadam contrahit terram.*] Nostri omnes *quadam*: vulg. *quaedam*. Quod vero argutatur Davisius, illud soli non convenire; si sol non ipsemet contrahit terram, efficit tamen ut quasi tristitia quaedam eam contrahat. Cod. Burn. *contrahitur terra*, quod voluit Davisius, male.

68. *Tum congregiendi cum sole.*] Harl. 3. delet *cum sole*.

69. *Saepe etiam insistent.*] Haec majore distinctione disjuncto, ne *insistent* quoque ad *motus* trahatur.

inerrantium maxuma multitudo: quarum ita descripta distinctio est, ut ex nota⁷⁰ figurarum similitudine nomina invenerint.

XLII. Atque hoc loco me intuens, Utar, inquit, carminibus Arati eis, quae a te admodum adulescentulo conversa, ita me delectant quia Latina sunt, ut multa ex iis memoria teneam. Ergo, ut oculis assidue videmus, sine ulla mutatione aut varietate,

Cetera labuntur celeri coelestia motu,
Cum coeloque simul noctisque diesque feruntur.

Quorum contemplatione nullius expleri potest animus, naturae constantiam videre cupientis. x

Extremusque adeo duplici de⁷¹ cardine vertex
Dicitur esse polus.

Hunc circum ἀρκτοῖς duae feruntur numquam occidentes.

Ex his altera apud Graios Cynosura vocatur :
Altera dicitur esse Helice ;

Cujus quidem clarissimas stellas totis noctibus cernimus,

Quas nostri septem soliti vocitare Triones.

Paribusque stellis similiter distinctis eundem coeli verticem lustrat parva Cynosura.

Hac fidunt duce nocturna Phoenices in alto :
Sed prior illa magis stellis distincta refulget,
Et late prima confestim a nocte videtur.
Haec vero parva est : sed nautis usus in hac est ;
Nam cursu interiore brevi convertitur orbe.

XLII. Et quo sit earum stellarum admirabilior adspectus,

Has inter, veluti rapido cum gurgite flumen,
Torvu' Draco serpit subter supera⁷² revolvens
Sese, conficiensque sinus e corpore flexos⁷³.

70. *Ex nota figurarum similitudine.*] Vulg. *notarum* ; quomodo etiam interpretandum puto : nam Davisius etsi recte e codicibus *nota* edidit, tamen rem, id quod exempla ejus ostendunt, non satis perspectam habuit. *Propert.* iii. l. 57., "*Pyramidum sumtus ad sidera ducti.*" h. e. ductarum. *Virg. Aen.* iv. 641., "*Illam gradum studio celerabat anilem.*" Idem *Georg.* iv. 267., "*tunsum gallae saporem.*" *Lucan.* vi. 216., "*oculi laevum orbem.*" Noster

supra l. l. c. 2., "*In specie autem fictae simulationis —*" ubi vide.

71. *Duplici de cardine.*] Duplicis cardinis.

72. *Superaque.*] Pro *supraque* recte Davisius ex codicibus et Prisciano.

73. *Sinus e corpore flexos.*] In Harl. 4. correxit altera manus *flexus*. Scribendum fortasse *conficiensque sinus et corpore flexus* ; i. e., conficiensque corpore sinus et flexus. Frustra autem est Grotii conjectura *flexo*.

Ejus et ⁷⁴ totius est praeclara species, et in primis suspicienda est figura capitis atque ardor oculorum.

Huic non una modo caput ornans stella relucet,
Verum tempora sunt duplici fulgore notata,
E trucibusque oculis duo fervida lumina flagrant,
Atque uno mentum radianti sidere lucet.
Obstupum ⁷⁵ caput et tereti cervice reflexum ;
Obtutum in cauda majoris figere dicas.

Et reliquum quidem corpus draconis totis noctibus cernimus.

Hoc caput hic paulum sese subitoque recondit,
Ortus ubi atque obitus parte admiscentur in una.

Id autem caput

Adtingens defessa velut moerentis imago
Vertitur ;

quam quidem Graeci

Engonasin vocitant, genibus quia nixa feratur.
Hic illa eximio posita est fulgore Corona.

Atque haec quidem a tergo : propter caput autem Anguitenens,

Quem claro perhibent Ophiucum nomine Graii.
Hic pressu duplici palmarum continet anguem,
Ejus ⁷⁶ et ipse manet religatus corpore torto ⁷⁷ ;
Namque virum medium serpens sub pectora cingit ;
Ille tamen nitens graviter vestigia ponit,
Atque oculos urget pedibus pectusque Nepai.

Septem triones autem sequitur

Arctophylax, volgo qui dicitur esse Bootes :
Quod quasi temone adjunctam prae se quatit Arctum.

Dein quae sequuntur. Huic enim Booti

—— Subter praecordia fixa videtur
Stella micans radiis, Arcturus nomine claro :

74. *Ejus et totius . . . , et in primis — .]* Vulg. *Ejus cum totius est praeclara species, in primis — ;* minus Latine est, ut in hujusmodi comparatione, vide ad lib. I. initium ; et particula tum deficiente.

75. *Obstupum caput.*] Persius iii. 80., "Obstipo capite, et figentes lumine terram." Adde Horat. Serm. ii. 5. 92.

76. *Ejus et ipse manet — .]* *Ejus* in initio versus non alibi, credo, reperias : sed nihil attinet cum librariis atque *ejus* reponere ; neque enim a versiculis fama Ciceronis pendet.

77. *Religatus corpore torto.*] Vulg. *toto* : sed *torto* in cod. Regio repertum merito probavit Davisius, et nunc multi alii codices agnoscunt.

cujus ⁷⁸ sub pedibus subjecta fertur

Spicum illustre tenens splendenti corpore Virgo.

XLIII. Atque ita demetata signa sunt, ut in tantis descriptionibus divina solertia appareat.

Et natos Geminos invises sub caput Arcti.
Subjectus mediae ⁷⁹ est Cancer, pedibusque tenetur
Magnus Leo, tremulam quatiens e corpore flammam.

Auriga

Sub laeva Geminorum abductus ⁸⁰ parte feretur.
Adversum caput huic Helices ⁸¹ truculenta tuetur :
At Capra laevum humerum clara ⁸² obtinet.

Tum quae sequuntur :

Verum haec est magno atque illustri praedita signo
Contra Haedi exiguum jaciunt mortalibus ignem.

Cujus sub pedibus,

Corniger est valido convexus ⁸³ corpore Taurus.

Ejus caput stellis conspersum est frequentibus.

Has Graeci stellas Hyadas vocitare suerunt :

a pluendo ; *ἕειν* enim est pluere ; nostri imperite suculas : quasi a subus essent, non ab imbribus nominatae. Minorem autem Septemtrionem Cepheus passis palmis terga ⁸⁴ subsequitur :

Namque ipse ⁸⁵ ad tergum Cynosurae vertitur Arcti.

Hunc antecedit

Obscura specie stellarum Cassiopea.
Hanc autem illustri versatur corpore propter

78. *Cujus sub pedibus subjecta.*] Vulg. cui *subjecta* : at codices fere omnes ubique *cujus subjecta*. Conjecit Davisius, Arato collato, *pedibus excidiase* : qua excepta conjectura, ego praepositionem addidi, ut causa exstaret laecunae.

79. *Subjectus mediae.*] Recte Grotius *mediae* pro *media*, sc. Arcto.

80. *Abductus.*] Aversus. Conjecit id Grotius pro *abd.* ; e cod. Cantabr. recepit Davisius.

81. *Adv. caput h. Helices truculenta tuetur.*] Correxuit *Helices* pro *Helice*

Davisius ex Arato ; ut *truculenta* pro adverbio accipiendum sit. *Virg. Aen.* vi. 467. *torva tuentem*.

82. *Clara obtinet.*] Nostri omnes *claro*, quasi abrupta oratione.

83. *Convexus.*] Inclinator, curvus. Correxuit Davisius ex Arato : vulg. *connexus*. Lambinus vero Grotiusque *connixus*.

84. *Terga subsequitur.*] Davisius a *tergo* : ego malo Ciceronem quam interpretes sequi.

85. *Namque ipse ad tergum.*] Correxuit ipse pro *ipsum* ex Arato Davisius.

Andromeda, aufugiens⁸⁶ adspectum moesta parentis.
Huic Equus ille jubam quatiens fulgore micanti,
Summum contingit caput alvo : stellaque jungens
Una, tenet duplices communi lumine formas,
Aeternum ex astris cupiens connectere nodum.
Exin contortis Aries cum cornibus haeret.

Quem propter

Pisces, quorum alter paulum praelabitur ante,
Et magis horriferis aquilonis tangitur auris.

XLIV. Ad pedes Andromedae Perseus describitur,

Quem summa ab regione aquilonis flamina pulsant,

Cujus⁸⁷ propter laevum genus

— Vergiliis tenui cum luce videbis.
Inde Fides posita⁸⁸, et leviter convexa videtur :
Inde est ales avis lato sub tegmine coeli.

Capiti autem Equi proxuma⁸⁹ Aquarii dextra, totusque⁹⁰ deinceps Aquarius.

Tum gelidum valido de pectore frigus anhelans,
Corpore semifero magno Capricornus in orbe :
Quem quum perpetuo vestivit lumine Titan,
Brumali flectens contorquet tempore curram.

Hic autem⁹¹

— sese ostendens emergit Scorpios alte
Posteriore trahens plexum⁹² vi corporis arcum.

86. *Aufugiens adspectum.*] Heindorf. ex suis *fugiens*, male : vide nos ad *Sallust. B. J. lxi. 5.* ; adde *Flor. iii. 5.*, “ Quum effugisset hostem Colchos.”

87. *Cujus propter laevum genus* —.] Omnes nostri *Cujus*, ut haec quasi ipsius Balbi sint : nam vulgati male versiculum efficiunt, *At propter laevum genus omni ex parte locatas*, quem utique ex ipsis Arateis Ciceronis explent ; nam illa *omni ex parte locatas* omnino codices non agnoscunt. *Genus* autem pro *genu* etiam *Lucili* est apud Nonium iii. 108.

88. *Inde Fides posita, et leviter convexa videtur.*] Vulgati *leviter posita et convexa*, quod non sollicitarem, nisi in altero illo verborum ordine codices nostri conspirarent.

89. *Proxuma Aquarii dextra.*] Recte

Heindorf. e Glog. *proxima* pro indigna Cicerone voce *proximat* ; sed ita etiam Harl. 2., alii apud Moserum.

90. *Totusque deinceps Aquarius.*] Mirum hercle, totum Aquarium Aquarii dextram sequi.

91. *Hic autem—sese ostendens* etc.] Vulgati *Hinc autem adspicitur, Ut sese ostendens emergit* : sed particula *ut* quoniam ab omnibus fere libris (plane omnibus nostris) abest, verbum *adspicitur* adeo manifestum exstat glossema, ut non oportuerit id diutius contextum occupare. *Hic* autem dedi ex cod. tribus : ita etiam Moseri plures. Harl. 5. *emergens ostendit*, quomodo edidit Ascensius, frustra : vide ad c. 45. infra, *conficiens funditur*.

92. *Plexum.*] Sic omnes nostri cum aliorum pluribus : vulg. *flexum*.

Quem propter nitens pennis convolvitur ales.
At propter se Aquila ardenti cum corpore portat.

Deinde Delphinus.

Exinde Orion obliquo corpore nitens,

Quem subsequens

Fervidus ille Canis stellarum luce refulget.

Post Lepus subsequitur ⁹³

Curriculum numquam defecto ⁹⁴ corpore sedans.
At Canis ad caudam serpens prolabitur Argo.
Hanc Aries tegit, et squamoso corpore Pisces,
Fluminis illustris ⁹⁵ tangentem pectore ripas.

Quem ⁹⁶ longe serpentem et manantem adspicies,

———— proceraque Vincla videbis,
Quae retinent Pisces caudarum a parte locata.
Inde Nepae cernes propter fulgentis acumen
Aram, quam flatu permulcet spiritus austri.

Propterque ⁹⁷ Centaurus

Cedit, Equi partis properans subungere Chelis.
Hic dextram porgens ⁹⁸, quadrupes qua vasta tenetur,
Tendit, et illustrem truculentus caedit ad aram.
Hic sese infernis de partibus erigit Hydra :

cujus longe corpus est fusum.

In medioque sinu fulgens Cratera relucet :
Extremam ⁹⁹ nitens plumato corpore Corvus

93. *Post Lepus subsequitur.*] Heindorf. ex suis *sequitur*, ob superius illud *subsequens* : sed *subsequitur* aut retinendum censeo, aut delendum.

94. *Curriculum numquam defecto corpore sedans.*] Recepi cum Heindorfio Eliensis codicis lectionem, *defecto pro defesso*. Mire autem argutatur Davisius, si defectum vel defessum fuisset corpus, necesse fuisse aliquo modo curriculum sedari, conjicitque *indefecto vel indefesso*.

95. *Illustris . . . pectore.*] Dedi, monente Davisio, *illustris* pro vulg. *illustri* ex ed. Bonon. 1494. ; deinde cum Heindorfio *pectore* pro *corpore*.

96. *Quem longe serpentem* —.] Intellige *fluvium*, quum tamen anteces-

serit *fluminis*. Sic Varro de R. R. i. 12., "Sin cogare secundum *flumen* aedificare, curandum ne adversum *eum* ponas." Noster infra c. 52., "omnium *fluminum maximus*."

97. *Propterque Centaurus.*] Sicutiam Harl. 5. et Burn., quomodo scribendum monuit Davisius : vulg. *Propter quae*. — Mox *subungere* ex codd. Davisius pro vulg. *submergere*.

98. *Hic dextram porgens.*] Festus p. 36., "Antiqui etiam *porgam* dixerunt, pro *porrigam*." Hic autem pronomen esse, non adverbium, monet Buherius.

99. *Extremam.*] Nempe Hydram. Male Davisius *extremum*.

Rostro tundit : et hic Geminis est ille sub ipsis
Ante canem, Procyon Graio qui nomine fertur.

Haec omnis descriptio siderum, atque hic tantus coeli ornatus, ex corporibus huc et illuc casu et temere cursantibus potuisse effici, cuiquam sano videri potest? aut vero alia quae¹ natura, mentis et rationis expers, haec efficere potuit, quae, non modo ut fierent, ratione eguerunt, sed intellegi qualia sint, sine summa ratione non possunt?

XLV. Nec vero haec solum admirabilia, sed nihil majus², quam quod ita stabilis est mundus, atque ita cohaeret, ad permanendum³ ut nihil ne excogitari quidem possit aptius: omnes enim partes ejus undique medium locum capessentes⁴, nituntur aequaliter. Maxume autem corpora inter se juncta permanent, quum quasi quodam vinculo circumdato⁵ colligantur: quod facit ea natura, quae per omnem mundum omnia mente et ratione conficiens funditur⁶, et ad medium rapit et convertit extrema. Quocirca si mundus globosus est, ob eamque causam omnes ejus partes undique aequabiles ipsae per se atque inter se continentur; contingere idem terrae necesse est, ut, omnibus ejus partibus in medium vergentibus (id autem medium⁷ infimum in sphaera est), nihil interrumpat, quo labefactari possit tanta contentio gravitatis et ponderum. Eademque ratione mare, quum supra terram sit, medium tamen terrae locum expetens, conglobatur undique aequabiliter, neque redundat umquam, neque effunditur. Huic autem continens aër, fertur ille quidem levitate sublimis⁸, sed

1. *Alia quae natura* — ?] Quae alia, sc. atque illa divina natura sive providentia qua effectum mundum supra docuit Balbus.

2. *Sed nihil majus, quam quod* —.] Nihil magis admirabile: sed frustra magis corrigunt editores. Horat. Od. iii. 11. 30., "*Impiae* (nam quid potuere majus?) *Impiae* sponso potuere duro Perdere ferro." i. e. quid magis impium.

3. *Ita cohaeret, ad permanendum ut nihil . . . aptius.*] Ita distinguendum putavi potius quam cum vulgatis ita cohaeret ad perm., ut —.

4. *Medium locum capessentes.*] An petentes? infra, "Mare . . . medium terrae locum expetens."

5. *Vinculo circumdato.*] Harl. 3. et 4. *circumdato*, quod voluit Davisius: ego alterum illud a Cicerone potius quam a librariis profectum crediderim.

6. *Conficiens funditur.*] Pro *conficit fusa*: vide Cortium ad illud Sallustii, Catil. 57., "At Q. Metellus Celer cum tribus legionibus in agro Piceno praesidebat, ex difficultate rerum eadem illa existumans . . . Catilinam agitare." i. e. praesidens existumabat. Adde Horat. Serm. i. 1. 78., "Ne te compilent fugientes." i. e. ne, te compilato, fugiant.

7. *Id autem medium infimum in sphaera est.*] Harl. 2. quoque, sicuti ex Glogav. edidit Heindorfius, *idem autem medium et infimum in sphaera est*: quomodo, quum codices conferrem, aut scribendum notabam, ut video, aut delendum medium: nunc, ut in hac negligentia sermonis, didici addubitare: vide ad c. 53. extr.

8. *Sublimis.*] Recte Davisius pro *sublimi*.

tamen in omnis partis se ipse fundit. Itaque et mari continuatus et junctus est, et natura fertur ad coelum; cujus tenuitate et calore temperatus, vitalem et salutarem spiritum praebet animantibus. Quem complexa summa pars coeli, qui aether⁹ dicitur, et suum retinet ardorem tenuem et nulla admixtione concretum, et cum aëris extremitate conjungitur.

XLVI. In aethere autem astra volvuntur: quae se et nisu¹⁰ suo conglobata continent; et forma ipsa figuraque sua momenta sustentant. Sunt enim rotunda: quibus formis, ut ante dixisse videor, minime noceri potest. Sunt autem stellae natura flammæ: quocirca terrae, maris, aquarum vaporibus aluntur iis, qui a sole ex agris tepefactis et ex aquis excitantur; quibus altae¹¹ renovataeque stellae atque omnis aether refundunt eadem, et rursum trahunt indidem, nihil ut fere intereat, aut admodum paululum¹², quod astrorum ignis et aetheris flamma consumunt¹³. Ex quo eventurum nostri putant id, de quo Panaetium addubitare dicebant, ut ad extremum omnis mundus ignesceret; quum, humore consumto, neque terra ali posset, nec remearet¹⁴ aër, cujus ortus, aqua omni exhausta, esse non posset: ita relinqui nihil praeter ignem; a quo rursum animante ac deo renovatio mundi fieret, atque idem ornatus oriretur. Nolo in stellarum ratione multus vobis videri, maximeque earum quae errare dicuntur. Quarum tantus est concentus ex dissimillimis motibus, ut, quum summa Saturni refrigeret, media Martis incendat, his¹⁵ interjecta Jovis illustret et temperet, infraque Martem duae Soli obediunt; ipse Sol mundum omnem sua luce compleat, ab eoque Luna illuminata graviditates et partus afferat maturitatesque gignendi. Quae copulatio rerum, et quasi consentiens ad mundi incolumi-

9. Qui aether dicitur.] Dedi cum Heindorfio: Davisius quae aether; alii quae aethra.

10. Nisu.] Sic nostri omnes: vulg. nizu.

11. Quibus altae —.] Heind. alitae, cum librariis.

12. Admodum paululum.] Harl. 5. Oxon. quidam paulum; neque mihi me alibi paululum cum diminutivo junctum legere.

13. Quod . . . consumunt.] Vulgati consumat: sed idem mendum in codicibus etiam supra est, ubi refundat pro refundunt mendose scriptum ostendunt omnes; quare etiam h. l. corrigendos librarios putavi.

14. Neque terra ali posset, neque

remearet aër.] Harl. 3. et 4. nec remeare, frustra. Hic ergo idem in verbis fit, quod in nominibus tam larga manu illustravi ad illud lib. I. c. 5., "Non enim tam auctores in disputando, quam rationis momenta quaerenda sunt." Virg. Aen. vi. 283., "Quam sedem Somnia vulgo Vana tenere ferunt, foliisque sub omnibus haerent." Saepe ita verbi imperium quasi abrogari, alicubi monet Jac. Gronovius, opinor, sed ubi, memoria me deficit. Infra c. 52., dicunt obruere, discedere; nascuntur, educantur: et c. 50., auditum est habere, morerentur; iii. 1. videtur . . . pugnare; negare . . . non audet.

15. His interjecta.] I. e. summis et mediis interjecta.

tatem coagmentatio naturae, quem non movet, hunc horum nihil umquam reputavisse certo scio.

XLVII. Age ut a coelestibus rebus ad terrestres veniamus, quid est in his, in quo non naturae ratio intelligentis appareat? Principio, eorum, quae gignuntur e terra, stirpes et stabilitatem dant iis, quae sustinent, et ex terra succum trahunt, quo alantur ea, quae radicibus continentur: obducunturque libro aut cortice trunci, quo sint a frigoribus et caloribus tutiores. Jam vero vites sic claviculis adminicula, tamquam manibus, apprehendunt, atque se ita erigunt, ut animantes. Quin etiam a caulibus [brassicisque¹⁶,] si propter sati sint, ut a pestiferis et nocentibus, refugere dicuntur, nec eos ulla ex parte contingere. Animantium vero quanta varietas est? quanta ad eam rem vis, ut in suo quaque genere permaneant? quarum aliae coriis tectae sunt, aliae villis vestitae, aliae spinis hirsutae; pluma alias, alias squama videmus obductas: alias esse cornibus armatas, alias habere effugia penarum. Pastum autem animantibus large et copiose natura eum, qui cuique aptus erat, comparavit. Enumerare possum¹⁷ ad eum pastum capessendum conficiendumque, quae sit in figuris animantium et quam solers subtilisque descriptio partium, quamque admirabilis fabrica membrorum: omnia enim, quae quidem intus inclusa sunt, ita nata atque ita locata sunt, ut nihil eorum supervacaneum sit, nihil ad vitam retinendam non necessarium. Dedit autem eadem natura beluis et sensum et appetitum; ut altero conatum haberent ad naturalis pastus capessendos, altero secernerent pestifera a salutaribus. Jam vero alia animalia gradiendo, alia serpendo ad pastum accedunt, alia volando, alia nando; cibumque partim oris hiatu et dentibus ipsis capessunt, partim unguium tenacitate arripiunt, partim aduncitate rostrorum: alia sugunt, alia carpunt, alia vorant, alia mandunt. Atque etiam aliorum ea est humilitas, ut cibum terrestrem rostris facile contingant. Quae autem altiora sunt, ut anseres, ut cygni, ut grues, ut cameli, adjuvantur proceritate collorum. Manus etiam data elephantis, quia propter magnitudinem corporis difficilis aditus habebant¹⁸ ad pastum.

XLVIII. At, quibus bestiis erat is cibis, ut alius generis bestiis vrescerentur, aut viris natura dedit aut celeritatem. Data est quibusdam etiam machinatio quaedam atque solertia: ut¹⁹ in araneolis, aliae quasi rete texunt, ut, si quid inhaeserit, conficiant;

16. *A caulibus brassicisque.*] Copula codices fere carent. Itaque altera vox pro interpretatione habenda est.

17. *Enumerare possum.*] Vide ad c. 3. extr. supra.

18. *Difficilis aditus habebant.*] I. e.

habitura erant. Manum autem vocat proboscidem, neque improprie, ut etiam Plinius ait.

19. *Ut in araneolis.*] Vide ad i. 36., *Velut Ibes,*

aliae autem ex inopinato²⁰ observant, et, si quid incidit, arripiunt, idque consumunt. Pina vero (sic enim Graece dicitur) duabus grandibus patula conchis, cum parva squilla quasi societatem coit comparandi cibi. Itaque quum pisciculi parvi in concham hiantem innataverunt²¹, tum admonita squillae²² pina morsu, comprimit conchas. Sic dissimillimis bestiolis communiter cibus quaeritur. In quo admirandum est, congressune aliquo inter se, an jam inde ab ortu naturae²³ ipsae congregatae sint. Est etiam admiratio nonnulla in bestiis aquatilibus iis, quae gignuntur in terra. Veluti²⁴ crocodili, fluvialesque testudines, quaedamque serpentes ortae extra aquam, simul ac primum niti possunt, aquam persequuntur. Quin etiam anatum ova gallinis saepe supponimus; e quibus pulli orti primum aluntur ab iis, ut a matribus, a quibus exclusi fotique sunt: deinde eas relinquunt et effugiunt sequentis, quum primum aquam, quasi naturalem domum, videre potuerunt. Tantam ingenuit animantibus conservandi sui natura custodiam.

XLIX. Legi etiam scriptum, esse avem quamdam, quae Platalea nominaretur: eam sibi cibum quaerere²⁵ advolantem ad eas avis, quae se in mari mergerent; quae quum emerissent, piscemque cepissent, usque eo premere earum capita mordicus, dum illae captum amitterent²⁶; id quod ipsa invaderet. Eademque haec avis scribitur conchis se solere complere, easque, quum stomachi calore concoxerit, evomere, atque ita eligere ex iis, quae sint²⁷ esculenta. Ranae autem marinae dicuntur obruere sese arena solere, et moveri prope aquam: ad quas, quasi ad escam, pisces quum accesserint, confici a ranis atque consumi. Milvo est quoddam bellum quasi naturale cum corvo: ergo alter alterius, ubicumque nactus est, ova frangit. Illud vero ab Aristotele ani-

20. *Ex inopinato observant.*] Mallem *aliae autem observant, et ex inopinato* —.

21. *Innataverunt.*] Sic etiam cod. Burn., ut ex suis Heindorfius: vulg. *innataverint*.

22. *Squillae pina morsu.*] Ita cum Ascensio scribendum monuit Davisius: vulg. *a squilla*.

23. *Naturae ipsae.*] Genera ipsa.

24. *Veluti crocodili.*] Vide ad i. 36.

25. *Eam sibi cibum quaerere etc.*] Harl. 2. non habet illa *sibi cibum quaerere*; post *eam* autem nota est *f.* pro *scilicet*: et absunt verba *cibum quaerere* etiam a Moseri libris duobus. Igitur scribi potest: *eam scilicet advolantem ad eas aves, quae se in mari mergerent, hae quum emerissent, . . . premere* —.

26. *Dum illae captum amitterent.*] H. e., omitterent, dimitterent, *mitterent ab se*; et sic Cicero saepe, ut *Tusc.* ii. 13. extr., "*Amittenda* igitur fortitudo est, aut sepeliendus dolor." ubi frustra Davisius *mittenda* ex unico codice recepit; conferre autem licet hunc locum cum illo *Plauti, Mil.* iv. 8. 14., "Et, quia tecum eram, propterea animo eram ferocior: eam nobilitatem *amittendam* vide." Sed ad nostrum locum magis facit *Curtius* iv. 6., "Forte praetervolans corvus glebam, quam unguibus ferebat, subito *amisit*." ubi perperam Aldus *omisit*. Absolute autem *captum*, h. e., praedam.

27. *Quae sint esculenta.*] Edidi *sint* pro *sunt* cum Heindorfio.

madversum, a quo²⁸ pleraque, quis potest non mirari? Grues, quum loca calidiora petentes maria transmittant, trianguli efficere formam: ejus autem summo angulo aër ab iis²⁹ adversus pellitur; deinde sensim ab utroque latere, tamquam remis, ita pennis cursus avium levatur. Basis autem trianguli, quam efficiunt³⁰ grues, ea tamquam a puppi, ventis adjuvatur: haeque³¹ in tergo praevolantium, colla et capita reponunt; quod quia ipse dux facere non potest, quia non habet ubi nitatur, revolat, ut ipse quoque quiescat. In ejus locum succedit³² ex iis, quae adquirent: eaque vicissitudo in omni cursu conservatur. Multa ejusmodi proferre possum: sed genus ipsum videtis. Jam vero illa etiam notiora, quanto se opere custodiant bestiae, ut in pastu circumspectent, ut in cubilibus delitescant. Atque³³ illa mirabilia.

L. Quid ea, quae nuper, id est, paucis ante saeculis, medicorum ingeniis reperta sunt? Vomitione canes, purgantes³⁴ autem alvos ibes se Aegyptiae curant. Auditum est, pantheras, quae in barbaria venenata carne caperentur³⁵, remedium quoddam habere; quo quum essent usae, non morentur³⁶: capras autem in

28. *A quo pleraque.*] Sc. sunt animadversa. Sed locus, quem cum Gronovio et Cortio olim ad Sallust. secus intellexi, negligentia non caret, et alterutrum scribere debebat Cicero, aut *Illud vero ab Aristotele animadversum*, sicut pleraque, aut *Illud vero ab eodem Aristotele animadversum, a quo pleraque*, vel, ut Aristoteles significaretur potius quam nominaretur, *ab eodem animadv., a quo pleraque*; nimirum doctissimus homo apud doctissimos disserebat. Ergo hoc etiam loco, ut in his libris passim, Cicero dubitantis calami vestigium reliquit.

29. *Aër ab iis adversus pellitur.*] Molestum mihi istud *ab iis*, sive quod codices fere habent *ab his*. Fortasse scribendum *aër avibus adversus*, vel *abeuntibus*.

30. *Quam efficiunt grues.*] Hae tres voces suspectae mihi aliquando fuere: nunc video, non fuisse Ciceronem, nisi propter haec interposita, continuo pronomen *ea* adhibiturum: vide ad c. 8. supra.

31. *Haeque* —.] Postremae; nempe quae basin trianguli occupantur.

32. *In ejus locum succedit* —.] Harl.

3. et 4. *succedunt*. — *Ex iis*: vide ad *Sallust. Catil.* xxxii. 5.

33. *Atque illa mirabilia.*] Buherius *delitescant, atque alia mirabilia*. Fortasse *Atqui illa mirabilia*. Sed neque male cod. Vaticanus apud Moserum *At quam illa mirabilia!*

34. *Purgantes autem alvos ibes se Aegyptiae curant.*] Vulg. *purgatu autem alvos ibes Aë. c.*: Davisius *purgatione*, idemque conjecturam proposuit *alvi se*. Harl. 2. *purgante* (ita etiam Burn.); 3. et 4. *purgantes*; 5. *purgare*: quomodo fere etiam apud alios libri variant. Nihil igitur apertius esse potest, quam scribendum esse, *vomitione canes, purgantes autem alvos ibes se Aegyptiae curant*. Sin dixerit quis, in illo participio constructionem Graecissare, equidem facile crediderim Ciceronem deperditum aliquem Aristotelis locum etiam exprimere. Cf. illud de *Fin.* ii. 3., "Voluptatem hanc esse sentiunt omnes, quam sensus accipiens movetur, etc."

35. *Quae... venenata carne caperentur.*] Ducerentur, allicerentur.

36. *Quo quum essent usae, non morentur.*] Ut, eo quum —. Malles *non mori*: vide ad c. 46. supra.

Creta feras, quum essent confixae venantis³⁷ sagittis, herbam quaerere quae Dictamnus vocaretur; quam quum gustavissent, sagittas excidere dicunt³⁸ e corpore. Cervaeque paulo ante partum perpurgant se quadam herbula, quae Seselis dicitur. Jam illa cernimus, ut contra metum et vim suis se armis quaeque defendant³⁹. Cornibus tauri, apri dentibus, morsu leones, aliae fuga se, aliae occultatione tutantur; atramenti effusione sepiae, torpore torpedines; multae etiam insectantis odoris intolerabili foeditate depellunt.

LI. Ut vero perpetuus mundi esset ornatus, magna adhibita cura est a providentia deorum, ut semper essent et bestiarum genera, et arborum, omniumque rerum, quae altae a terra⁴⁰ aut radicibus aut stirpibus continerentur. Quae quidem omnia eam vim seminis habent in se, ut ex uno plura generentur; idque semen inclusum est in intuma parte earum baccarum, quae ex quaque stirpe funduntur; isdemque seminibus et homines affatim vescuunt, et terrae ejusdem generis stirpium renovatione complentur. Quid loquar, quanta ratio in bestiis ad perpetuam conservationem earum generis appareat? Nam primum aliae mares, aliae feminae sunt: quod perpetuitatis causa machinata natura est. Deinde partes corporis et ad procreandum et ad concipiendum aptissimae: et in mare et in femina commiscendorum corporum mirae lubidines. Quum autem in locis semen insedit, rapit omnem fere cibum ad sese, eoque septum⁴¹ fingit animal; quod quum ex utero elapsum excidit, in iis animantibus, quae lacte aluntur, omnis fere cibus matrum lactescere incipit; eaque, quae paulo ante nata sunt, sine magistro, duce natura, mammas appetunt, earumque ubertate saturantur. Atque, ut intellegamus nihil horum

37. *Confixae venantis sagittis.*] Libri omnes *venenatis sagittis*: at cur *venenatis*? nam vescendi causa; opinor, eas configebant; cibum vero suum cur veneno afficere voluissent, equidem non possum non mirari. Et Dictamnus non aliam nisi stypticam vim habuisse, ut, sanguine suppresso, vulnus distineret, quo facilius sagitta excideret, et aliunde intelligi potest, ut ex *Virg. Aen.* xii. 422., et ex iis quae hic continuo sequuntur. Itaque conjecturam, quam vehementer spero me lectori probaturum esse, eo usque sequutus sum, ut *venantis* scriberem. Ceterum lapsi sunt librarii, superius illud respicientes, "quae in barbaria *venenata* carne caperentur."

38. *Sagittas excidere dicunt e corpore.*] Alterutrum desiderarem, aut *sagittae exciderent*, aut *sagittas excuterent*, nisi vererem ipsum scriptorem corrigere.

39. *Defendant.*] Sic Harl. 2. 3. 4., ut voluit Davisius: vulg. *defendat*.

40. *Quae altae a terra aut radicibus aut stirpibus continerentur.*] Vulgati *quae altae aut radicibus a terra* etc.: editores vero haec ita decurtare volunt, ut omissis ceteris legatur, *quae a terra stirpibus continerentur*. Sed quoniam etiam herbarum ratio habenda esset, nihil mutandum putavi, nisi ut *altae a terra* jungerem.

41. *Cibum...eoque septum* —.] An *pastum*?

esse fortuitum, et haec omnia esse opera providae solertisque naturae; quae multiplices foetus procreant, ut sues, ut canes, his mammarum data est multitudo: quas easdem paucas habent eae bestiae, quae pauca gignunt. Quid dicam quantus amor bestiarum sit in educandis custodiendisque iis quae procreaverint⁴², usque ad eum finem dum possint se ipsa defendere? etsi pisces, ut aiunt, ova quum genuerunt, relinquunt: facile enim illa, aqua et sustinentur et foetum fundunt.

LII. Testudines autem, et crocodilos dicunt, quum in terra partum ediderint, obruere ova, deinde discedere: ita et nascuntur et educantur ipsa per sese. Jam gallinae avesque reliquae et quietum requirunt ad pariendum locum, et cubilia sibi nidosque construunt, eosque quam possunt mollissime substernunt, ut quam facillume ova servantur. Ex quibus pullos quum excluserunt⁴³, ita tument, ut et pennis foveant, ne frigore laedantur; et, si est calor a sole, se opponant. Quum autem pulli pennulis uti possunt, tum volatus eorum matres prosequuntur; reliqua cura liberantur. Accedit etiam ad nonnullorum animantium, et earum rerum quas terra gignit, conservationem et salutem, hominum etiam⁴⁴ solertia et diligentia. Nam multae et pecudes et stirpes sunt, quae sine procurazione hominum salvae esse non possent⁴⁵. Magnae etiam opportunitates ad cultum hominum atque abundantiam aliae aliis in locis reperiuntur. Aegyptum Nilus irrigat, et, quum tota aestate obrutam oppletamque tenuit, tum recedit, mollitosque et oblimatos agros ad serendum relinquit. Mesopotamiam fertilem efficit Euphrates; in quam⁴⁶ quotannis quasi novos agros ingehit. Indus vero, qui est omnium fluminum maximus⁴⁷, non aqua solum agros laetificat et mitigat, sed eos etiam conserit: magnam enim vim seminum secum frumenti similium dicitur deportare. Multaque alia in aliis locis commemorabilia proferre possum, multos fertilis agros, alios aliorum fructuum.

LIII. Sed illa quanta benignitas naturae, quod tam multa ad vescendum, tam varia, tam jocunda⁴⁸ gignit? neque ea uno tem-

42. *Procreaverint.*] Sic Harl. 5., Oxonienses duo: vulg. *procreaverunt.*

43. *Excluserunt.*] Pro *excluserint* recte Heindorf.: ita etiam Harl. 5. et Burn.

44. *Accedit etiam ... hominum etiam solertia.*] Ita codices omnino omnes, particula *etiam* geminata: quam scriptoris negligentiam frustra corrigunt editores. Et vero tam multa interposita sunt, facile ut credam non magis lectores rem vulgo, quam ipsum scrip-

torem, sensuros fuisse, nisi officiosa istorum diligentia exstisset.

45. *Sunt, quae ... non possent.*] Vulg. *possunt.*

46. *Euphrates; in quam —.*] Malles qui in eam: sed nil mutandum.

47. *Omnium fluminum maximus.*] Florus iii. 2., "*Impiger fluminum Rhodanus.*" Adde not. ad c. 44. supra.

48. *Tam jocunda.*] Ita *jocunda* scribunt nostri omnes et hic et alibi: quod vero vulgo legitur *tamque ju-*

pore anni, ut semper et novitate delectemur et copia. Quam tempestivos autem dedit, quam salutaris non modo hominum, sed etiam pecudum generi, iis denique omnibus quae oriuntur e terra, ventos Etesias? quorum flatu nimii temperantur calores. Ab isdem etiam maritimi cursus celeres et certi diriguntur. Multa praetereunda sunt, etiam quum⁴⁹ multa dicuntur. Enumerari enim non possunt fluminum opportunitates, aestus maritimi multum⁵⁰ accedentes et recedentes, montes vestiti atque⁵¹ silvestres, salinae ab ora maritima remotissimae, medicamentorum salutarium plenissimae terrae, artes denique innumerabiles, ad victum et ad vitam necessariae. Jam diei noctisque vicissitudo conservat animantis, tribuens aliud agendi tempus, aliud quiescendi. Sic undique omni ratione concluditur, mente consilioque divino omnia in hoc mundo ad salutem omnium conservationemque admirabiliter administrari. Sin quaeret⁵² quispiam, cujusnam causa tantarum rerum molitio facta sit: arborumne et herbarum? quae quamquam sine sensu sunt, tamen a natura sustentur: at id quidem absurdum est. An bestiarum? nihilo probabilius, deos mutorum⁵³ et nihil intelligentium causa tantum laborasse. Quorum igitur causa quis dixerit effectum esse mundum? Eorum scilicet animantium, quae ratione utuntur. Hi sunt dii et homines: quibus profecto nihil est melius; ratio est enim, quae praestet⁵⁴ omnibus: ita fit credibile, deorum et hominum causa factum esse mundum, quaeque in eo mundo⁵⁵ sint omnia.

cunda, copula nostri plane carent nisi Harl. 5., qui habet *et tam*, quomodo edidit Davisius.

49. *Etiam quum multa dicuntur.*] Harl. 2. *et cum*; sed *et pro etiam* in initio clausulae non probo: vulg. *et tamen*. Ceterum alio potius ordine scriptum fuisse, crediderim, *etiam multa quum dicuntur*; ita librariorum lapsos esse.

50. *Aestus maritimi multum accedentes et recedentes.*] Pro *multum frusta* Davisius, quod ne Latinum quidem, *mutuum* (invicem) conjectit: neque Heindorfius vehementer laudandus, quod librarii tentamentum *mutuo* arripuit. At non ex nihilo, opinor, orta est codicis Oxon. cujusdam lectio *maritimi cultus*. Ac nimirum scribendum est: *aestus maritimi cum luna simul accedentes et recedentes*. Jam enim eandem rei rationem supra attulit Cicero c. 7.; item *de Div. ii. 14.*, "Quorum accessus et recessus

lunae motu gubernantur." Ubi opportune etiam praepositionis exempla obvia sunt: "Ostreisque et conchyliis omnibus contingere, ut *cum luna* crescant, pariterque decrescant; arboresque ut hyemali tempore, *cum luna simul* senescentes, quia tum exsiccatae sint, tempestive caedi putentur."

51. *Montes vestiti atque sylvestres.*] I. e., sylvis vestiti.

52. *Sin quaeret quispiam* —.] Davisius quaerat. Ceterum inest *ἀπόδοσις* in illa interrogatione *arborumne et herbarum?* q. d., num dices, arborum atque herbarum?

53. *Mutorum.*] Dedit hoc ex Glog. Heindorfius, quod jam ex Eliens. recipi voluerat Davisius: vulg. *mutarum*.

54. *Ratio est enim, quae praestet omnibus.*] Dedit praestet pro praestat Heindorfius: habent etiam Harl. 2. et 5., item Burn.

55. *Mundum, . . . eo mundo.*] Repe- titam vocem restituit Davisius; eam-

LIV. Faciliusque intellegetur, a diis immortalibus hominibus esse provisum, si erit tota hominis fabricatio perspecta, omnisque humanae naturae figura atque perfectio. Nam quum tribus rebus animantium vita teneatur, cibo, potione, spiritu; ad haec omnia percipienda os est aptissimum, quod adjunctis naribus spiritu augetur. Dentibus autem in ore constructis mandatur⁵⁶, atque ab his extenuatur et molitur cibus. Eorum adversi acuti morsu dividunt escas; intumi autem conficiunt, qui genuini vocantur: quae confectio etiam a lingua adjuvari videtur. Linguam autem ad radices ejus haerens excipit stomachus, quo primum inlabuntur ea quae accepta sunt: oris⁵⁷ utraque ex parte tonsillas adtingens, palato extremo atque intumo terminatur. Atque is agitatione et motibus linguae quum depulsum et quasi detrusum cibum accepit, itidem⁵⁸ depellit. Ipsius autem partes eae, quae sunt infra⁵⁹ quam id quod devoratur, dilatantur; quae autem supra, contrahuntur. Sed quum aspera arteria (sic enim a medicis appellatur) ostium habeat adjunctum linguae radicibus, paulo supra quam ad linguam stomachus adnectitur, eaque ad pulmones usque pertineat, excipiatque animam eam, quae ducta sit spiritu, eandemque a pulmonibus respiret et reddat; tegitur quodam quasi operculo, quod ob eam causam datum est, ne, si quid in eam cibi forte incidisset, spiritus impediretur. Sed quum alvi natura⁶⁰, subjecta stomacho, cibi et potionis sit receptaculum, pulmones autem et cor extrinsecus spiritum adducant; in alvo multa sunt mirabiliter effecta: quae constat⁶¹ fere e nervis. Est autem multiplex et tortuosa, arcetque et continet, sive illud

que agnoscunt etiam ex nostris tres: supra c. 37., *corpora . . . eorum corporum*, 51., *seminis . . . idque semen*; infra c. 55. *cibus . . . eo cibo*; c. 66. *insulam . . . ejus insulae*; iii. 1. *membris . . . eorum membrorum*.

56. *Dentibus . . . mandatur, atque ab his extenuatur et molitur cibus.*] Scripsi e conjectura mea *mandatur* pro vulg. *manditur*, ne putida sint ista *ab his*: sed etiam in illa triga verborum *manditur, extenuatur, molitur*, nimium quiddam inesse videtur. Auxit autem animum mihi, quem saepissime noster in his libris respicit, *Lucretius* ii. 637., "Ne Saturnus eum malis mandaret adeptus."

57. *Quae accepta sunt: oris — .]* Manutius et Lambinus *quae accepta sunt ore: is — .* Ego in codicum lectione adquiesco, quae minus mihi mo-

lesta quam istorum *is*, eodem pronomine infra paulo redeunte, *Atque is — .*

58. *Quum depulsum . . . accepit, itidem depellit.*] Addidi particulam *itidem*, quae quam facile inter verba *accepit depellit* excidere potuerit, in aperto est. Ea autem restituta, nihil odiosi habet geminatum verbum *depellit*.

59. *Infra quam id quod — .]* Ita Heindorfius ex Glog.: accedunt Harl. 2. et 5., item Burn. *Varr. de R. R.* i. 41., "At in qua inserunt, in ea paulo infra quam insitum est, incidunt." Vulg. *infra id quod*.

60. *Alvi natura.*] Alvus: sic apud *Sophoc.* *Oed. T.* 342. *πέρρον φάρυγ*. Adde not. ad l. I. c. 17.

61. *Quae constat.*] Nempe alvus: et Recte Davisius *constat* pro vulg. *constant*: ita etiam cod. Burn.

aridum est sive humidum, quod recepit⁶², ut id mutari et concoqui possit; eaque tum adstringitur, tum relaxatur, atque omne, quod accipit, cogit et confundit; ut facile et calore, quem multum habet, et terendo⁶³ cibo, et praeterea spiritu omnia cocta atque confecta in reliquum corpus dividantur.

LV. In pulmonibus autem inest raritas quaedam, et ad similis spongiis mollitudo, ad hauriendum spiritum aptissima: qui tum se contrahunt adspirantes, tum in⁶⁴ respiritu dilatant; ut frequenter ducatur cibus animalis, quo maxime aluntur animantes. Ex intestinis autem, alio⁶⁵ secretus a reliquo cibo, succus is, quo alimur, permanat ad jecur per quasdam a medio intestino usque ad portas jecoris (sic enim appellant⁶⁶) ductas et directas vias, quae pertinent ad jecur eique adhaerent. Atque inde aliae pertinentes sunt, per quas cadit cibus a jecore dilapsus⁶⁷. Ab eo cibo quum est secreta bilis, iique humores, qui ex renibus profunduntur; reliqua se in sanguinem vertunt, ad easdemque portas jecoris confluunt, ad quas omnes ejus viae pertinent. Per quas lapsus cibus in hoc ipso loco in eam venam, quae cava appellatur, confunditur, perque eam ad cor confectus jam coctusque⁶⁸ perlabitur: a corde autem in totum corpus distribuitur per venas admodum multas, in omnis partis corporis pertinentis. Quemadmodum autem reliquiae cibi depellantur, tum adstringentibus se intestinis, tum relaxantibus, haud sane difficile dictu est; sed tamen praetereundum est, ne quid habeat injocunditatis oratio. Illa potius explicetur incredibilis fabrica naturae. Nam quae spiritu in pulmones anima ducitur, ea calescit primum ipso ab spiritu, deinde contagione⁶⁹ pulmonum: ex eaque pars redditur

62. *Quod recepit.*] Sic Harl. 4., ut recte Heindorfius: vulg. *recipit*. Sed etiam infra Harl. 2. et 4., item Burn. *accepit*, quod non aequè mihi placet: nimirum in altero loco pronomen *illud* perfectum tempus videtur postulare.

63. *Et terendo cibo.*] Sic etiam Harl. 2. 5. et Burn., sicut aliorum plures; nempe ut tritura alterum sit quo conficiatur cibus: quomodo interpretatur etiam Ernestius, quem miror tamen *exterendo* retinuisse.

64. *Tum in respiritu dilatant.*] Addidit Davisius *se*: quo nihil opus iterato.

65. *Alio secretus a reliquo cibo.*] Vulg. *Ex intestinis autem et alvo secretus*: copulam vero codices omnes fere ubique ignorant: itaque Harl. 4. sum sequutus, adverbium *alio* pro *alvo* exhibentem. At Davisius uncinis in-

cludit et *alvo*; plane delevit Heindorfius.

66. *Sic enim appellant.*] Codd. satis multi *appellantur*; idque recipiendum censet Davisius: sed V. D. non mihi persuadet.

67. *Dilapsus.*] Davisius ex uno *delapsus*: sed recte monet Heindorfius alterum aptius esse, quum de cibo per varias illas vias diducto sermo sit.

68. *Coctusque.*] Pro *coactusque* recte Davisius cum Walkero et Aldo, Nepote: cf. c. 54. extr.

69. *Contagione pulmonum.*] Davisius *coagitatione*; quam vocem, non mihi persuaserit V. D., Ciceronis fuisse: sed, ut hoc omittam, nihil aliud ista coagitatio declarare potest, quam jam in illis ipso ab spiritu inest.

respirando, pars concipitur cordis parte quadam, quam ventriculum cordis appellant; cui similis alter adjunctus est, in quem sanguis a jecore per venam illam cavam influit. Eoque modo ex his partibus et sanguis per venas in omne corpus diffunditur, et spiritus per arterias. Utraeque autem crebrae multaeque toto corpore intextae, vim quamdam incredibilem artificiosi operis divinique testantur. Quid dicam de ossibus? quae subjecta corpori mirabilis commissuras habent, et ad stabilitatem aptas, et ad artus finiendos accommodatas, et ad motum, et ad omnem corporis actionem. Huc adde nervos a quibus artus continentur, eorumque implicationem corpore toto pertinentem: qui, sicut venae et arteriae, a corde tractae⁷⁰ et profectae, in corpus omne ducuntur.

LVI. Ad hanc providentiam naturae tam diligentem tamque solertem adjungi multa possunt; e quibus intellegatur, quanta res hominibus a deo quamque eximiae tributae sint. Qui primum eos humo excitatos, celsos et erectos⁷¹ constituit, ut deorum cognitionem, coelum intuentes, capere possent. Sunt enim e terra⁷² homines non ut incolae atque habitatores, sed quasi spectatores superarum rerum atque coelestium: quarum spectaculum

70. *Tractae et profectae.*] Ita codices omnino omnes: nimirum propius nomen, ut fit, participium attraxit. At frustra editores *tracti et profecti*: vide ad i. 5., "Non tam auctores . . . quam rationis momenta *quaerenda* sunt." Cic. *Topic.* 25., "Tum opponitur scripto voluntas scriptoris, ut quaeratur, *verbane* plus, an sententia valere *debeat*."

71. *Celsos et erectos constituit.*] *De Leg.* i. 9., "Quum ceteras animantes (natura) abjecisset ad pastum, solum hominem erexit, ad coelique, quasi cognationis domiciliique pristini, conspectum excitavit." *Juv.* xv. 146., "Sensum a coelesti demissum traximus arce, Cujus egent prona et terram spectantia." Adde *Sallust.* *Catil.* 1., et notissimos Ovidii versus. At frustra Davisius *rectos*.

72. *Sunt enim e terra homines etc.*] Sic intelligo: Sunt enim, e terra quamvis orti, homines tamen non tam terrae incolae atque habitatores, quam spectatores superarum rerum atque coelestium. Quomodo fere interpretatur etiam *Wopkensius Lect.* *Tull.* i. 16., "sunt enim homines, quos de terra

formavit Deus, non ut etc.," sed quia rem non suo loco tetigit, ejus animadversio editores nuperos fugit: a quo similis *βραχυλογία* exempla sumere lubet, *de Leg.* i. 8., "Animum tamen esse ingeneratum a deo: *ex quo* vere vel agnatio *nobis* cum coelestibus, vel genus, vel stirps *appellari* potest." i. e., *ex quo* nobis cum coelestibus existit necessitudo, quae vere vel agnatio vel genus vel stirps appellari potest; et ii. 4., "Ita principem legem . . . mentem esse dicebant . . . dei: *ex qua* illa lex, quam dii humano generi dererunt, recte est *laudata*." h. e., derivata ac laudata. Ceterum, quum negat Cicero, homines incolas terrae atque habitatores esse, id negat, opinor, incolere atque habitare terram hominibus proprium esse. Contra vero homines spectatores superarum rerum atque coelestium vocat, quia earum rerum spectaculum ad nullum aliud genus animantium pertineat. *Conf. Tusc.* i. 28. extr., "Hominemque ipsum, quasi contemplatorem coeli ac deorum, ipsorumque cultorem." Quare, quum interpretatio satis procedat, nihil attinet editorum excutere conjecturas.

ad nullum aliud genus animantium pertinet. Sensus autem interpretes ac nuntii rerum, in capite tamquam in arce⁷³, mirifice ad usus necessarios et facti et collocati sunt. Nam oculi, tamquam speculatores, altissimum locum obtinent, ex quo plurima conspicientes fungantur⁷⁴ suo munere. Et aures, quomodo sonum percipere debeant qui natura in⁷⁵ sublime fertur, recte in altis corporum partibus collocatae sunt. Itemque nares, eo quod omnis odor ad supera fertur, recte sursum sunt: et quod cibi et potionis iudicium magnum earum est, non sine causa vicinitatem oris sequutae⁷⁶ sunt. Jam gustatus, qui sentire eorum quibus vescimur genera deberet⁷⁷, habitat in ea parte oris, qua esculentis et potulentis⁷⁸ iter natura patefecit. Tactus autem toto corpore aequaliter fusus est, ut omnis ictus, omnisque nimios et frigoris et caloris appulsus, sentire possimus. Atque, ut in aedificiis architecti avertunt ab oculis naribusque dominorum ea, quae profluentia necessario taetri essent aliquid habitura; sic natura res similis procul amandavit⁷⁹ a sensibus.

LVII. Quis vero opifex, praeter naturam, qua nihil potest esse callidius, tantam solertiam persequi potuisset in sensibus? Quae primum oculos membranis tenuissimis vestivit et sepsit: quas primum perlucidas fecit, ut per eas cerni posset; firmas autem, ut containerentur⁸⁰. Sed lubricos oculos fecit et mobilis, ut et declinarent⁸¹, siquid noceret, et adspectum, quo vellent, facile converterent. Aciesque ipsa, qua cernimus, quae pupula vocatur, ita parva est, ut ea, quae nocere possint, facile vitet. Palpebraeque, quae sunt tegmenta oculorum, mollissimae⁸² tactu,

73. *Tamquam in arce.*] Tusc. i. 10., "Rationem in capite, sicut in arce, posuit."

74. *Fungantur suo munere.*] Sc. optime, utpote ex eo loco plurima conspicientes. *Sallust. B. J.* 61., "Quod ei per amicitiam maxima copia fallendi erat." omnino enim eos codices sequendos censeo, qui maximam omitunt. *Lucan.* x. 410., "Ibi fas, ubi maxima merces." *Juvenal.* xvi. 59., "Ut, qui fortis erit, sit felicissimus idem." x. 349., "Nam pro jucundis aptissima quaeque dabunt dii." Adde not. ad l. i. c. 21.

75. *Qui natura in sublime fertur.*] Praepositionem iterum delevit Davisius; id quod a V. D. recte factum puto supra c. 39., sed h. l. ad vim ratiocinationis integra structura facit: et praepositionem tuentur nostri omnes.

76. *Vicinitatem oris sequutae sunt.*] Codices nonnulli *consecutae*; idque recipiendum censuit Davisius: quod mihi longe secus videtur.

77. *Deberet.*] Pro *debet* recte edidit Davisius; quomodo etiam Harl. 2. 5. et Burn.: neque obstat *vescimur*: nam etiam hodie vescimur; at *deberet* consilium naturae respicit, hominem informantis.

78. *Potulentis.*] Davisius *poculentis*.

79. *Procul amandavit a sensibus.*] Varronis Prometheus apud Nonium iii. 158., "Retrimenta cibi qua exirent, posticum vallem feci."

80. *Ut containerentur.*] Nempe oculi. Conjeci in collatione, video, *ut containerent humores*: nunc vero nihil mutandum puto.

81. *Declinarent.*] Harl. 4. *declinaret*.

82. *Palpebraeque . . . mollissimae . . .*

ne laederent aciem, aptissime factae et ad claudendas pupulas, ne quid incideret, et ad aperiendas : idque providit⁸³, ut identidem fieri posset cum maxuma celeritate. Munitaeque sunt palpebrae tamquam vallo pilorum : quibus, et apertis oculis, si quid incidere, repelleretur, et somno conniventibus, quum oculis ad cernendum non egeremus, utique⁸⁴ tamquam involuti quiescerent. Latent praeterea utiliter, et excelsis undique partibus sepiuntur : primum enim superiora superciliis obducta sudorem a capite et a fronte defluentem repellunt ; genae deinde ab inferiore parte tutantur subjectae leviterque eminentes. Nasus ita locatus est, ut quasi murus oculis interjectus esse videatur. Auditus autem semper patet ; ejus enim sensu etiam dormientes egemus : a quo quum sonus est acceptus, etiam e somno excitamur. Flexuosum iter habet, ne quid intrare possit⁸⁵, si simplex et directum pateret : provisum etiam, ut, si qua minuma bestiola conaretur irrumperere⁸⁶, in sordibus aurium, tamquam in visco, inhaeresceret. Extra autem eminent quae appellantur aures, et tegendi causa factae tutandique sensus ; et ne adjectae⁸⁷ voces laberentur, atque errarent, priusquam sensus ab his pulsus esset. Sed duros et quasi corneolos habent introitus multisque cum flexibus, quod his⁸⁸ naturis relatus amplificatur sonus ; quocirca et in fidibus testudine resonatur aut cornu, et ex tortuosis locis et inclusis referuntur⁸⁹ ampliores. Similiter nares, quae semper propter necessarias utilitates patent, contractiores habent introitus ; ne quid in eas, quod noceat, possit pervadere⁹⁰ : humoremque semper habent ad pulverem multaue alia depellenda non inutilem. Gustatus praeclare septus est : ore enim continetur, et ad usum apte, et ad incolumitatis custodiam.

factae.] Nihil salebrosi mihi habet haec oratio : at Davisii emendatione, *Palpebraeque (quae s. tegmenta o., mollissima t., n. l. a., aptissime facta ... aperiendas : idque ... celeritate) munitaeque sunt palpebrae* etc., nihil mihi perinde atque Heindorfio salebrosius, vel si in Cicerone "hospes" habendum sim.

83. *Idque providit.*] Nempe natura.

84. *Utique tamquam involuti quiescerent.*] Recepi conjecturam Buberii, *utique pro ut qui.* Eadem autem formula, et —, et utique —, jam apud Ciceronem est ad Att. xii. 8.

85. *Ne quid intrare possit, si ... pateret.*] Codices duo Moseri uti si ; id quod ego in collatione conjeci, quum in duobus possint reperissem. At cod.

Glogav. *ne quid intrare possit, quod posset, si* —. Sed nihilo contextum augendum censeo : nempe cum intelligentia legens quisque facile per se ipse id quod sensui deest supplebit.

86. *Irrumpere.*] Quasi hostiliter ; et sic lepide Cicero : at perperam Heindorfius *irreperere*.

87. *Adjectae voces.*] Lucret. i. 689., "Quae (res) corpora mittere possit Sensibus, et nostros *adjectu*, tangere tactus."

88. *His naturis.*] Corneis et flexuosis.

89. *Referuntur ampliores.*] Addidit Davisius cum Lambino *soni*, id quod ego cum ipso scriptore satis habeo intelligendum relinquere ; et nullus ex nostris libris, nullus Moseri agnoscit.

90. *Pervadere.*] Cod. Burn. *evadere*.

LVIII. Omnisque sensus hominum multo antecellit sensibus bestiarum. Primum enim oculi in iis artibus, quarum iudicium est oculorum, in pictis, fictis, caelatisque formis, in corporum etiam motione atque gestu multa cernunt subtilius: colorum etiam et figurarum uni⁹¹ venustatem atque ordinem, et, ut ita dicam, decetiam oculi iudicant; atque etiam alia maiora: nam et virtutes et vitia cognoscunt; iratum, propitium; laetantem, dolentem; fortem, ignavum; audacem, timidumque cognoscunt. Auriumque item est admirabile quoddam artificiosumque iudicium, quo iudicatur et in vocis et in tibiaram nervorumque cantibus varietas sonorum, intervalla, distinctio, et vocis genera permulta, canorum⁹², fuscum; laeve, asperum; grave, acutum; flexibile, durum: quae hominum solum auribus iudicantur. Nariumque item, et gustandi pariter⁹³ et tangendi magna iudicia sunt. Ad quos sensus capiendos et perfruendos⁹⁴, plures etiam, quam vellem, artes repertae sunt: perspicuum est enim, quo compositiones unguentorum, quo ciborum conditiones, quo corporum lenocinia processerint.

LIX. Jam vero animum ipsum mentemque hominis, rationem, consilium, prudentiam, qui non divina cura perfecta esse perspicit, is his ipsis rebus mihi videtur carere. De quo dum disputarem⁹⁵, tuam mihi dari velim, Cotta, eloquentiam. Quo enim tu illa modo diceres? quanta primum intellegentia, deinde consequentium rerum cum primis⁹⁶ conjunctio et comprehensio esset in nobis: ex quo videlicet, quid ex quibusque rebus efficiatur, idque ratione, concludimus; singulasque res definimus circumscripenteque complectimur: ex quo scientia intellegitur quam vim habeat, qualis⁹⁷ sit; qua ne in deo quidem est res ulla praestantior. Quanta vero illa sunt, quae vos Academici infirmatis et tollitis? quod et sensibus et animo ea, quae extra sunt, percipimus atque

91. *Uni venustatem . . . oculi iudicant.*] *Vulg. tum venustatem*: sed particulam *tum* uncinis inclusit Davisius, delevit Heindorfius; ex qua ego malui adiectivum *uni*, h. e. soli, elicere.

92. *Canorum, fuscum.*] Legit Davisius *candidum*, ut utraque vox a coloribus sit translata: ego a codicibus discedendum non putavi; quamquam nec ille in contextu dedit.

93. *Pariter.*] Ex Maffaei libro, pro codicum *parte* vel *arte*, recte editum est.

94. *Ad quos sensus capiendos et perfruendos.*] Conjectura aliquando mihi oborta est, *perfricandos*: quam nunc abjiciendam arbitror.

95. *Disputarem, . . . velim.*] De quo dum disputarem, tuam, quae mihi adesset, mihi dari velim eloquentiam. Alterutrum verbum mutandum putant editores: quod mihi non videtur.

96. *Consequentium rerum cum primis conjunctio.*] Conjeci in collatione cum praemissis: nunc, ut fit, revoco conjecturam.

97. *Qualis sit.*] Aliquando delendum putavi: sed similiter *de Div. i. 5.*, "Id, si placet, videamus, quam habeat vim, et quale sit."—Infra, *Quae primum efficit, ut et*—, voculam *et* addidi cum Heindorfio.

comprehendimus: ex quibus collatis inter se et comparatis, artes quoque efficimus, partim ad usum vitae, partim ad oblectationem necessarias. Jam vero domina rerum (ut vos soletis dicere) eloquendi vis quam est praeclara quamque divina? Quae primum efficit, ut et ea, quae ignoramus, discere, et ea, quae scimus, alios docere possimus. Deinde hac cohortamur, hac persuademus, hac consolamur affictos, hac deducimus perterritos a timore, hac gessientis comprimimus, hac cupiditates iracundiasque restinguimus: haec nos juris, legum, urbium societate devinxit; haec a vita immani⁹⁸ et fera segregavit. Ad usum autem orationis incredibile est, nisi diligenter attenderis, quanta opera machinata natura sit. Primum enim a pulmonibus arteria usque ad os intumum pertinet; per quam vox, principium a mente ducens, percipitur et funditur. Deinde in ore sita lingua est, finita dentibus. Ea vocem immoderate profusam fingit et terminat: quae⁹⁹ sonos vocis distinctos et pressos efficit, quum et ad dentis et ad alias partis pellit oris. Itaque plectri similem linguam nostri solent dicere, chordarum dentis, naris cornibus¹ iis, qui ad nervos resonant in cantibus.

LX. Quam vero aptas, quamque multarum artium ministras² manus natura homini dedit! Digitorum enim contractio facilis, facilisque porrectio propter mollis commissuras et artus nullo in motu laborat. Itaque ad pingendum, fingendum³, ad scalpendum, ad nervorum eliciendos sonos, ad tibiaram, apta manus est admotione digitorum. Atque haec oblectationis: illa necessitatis; cultus dico agrorum, exstructionesque tectorum, tegumenta corporum vel texta vel suta, omnemque fabricam aeris et ferri: ex quo intellegitur, ad inventa animo, percepta sensibus, adhibitis opificum⁴ manibus, omnia nos consequutos, ut tecti, ut vestiti, ut salvi esse possimus⁵; urbis, muros, domicilia, delubra habereamus.

98. *A vita immani et fera.*] Harl. 2. quoque, sicuti cod. Eliens., *haec autem vitam humanam et feram segregavit*: sed recepta lectio bene habet.

99. *Terminat: quae* —.] Reponendum censet Davisius *terminat, atque sonos* —.

1. *Plectri similem . . . chordarum . . . cornibus.*] Enallagen casus animadvertit Lambinus, collato *Lucret.* iv. 1205. sq., "Tum similes matrum materno semine fiunt; Ut patribus patrio." Sic saepe *Sallustius*: ut *Catil.* 38., "Plerique patriae, omnes fama atque fortunis expertes sumus." Adde *Iustin.* xlv. 3., "Regio cum aeris ac plumbi uberrima, tum et minio." et

quos ad hunc attulit Wopkens., *Flor.* iii. 21., *Caes. B. G.* viii. 46. Ceterum *cornus, us*, exemplis non caret: quae apud *Forcellinum* videas.

2. *Ministras manus.*] *Lucret.* iv. 822., "*manusque datas utraque a parte ministras.*"

3. *Fingendum.*] Sic nostri omnes, omissa praepositione. — *Ad tibiaram*: sic Harl. 2. 3. 4. et Burn.; vulg. *ac t.*

4. *Adhibitis opificum manibus.*] Harl. 2. *opificis*: Heindorf. cum Walkero *opificibus*: infra "operibus hominum, id est, manibus."

5. *Ut . . . possimus; . . . habereamus.*] Davisius cum Lambino *possemus*. Sed in omnem verisimilitudinem peccant,

Jam vero operibus hominum, id est, manibus, cibi etiam varietas invenitur, et copia. Nam et agri multa efferunt⁶ manu quaesita, quae vel statim consumantur, vel mandentur condita⁷ vetustati. Et praeterea vescimur bestiis et terrenis, et aquatilibus, et volatilibus, partim capiendo, partim alendo. Efficimus etiam domitu nostro quadrupedum vectiones; quorum celeritas atque vis nobis ipsis affert vim et celeritatem. Nos onera quibusdam⁸ bestiis, nos juga imponimus: nos elephantorum acutissimis sensibus, nos sagacitate canum ad utilitatem nostram abutimur⁹: nos e terrae cavernis ferrum elicimus, rem ad colendos agros necessariam; nos aeris, argenti, auri venas, penitus abditas, invenimus, et ad usum aptas, et ad ornatum decoras: arborum autem consectione, omnique materia et culta et silvestri partim ad calefaciendum corpus igni adhibito et ad mitigandum cibum utimur; partim ad aedificandum, ut tectis septi, frigora caloresque pellamus. Magnos vero usus affert ad navigia facienda, quorum cursibus suppeditantur omnes undique ad vitam copiae. Quasque res violentissimas natura genuit, earum moderationem nos soli habemus, maris atque ventorum, propter nauticarum rerum scientiam; plurimisque maritumis rebus fruimur atque utimur. Terrenorum item commodorum omnis est in homine dominatus. Nos campis, nos montibus fruimur; nostri sunt amnes, nostri lacus; nos fruges serimus, nos arbores; nos aquarum inductionibus terris fecunditatem damus; nos flumina arcemus, dirigimus, avertimus¹⁰; nostris denique manibus in rerum natura quasi alteram naturam efficere conamur.

LXI. Quid vero? hominum ratio non in coelum usque penetravit? Soli enim ex animantibus nos astrorum ortus, obitus, cursusque cognovimus; ab hominum genere finitus est dies, men-

qui talia semper quadranda putant: nihil enim ipsi librarii magis alacres quam temporum concordiam consectabantur. Saepe autem fit ut, quando structura quidem orationis praeteritum tempus poscit, *at res ipsa utrumque* et praesens et praeteritum, praesentis temporis ratio potior scriptoribus sit: id quod maxime in particulis *tam diu, jam pridem, jam dudum*, et similibus animadvertere licet. Itaque *ut salvi esse possimus* interpretor, ut salvi esse *possemus sicut sumus*.

6. *Efferunt.*] Sic codd. plures, etiam Harl. 2. 5. et Burn.: vulg. *ferunt*.

7. *Vel mandentur condita vetustati.*] A verbo *condire* ductum intelligit Wyttenbachius: quod dubium mihi videtur; infra enim c. 62., "Neque con-

dendi ac reponendi ulla pecudum scientia est." et c. 63., "Neque enim homines murium . . . causa frumentam *condunt*."

8. *Nos onera quibusdam bestiis, nos juga imponimus.*] Harl. 2. *Nos onera quibusdam bestiis et juga imp.*, quomodo ex Glog. etiam edidit Heindorfius; 3. et 4. *Nos onera quibusdam bestiis, quibusdam jugum.* Malim *Nos onera bestiis, quibusdam jugum imponimus*; ut semel positum quibusdam bis intelligatur.

9. *Ad utilitatem nostram abutimur.*] Utendo convertimus. *Cic. de Inv. ii. 7.*, afferente Davisio, "Quas ad defensionem rationes reo dabimus, iis accusator ad alios ex culpa eximendos *abutetur*."

10. *Arcemus, dirigimus, avertimus.*] Harl. 2. et 3. *advertimus*.

sis, annus; defectiones solis et lunae cognitae praedictaeque in omne posterum tempus, quae, quanta, quando futurae sint. Quae contuens animus, accipit ab his ¹¹ cognitionem deorum: ex qua oritur pietas; cui conjuncta justitia est, reliquaeque virtutes, e quibus vita beata existit par et similis deorum; nulla alia ¹² re, nisi immortalitate, quae nihil ad bene vivendum pertinet, cedens coelestibus ¹³. Quibus rebus expositis, satis docuisse videor, hominis natura quanto omnis anteiret animantis. Ex quo debet intellegi, nec figuram situmque membrorum, nec ingenii mentisque vim, talem effici potuisse fortuna.

LXII. Restat, ut doceam, atque aliquando perorem, omnia, quae sint in hoc mundo, quibus utantur homines, hominum causa facta esse et parata. Principio ipse mundus, deorum hominumque causa factus est: quaeque in eo sunt, ea parata ad fructum hominum et inventa sunt. Est enim mundus quasi communis deorum atque hominum domus, aut urbs utrorumque. Soli enim ratione utentes, jure ac lege vivunt. Ut igitur Athenas et Lacedaemonem Atheniensium Lacedaemoniorumque causa putandum est conditas esse, omniaque, quae sint in his urbibus, eorum populorum recte esse dicuntur; sic quaecumque sunt in omni mundo, deorum atque hominum putanda sunt. Jam vero circuitus solis et lunae reliquorumque siderum, quamquam etiam ad mundi cohaerentiam pertinent, tamen et ¹⁴ spectaculum hominibus praebent: nulla est enim insatiabilior species, nulla pulchrior, et ad rationem solertiamque praestantior. Eorum enim cursus dimetati, maturitates temporum, et varietates mutationesque cognovimus: quae si hominibus solis nota sunt, hominum esse facta causa judicanda sunt. Terra vero foeta frugibus et vario leguminum genere, quae cum maxuma largitate fundit, ea ferarumne an

11. *Accipit ab his cognitionem deorum.*] Voculas *ab his* e codd. restituit Davisius: eas autem perinde addidit Cicero, ac si supra scripsisset, *Quae quum contuetur*. Quod vero plures libri *ad cognitionem* ostendunt, hi alteram lectionem spectant, *agnitionem* sive *adgn.*; quam quidem codicis Glogav. scriptor etiam recepit: cf. *Trusc.* i. 29., "Ut deum *agnoscis* ex operibus ejus, sic ex memoria rerum, etc., vim divinam mentis agnoscito." Sed *accipit cognitionem* idem fere atque *agnoscit* videtur declarare.

12. *Nulla alia re.*] Vocem *alia*, quam restituit Davisius, habent nostri omnes.

13. *Cedens coelestibus.*] Coelestium vitae: infra *omnes animantes*, omnium animantium (naturas): vide ad i. 5.

14. *Quamquam etiam . . . , tamen et —.*] Heindorfius particulam *etiam* post *quamquam* delendam censet, eandemque post *tamen* reponendam. Ego vero satius multo esse censeo L. Val. lam temeritatis convinci, quam Ciceronis scripta corrumpi. Conf. illud supra c. 52.; "Accedit etiam . . . etiam —." Formula autem *quamquam — , tamen et —*, ex cod. Harl. 5114. restituenda est etiam apud Ciceronem de Div. ii. 48., ubi pro *tamen* etiam scribendum *tamen et jam*.

hominum causa gignere videtur? Quid de vitibus olivetisque ¹⁵ dicam? quarum uberrimi laetissumque fructus nihil omnino ad bestias pertinent: neque enim serendi, neque colendi, nec tempestive demetendi percipiendique fructus, neque condendi ac repouendi ulla pecudum scientia est; earumque omnium rerum hominum est et usus et cura.

LXIII. Ut fidis igitur et tibias eorum causa factas dicendum est, qui illis uti possunt; sic ea, quae diximus, iis solis confitendum est esse parata, qui utuntur: nec si quae bestiae furantur aliquid ex his aut rapiunt, illarum quoque causa ea nata esse dicemus. Neque enim homines murium aut formicarum causa frumentum condunt, sed conjugum et liberorum et familiarum suarum: itaque bestiae furtim, ut dixi, fruuntur; domini palam, et libere. Hominum igitur causa eas rerum copias comparatas, fatendum est: nisi forte tanta ubertas et varietas pomorum, eorumque jocundus non gustatus solum, sed odoratus etiam et adspectus, dubitationem affert, quin hominibus solis ea natura donaverit. Tantumque abest, ut haec bestiarum etiam causa parata sint, ut ipsas bestias hominum gratia generatas esse videamus. Quid enim oves aliud afferunt ¹⁶, nisi ut earum villis ¹⁷ confectis atque contextis homines vestiantur? quae quidem neque ali, neque sustentari, neque ullum fructum edere ex se sine cultu hominum et curatione potuissent. Canum vero tam fida custodia, tamque amans dominorum adulatio, tantumque odium in externos, et tam incredibilis ad investigandum sagacitas narium, tanta alacritas in venando, quid significat aliud, nisi se ad hominum commoditates esse generatos? Quid de bobus ¹⁸ loquar? terga declarant ¹⁹ quorum non esse se ad onus accipiendum figurata. Cervices autem natae ad jugum; tum vires humerorum et latitudines ad aratra extrahenda: quibus, quum terrae subigerentur fissione glebarum, ab illo aureo genere, ut poëtae loquuntur, vis nulla umquam afferebatur.

Ferrea ²⁰ tum vero proles exorta repente est,

15. *De vitibus olivetisque.*] Malles olivisque; frustra. *Sallust. B. J.* 48., "Collis . . . vestitus oleastro ac myrtetis." Horat. *Od.* ii. 15. 5., *violaria et myrtus*.

16. *Quid enim oves aliud afferunt.*] Harl. 3. et 4. non habent verbum *afferunt*.

17. *Nisi ut earum villis* —.] Harl. 4. *nisi ut ex earum exuviis*; eodemque spectat tertius, habens *ex earum*, deficiente nomine.

18. *Bobus.*] Ita scribit Heind. ex suis: nec secus Harl. 2. 3. 4.

19. *Terga declarant quorum* —.] Sic Harl. 2., Glog., Paris. 3., et Monacensis: vulg. *quorum ipsa terga declarant*: at in illa verborum collocatione ea vis inest, quae pronomen *ipsa* non desideret.

20. *Ferrea tum vero proles* —.] Haec ex Arateis suis. *Virg. Ge.* ii. 537., "ante Impia quam caesis gens est epulata juvenis." Ovidius, "Quid

Ausaque funestum prima est fabricarier ensem,
Et gustare manu victum²¹ domitumque juvenum.

Tanta putabatur utilitas percipi ex bobus, ut eorum visceribus vesci scelus²² haberetur.

LXIV. Longum est²³ mulorum persequi utilitates et asinorum; quae certe ad hominum usum paratae sunt. Sus vero quid habet, praeter escam²⁴? cui quidem, ne putesceret²⁵, animam ipsam pro sale datam dicit esse Chrysippus; qua pecude, quod erat ad vescendum hominibus apta, nihil genuit natura fecundius. Quid multitudinem suavitatemque piscium dicam? quid avium? ex quibus tanta percipitur voluptas, ut interdum Pronoea nostra, Epicurea fuisse videatur. Atque hae ne caperentur quidem, nisi hominum ratione atque solertia: quamquam avis quasdam, et alites, et oscines, ut nostri augures appellant, rerum augurandarum causa esse natas putamus. Jam vero immanis et feras beluas nanciscimur venando, ut et vescamur iis, et exerceamur in venando ad similitudinem bellicae disciplinae, et utamur domitis et condocerfactis, ut elephantis; multaue ex earum corporibus remedia morbis et vulneribus eligamus²⁶, sicut ex quibusdam stirpibus et herbis, quarum utilitates longinqui temporis usu et periclitatione percepimus. Totam licet animis tamquam oculis lustrare terram mariaque omnia. Cernes jam spatia frugifera atque immensa camporum, vestitusque densissimos montium, pecudum pastus, tum incredibili cursus maritimos celeritate. Nec vero supra²⁷ terram, sed etiam in intumidis ejus tenebris plurimarum rerum latet utilitas: quae ad usum hominum orta, ab hominibus solis invenitur.

LXV. Illud vero, quod uterque vestrum arripit fortasse ad²⁸

meruere boves, animal sine fraude doloque, Innocuum, simplex, natum tolerare labores?"

21. *Victum domitumque.*] Codices nonnulli, quomodo etiam Harl. 2., *junctum*, qui jugum passus est: Harl. 5. *vinctum*: at in 3. et. 4. utrumvis legas.

22. *Ut . . . scelus haberetur.*] Varr. de R. R. ii. 5., "Hic socius hominum in rustico opere, et Cereris minister. Ab hoc antiqui manus ita abstinere voluerunt, ut capite sanxerint, si quis occidisset."

23. *Longum est* —.] Vide ad i. 8.

24. *Sus v. quid h., praeter escam?*] Varr. de R. R. ii. 4., "Suillum pecus donatum ab natura dicunt ad epulandum: itaque iis animam datam esse

proinde ac salem, quae servaret carnem." Juv. i. 141., "apros, animal propter convivia natum."

25. *Ne putesceret.*] Sic Harl. 5. et Burn.: Davisius *putresceret*, quomodo reliqui nostri. Pronomen *ipsam*, item *esse*, delent Harl. 3. et 4.

26. *Eligamus.*] Heind. ex uno *eliciamus*.

27. *Nec vero supra terram.*] Nihil in sequentibus est, quod commode satis huc pertrahi possit: intellige autem, Nec vero supra modo terram plurimae hujusmodi utilitates paratae sunt, sed etiam —.

28. *Quod . . . arripit . . . ad reprehendendum.*] Putet quis praepositionem *ad* abesse potuisse: sed cf. illud *Salustii*, Jug. 62., "Quum ipse *ad impe-*

reprehendendum, (Cotta, quia Carneades lubenter in Stoicos invehebatur; Velleius, quia nihil tam irridet Epicurus, quam praedictionem rerum futurarum,) mihi videtur vel maxime confirmare, deorum providentia consuli rebus humanis: est enim profecto divinatio, quae multis locis, rebus, temporibus apparet, quum in privatis, tum maxime in publicis. Multa cernunt haruspices; multa augures²⁹ provident; multa oraculis declarantur, multa vaticinationibus, multa somniis, multa portentis: quibus cognitis, multae saepe res ex³⁰ hominum sententia atque utilitate partae, multa etiam pericula depulsa sunt. Haec igitur sive vis, sive ars, sive natura, ad scientiam rerum futurarum hominis³¹ profecto est, nec alicuiquam³² a diis immortalibus data. Quae si singula vos forte non movent, universa certe tamen inter se connexa atque conjuncta movere debebunt³³. Nec vero universo generi hominum solum, sed etiam singulis a diis immortalibus consuli et provideri solet. Licet enim contrahere universitatem generis humani, eamque gradatim ad pauciores, postremo deducere ad singulos.

LXVI. Nam si omnibus hominibus, qui ubique sunt, quacumque in ora ac parte terrarum, ab hujusce terrae, quam nos incolimus, continuatione distantium, deos consulere censemus ob eas causas, quas ante diximus; his quoque hominibus consulunt, qui has nobiscum terras ab oriente ad occidentem colunt. Sin autem his consulunt, qui quasi magnam quamdam insulam incolunt, quam nos orbem terrae vocamus; etiam illis consulunt, qui partis ejus insulae tenent, Europam, Asiam, Africam. Ergo et earum partis diligunt, ut Romam, Athenas, Spartam, Rhodum: et earum urbium separatim ab universis singulos diligunt, ut Pyrrhi bello Curium, Fabricium, Coruncanium; primo Punico Calatinum, Duillium, Metellum, Lutatium; secundo Maximum, Marcellum, Africanum; post hos, Paulum, Gracchum, Catonem, patrumve memoria Scipionem, Laelium: multosque praeterea, et nostra civitas, et Graecia tulit singularis viros; quorum neminem nisi

randum Tisidium vocaretur." adde *Caes. de B. G. vi. 2., Cic. ad Fam. ix. 25., Fronton. de Orat. i. 4.*

29. *Multa augures provident.*] Haec restituit Davisius, et agnoscunt nostri omnes.

30. *Ex hominum sententia.*] Praepositio in libris fere deest: quam e conj. bene restituit Lambinus, e Glog. Heindorfius.

31. *Haec . . . hominis profecto est.*]

Scribo *hominis* pro vulg. *homini* ex Harl. 2. et Moseri Monacensi.

32. *Nec alicuiquam.*] Sic Jac. Gronovius. Cod. Burn. *nec alicui quam*; Harl. 2. *nec alii cuiquam.* Davisius *nec ab alio alicui quam*—; male; neque enim istud quaeritur.

33. *Universa . . . debebunt.*] Heindorf. *debebant*, frustra: saepe enim, opinor, in hujusmodi verbis, futurum tempus quasi pro praesenti adhibetur; e. g. *Lucret. v. 51., decebit.*

juvante deo talem fuisse credendum est. Quae ratio poëtas, maxumeque Homerum impulit, ut principibus heroum, Ulixi, Diomedei, Agamemnoni, Achilli, certos deos discriminum et periculorum comites adjungeret. Praeterea ipsorum deorum saepe praesentiae, qualis supra commemoravi, declarant, ab his et civitatibus et singulis hominibus consuli: quod quidem intellegitur etiam significationibus rerum futurarum, quae tum dormientibus, tum vigilantibus portenduntur. Multa praeterea ostentis, multa in ³⁴ extis admonemur, multisque rebus aliis, quas diuturnus usus ita notavit, ut artem divinationis efficeret. Nemo igitur vir magnus sine aliquo adflatu ³⁵ divino umquam fuit. Nec vero ita refellendum est, ut, si segetibus aut vinetis cujuspian tempestas ³⁶ nocuerit, eum, cui quid horum acciderit, aut invisum deo, aut neglectum a deo judicemus. Magna dii curant, parva neglegunt ³⁷. Magnis autem viris prospere ³⁸ semper omnes res; siquidem satis a nostris et a principe philosophiae ³⁹ Socrate dictum est de ubertatibus virtutis et copiis.

LXVII. Haec mihi fere in mentem veniebant, quae dicenda putarem de natura deorum. Tu autem, Cotta, si me audias, eamdem causam agas, teque et principem civem ⁴⁰ et pontificem esse cogites; et, quoniam in utramque partem vobis licet disputare, hanc potius sumas: eamque facultatem disserendi, quam tibi a rhetoricis exercitationibus acceptam amplificavit Academia, potius huc conferas. Mala enim et impia consuetudo est contra deos disputandi, sive ex animo id fit, sive simulate.

34. *Multa in extis admonemur.*] Praepositio delenda videtur editoribus, mihi non item.

35. *Sine aliquo adflatu divino.*] Cod. Burn. *sine aliquo adstatu divino*, i. e. nisi deo aliquo adstante ac juvante. An ergo inedita voce Latium nostrum augendum est?

36. *Si... tempestas nocuerit*, etc.] Horat. Serm. i. 5. 101., "Namque deos didici securum agere aevum, Nec, si quid miri faciat natura, deos id Tristes ex alto coeli demittere tecto."

37. *Magna dii curant, parva negle-*

gunt.] Ovid. de Trist. ii. 1. 216, "Non vacat exiguis rebus adesse Jovi."

38. *Prospere semper.*] Addunt vulgati *eveniunt*: quod scripti plures, etiam Harl. 3. 4. et Burn., intelligendum relinquunt. Neque, omissio eo, necesse est *prosperae* scribere.

39. *A principe philosophiae.*] Sic etiam Harl. 2. 5. et Burn., ut jam dedit Heind.: vulg. *a p. philosophorum*.

40. *Teque et principem civem.*] In vulgatis legitur *putes*; quod plures codices non agnoscunt.

M. TULLII CICERONIS
DE NATURA DEORUM
AD M. BRUTUM
LIBER TERTIUS.

I. QUAE quum Balbus dixisset, tum arridens Cotta, Sero, inquit, mihi, Balbe, praecipis, quid defendam: ego enim, te disputante, quid contra dicerem, mecum ipse meditabar; neque tam refellendi tui causa, quam ea, quae minus intellegebam, requirendi. Quum autem suo cuique iudicio sit utendum, difficile factu¹ est, me id sentire, quod tu velis. Hic Velleius, Nescis, inquit, quanta cum expectatione, Cotta, sim te auditorus: jocundus enim Balbo nostro sermo tuus contra Epicurum fuit; praebebo igitur ego² me tibi vicissim attentum contra Stoicos auditorem: spero enim, te, ut soles, bene paratum venire. Tum Cotta, Sim³ mehercule, inquit, Vellei: neque enim mihi par ratio cum Lucilio est, ac tecum fuit. Qui tandem, inquit ille? Quia mihi videtur Epicurus vester de diis immortalibus non magno opere pugnare; tantummodo negare deos esse non audet, ne quid invidiae subeat aut criminis. Quum vero deos nihil agere, nihil curare confirmat, membrisque humanis esse praeditos, sed eorum membrorum usum nullum habere; ludere videtur, satisque putare, si dixerit esse quamdam beatam naturam et aeternam. A Balbo autem animadvertisti, credo, quam multa dicta sint, quamque,

1. *Difficile factu.*] Cod. Burn. *factum*; quomodo teste Grutero etiam Palatini meliores, item plures apud alios: vide *Gottl. Cortium ad Sallust. Catil.* 32.

2. *Praebebo igitur ego me — .*] Pronomen *ego* ex duobus libris reponendum censuit Davisius, idque habent etiam Harl. 2. et Burn., alii.

3. *Sim mehercule.*] Sc. bene paratus. Recte *Sim* pro vulg. *Si* e Buherii conjectura edidit Ernestius. At perperam Heindorfius e Glogav. suo *Sum mehercule*. Quod vero monet iste, optanti parum convenire asseverandi vocem *mehercule*, idem valet *Sim mehercule* ac si dixisset Cotta: *Sim! nam mehercule ita res postulat.*

etiam si minus vera, tamen apta inter se et cohaerentia: itaque cogito ⁴, ut dixi, non tam refellere ejus orationem, quam ea, quae minus intellexi, requirere. Quare, Balbe, tibi permitto, responderene mihi malis, de singulis rebus quaerenti ex te ea, quae parum accepi; an universam audire orationem meam. Tum Balbus: Ego vero, si quid explanari tibi voles, respondere malo: sin me interrogare, non tam intellegendi causa, quam refellendi; utrum voles, faciam; vel ad singula, quae requires, statim respondebo; vel, quum peroraris, ad omnia. Tum Cotta, Optume, inquit: quamobrem sic agamus, ut nos ipsa ducit oratio.

II. Sed ante quam de re, pauca de me: non enim mediocriter moveor auctoritate tua, Balbe, orationeque ea, quae me in perorando cohortabatur, ut meminissem me et Cottam esse et pontificem: quod eo, credo, valebat, ut opiniones, quas a majoribus accepimus de diis immortalibus, sacra, caerimonias, religionesque defenderem. Ego vero eas defendam, semperque ⁵ defendi: nec me ex ea opinione, quam a majoribus accepi de cultu deorum immortalium, ullius umquam oratio aut docti aut indocti movebit. Sed quum de religione agitur, Ti. Coruncanum, P. Scipionem, P. Scaevolam, pontifices maximos, non Zenonem, aut Cleanthem, aut Chrysippum sequor: habeoque C. Laelium augurem, eundemque sapientem, quem potius audiam dicentem de religione in illa oratione ⁶ nobili, quam quemquam principem Stoicorum. Quumque omnis populi Romani religio in sacra et in auspicia divisa sit, tertium adjunctum sit, si quid praedictionis causa, ex portentis et monstis, Sibyllae interpretes haruspicesve monuerunt; harum ego religionum nullam umquam contemnendam putavi. Mihique ita persuasi, Romulum auspicii, Numam sacris consti-

4. *Cogito . . . refellere.*] Sic cum infinitivo etiam *ad Att.* ii. 9. extr., "An tium me ex Formiano cogito recipere." Adde *Horat. Epist.* i. 2. 50., *de A. P.* 144., *Sueton. Ner.* 18.

5. *Ego vero eas defendam, semperque defendi.*] Sic *Harl.* 3. et 4., item *Creuzeri Cod. G.*, adverbio *semper* semel scripto; quod tamen bis intelligi potest. *Horat. de A. P.* 58., "Licuit semperque licebit." cujus plura, item *Tibulli multa*, necnon *Ciceroniana ipsius duo exempla dedi in juvenili opusculo de usu Copularum pag. 120. sq.*; quibus adscribere licet *Hor. Od.* i. 5. 5., 30. 5., ii. 17. 16., *Serm.* ii. 3. 157., *Epist.* i. 17. 57., *Virg. Aen.* ii. 422., xi. 887., et *Cul.* 321., *Lucan.* v.

305., vii. 358., *Juvenal.* vi. 169.: accedant etiam (ex nostra recensione) *Sallustiana* duo, *Catil.* 53., "Sed mihi legenti multaque audienti etc.," et *Jug.* 5., "Pauca supra repetam, quo ad cognoscendum omnia illustria magisque in aperto sint." quem ad locum adhibere oportebat *Tacit. Agric.* 1., "Sed apud priores, ut agere memoratu digna pronum magisque in aperto erat, ita —." Sed, verum ut fateor, mihi *semper* in priore membro ne intelligendum quidem videtur; neque enim monebat Balbus, semper patrias religiones defenderet Cotta, sed ista disputatione defensas daret.

6. *In illa oratione nobili.*] De eadem infra c. 17., et in *Bruto* c. 21.

tutis fundamenta jecisse nostrae civitatis: quae numquam profecto sine summa placatione deorum immortalium tanta esse potuisset. Habes, Balbe, quid Cotta, quid pontifex sentiat: fac nunc ergo intellegam, tu quid sentias; a te enim philosopho rationem accipere debeo religionis; majoribus autem nostris, etiam nulla ratione reddita⁷, credere.

III. Tum Balbus, Quam igitur a me rationem, inquit, Cotta, desideras? Et ille, Quadripartita, inquit, fuit divisio tua: primum, ut velles docere deos esse; deinde, quales essent; tum, ab his mundum regi; postremo, consulere eos rebus humanis. Haec, si recte memini, partitio fuit. Rectissime, inquit Balbus; sed exspecto, quid requiras. Tum Cotta, Primum quidque videamus, inquit. Et, si id⁸ est primum, quod inter omnis, nisi admodum impios, convenit, mihi quidem ex animo exuri⁹ non potest, esse deos; id tamen ipsum, quod mihi persuasum est auctoritate majorum, cur ita sit, nihil tu me doces. Quid est, inquit Balbus, si tibi persuasum est, cur a me velis discere? Tum Cotta, Quia sic adgredior, inquit, ad hanc disputationem, quasi nihil umquam audierim de diis immortalibus, nihil cogitaverim; rudem me et integrum discipulum accipe, et ea, quae requiro, doce. Dic igitur, inquit, quid requiras. Egone? primum illud, cur, quod perspicuum¹⁰ in istam partem ne egere quidem oratione dixisses, quod esset perspicuum et inter omnis constaret; de eo ipso tam multa dixeris. Quia te quoque, inquit, animadverti, Cotta, saepe, quum in foro diceres, quam plurimis posses argumentis onerare iudicem, si modo eam facultatem tibi daret causa. Atque hoc idem et philosophi faciunt, et ego, ut potui, feci. Tu autem, qui id quaeris, similiter facis, ac si me roges, cur te duobus contuear oculis, et non altero contuear¹¹, quum idem uno adsequi possim.

IV. Tum Cotta, quam simile istud sit, inquit, tu videris. Nam

7. Nulla ratione reddita.] Cod. Burn. redditam, sed expuncta litera m: fortasse etiam nulla ratione reddita, tamen credere; cf. i. 26.

8. Et, si id est primum . . . esse deos, id tamen —.] Ita interpungendum movit Buherius, quum Walkerus vellet *Etsi* conjunctum scribere.

9. Ex animo exuri.] Inuri dicuntur ea, quae alte sunt impressa: contrarium est *exuri*. Haec Davisius: qui satis, opinor, lectionem tuetur, quum alii *exire, exuti, erui*, varie voluissent.

10. Cur, quod perspicuum in istam partem etc.] Quatuor voces *persp. in*

i. p. expungendas censuit Davisius: ego duas transponendas censuerim, *cur in istam partem, quod perspicuum ne egere quidem oratione dixisses, . . . de eo ipso tam multa dixeris*. Sic in istam partem quod negligentius paulo, sed non hercle inscite, dictum erit pro *in partem istius quod*: jungendum autem in istam partem cum dixeris infra; propter vero tam multa interposita illud de eo ipso denuo per epanalepsin, ut fit, sensum excipiet.

11. Et non altero contuear.] Ita Davisius ex codicibus: vulg. et non altero tantum, omissio altero verbo.

ego neque in causis, si quid est evidens¹², de quo inter omnis conveniat, argumentari soleo; perspicuitas enim argumentatione elevatur: nec, si id facerem in causis forensibus, idem facerem in hac subtilitate sermonis. Cur contuereris autem altero oculo, causa non esset; quum idem obtutus esset amborum, et quum rerum natura, quam tu sapientem esse vis, duo lumina ab animo ad oculos perforata nos habere voluisset. Sed quia non confidebas, tam esse id perspicuum, quam tu velis; propterea multis argumentis deos esse docere voluisti. Mihi enim unum sat erat, ita nobis majores nostros tradidisse: sed tu auctoritates contemnis, ratione pugnans. Patere igitur, rationem meam cum tua ratione contendere. Adfers haec omnia argumenta, cur dii sint; remque mea sententia minime dubiam, argumentando dubiam facis: mandavi enim memoriae non numerum solum, sed etiam ordinem argumentorum tuorum. Primum fuit, quum coelum suspexissemus statim nos intellegere esse aliquod numen, quo haec regantur. Ex hoc illud etiam,

Adspice hoc sublime candens, quem invocant omnes Jovem.

Quasi vero quisquam nostrum, illum potius, quam Capitolinum, Jovem appellet: aut hoc perspicuum sit constetque inter omnis, eos esse deos, quos tibi Velleius multique praeterea ne animantis quidem esse concedant. Grave etiam argumentum tibi videbatur, quod opinio de diis immortalibus et omnium esset, et quotidie cresceret. Placet igitur, tantas res opinione stultorum¹³ judicari; vobis praesertim, qui illos insanos esse dicatis?

V. At enim praesentis vidimus¹⁴ deos, ut apud Regillum Postumius, in Salaria Vatienus; nescio quid etiam de Locrorum apud Sagram proelio. Quos igitur tu Tyndaridas appellabas, id est, homines homine natos, et quos Homerus¹⁵, qui recens ab illorum aetate fuit, sepultos esse dicit Lacedaemone; eos tu cantheriis albis, nullis calanibus, obviam Vatiено venisse existumas, et victoriam populi Romani Vatiено potius, homini rustico, quam M. Catoni, qui tum erat princeps, nuntiavisse? Ergo et illud in silice, quod hodie apparet apud Regillum, tamquam vestigium ungulae, Castoris equi credis esse? Nonne mavis illud credere, quod probari¹⁶ potest, animos praeclarorum¹⁷ hominum, quales isti Tyndaridae fuerunt, divinos esse et aeternos, quam eos, qui semel cremati¹⁸ essent, equitare et in acie pugnare potuisse? aut,

12. Si quid est evidens, de quo —.] Aut delendum evidens, opinor, aut addenda copula, de quoque.

13. Stultorum ... insanos.] Vide Cic. Parad. iv.

14. Vidimus.] Recte Heind. ex Glog. pro videmus.

15. Quos Homerus —.] Il, r. 243.

16. Quod probari potest.] I. e. approbati.

17. Animos praeclarorum hominum.] Cf. Tacit. Agric. 46.

18. Qui semel cremati essent.] Harl. 2. quoque, sicuti Par. 3., semel lacri-

si hoc fieri potuisset dicis, doceas oportet, quomodo, nec fabellas anilis proferas. Tum Lucilius, An tibi, inquit, fabellae videntur? Nonne ab A. Postumio aedem Castori et Polluci in foro dedicatam; nonne senatus consultum de Vatieno vides? nam de Sagra, Graecorum etiam est volgare proverbium: qui, quae affirmant, certiora esse dicunt, quam illa, quae apud Sagram. His igitur auctoribus nonne debes moveri? Tum Cotta, Rumoribus, inquit, mecum pugnas, Balbe: ego autem a te rationes requiro.

* *Desunt nonnulla.* *

VI. Sequuntur, quae futura sunt. Effugere enim nemo id potest, quod futurum est. Saepe autem ne utile¹⁹ quidem est scire, quid futurum sit: miserum est enim, nihil proficientem angere, nec habere ne spei quidem extremum, et tamen commune²⁰ solatium: praesertim quum vos iidem fato fieri dicatis omnia, quod autem semper ex omni aeternitate verum fuerit, id esse fatum. Quid igitur juvat, aut quid adfert ad cavendum, scire aliquid futurum, quum id certe futurum sit? Unde porro ista divinatio? quis invenit fissum jecoris? quis cornicis cantum notavit? quis sortis²¹? quibus ego credo: nec possum Attii Navii, quem commemorabas²², lituum contemnere. Sed, qui ista intellecta sint, a philosophis debeo discere; praesertim quum isti plurimis de rebus divini²³ mentiantur. At medici quoque (ita enim dicebas) saepe falluntur. Quid simile, medicina, cujus ego rationem video, et divinatio, quae unde oriatur, non intellego? Tu autem etiam Deciorum devotionibus placatos deos esse censens. Quae fuit eorum tanta iniquitas, ut placari populo Romano non possent, nisi viri tales occidissent? Consilium illud imperatorium²⁴ fuit, quod Graeci *στρατήγημα* appellant, sed eorum impera-

matis; 3. et 4. *quam semel eos qui, pro quam eos, semel qui* —.

19. *Saepe a. ne utile quidem* —.] *Horat. Od. iii. 29. 29.*, "Prudens futuri temporis exitum Caliginosa nocte premit deus." Harl. 3. et 4. *scire quod futurum est.*

20. *Extremum, et tamen commune solatium.*] Non placet commune. An unicum?

21. *Quis sortis?*] Cod. Glog. *soricis*: quod probat Heind., allato *Plin. H. N. viii. 57.*, "Soricum occentu dirimi auspacia."

22. *Quem commemorabas.*] Delent Harl. 3. et 4.

23. *Quum isti plurimis de rebus divini mentiantur.*] Bene correxit Walke-

rus divini pro divinis. Harl. 2. *cum in pluribus divini isti mentiuntur.*

24. *Consilium illud imperatorium fuit, . . . sed* —.] Ita recte vulgo jam inde a Victorio legitur: nimirum ut nominis *imperatorum* in adjectivo *imperatorium* involuti ratio habenda sit: quasi *imperatorum* *βρωτων* eorum *imperatorum*, qui —. Ernestius tamen semper, ut ait, legendum credidit *imperatorum* propter (accipe critici viri ratiunculam) sequens *sed eorum imperatorum*; additque, *Enimvero ipsum istud habere MS. Guelf. et impressos quosdam vetustos! quare arripuit. Hercle vir doctus bovem Musis debebat. Aurel. Victor. Epit. 40.*, "Maxentium suppositum ferunt arte muliebri,

torum, qui patriae consulerent, vitae non parcerent: rebantur enim fore, ut exercitus imperatorem, equo incitato se in hostis immittentem, persequeretur: id quod evenit. Nam Fauni vocem equidem numquam audiui; tu²⁵ si audisse te dicis, credam: etsi, Faunus omnino quid sit, nescio.

VII. Non igitur adhuc, quantum quidem in te est, Balbe, intellego deos esse: quos equidem credo esse, sed nihil docent Stoici. Nam Cleanthes, ut dicebas, quatuor modis formatas in animis hominum putat deorum esse notiones: unus is modus est, de quo satis dixi, qui est susceptus ex praesensione rerum futurarum; alter ex perturbationibus tempestatum, et reliquis motibus; tertius ex commoditate rerum, quas percipimus²⁶, et copia; quartus ex astrorum ordine coelique constantia. De praesensione diximus. De perturbationibus coelestibus et maritimis et terrenis non possumus dicere, quum ea fiant, non esse multos, qui illa metuant, et a diis immortalibus fieri existiment. Sed non id quaeritur, sintne aliqui, qui deos esse putent: dii utrum sint, necne sint²⁷, quaeritur. Nam reliquae causae, quas Cleanthes adfert, quarum una est de commodorum, quae capimus, copia; altera de temporum ordine coelique constantia; tum tractabuntur a nobis, quum disputabimus de providentia deorum; de qua plurima a te, Balbe, dicta sunt: eodemque illa etiam differemus, quod²⁸ Chrysippum dicere aiebas, quoniam esset aliquid in rerum natura, quod ab homine effici non posset, esse homine aliquid melius. Quaeque in domo pulchra cum pulchritudine²⁹ mundi comparabas³⁰; et quum totius mundi convenientiam consensum-

tenere mariti animum *laborantis* auspicio gratissimi partus coepti a puero." *Liv.* v. 40., "Quum ipsa res speciesque miserabilis erat, tum *muliebris* fletus et concursatio incerta, nunc hos nunc illos *sequentium*, *rogitantiumque* viros natosque."

25. *Tu si audisse te dicis, credam.*] Sic *Harl.* 2. 3. 4.; vulg. *tibi, si*—: infra c. 14., "Qui quoniam quid diceret, intelligi noluit, *omittamus*." in quem locum plura *Wopkensius*: adde similem structuram infra c. 39. ex codicibus restituendam. Eodem modo *Salustius* et alibi saepe et ex nostra recensione *Jug.* 104. extr., "Ceterum, *Bocchum* quoniam poenitet, delicti *gratiam facit*." Adde quae attulit *Cl. Wopkens.* in *Misc. Obs.* ad *Justin.* ix. 8. 14.

26. *Ex commoditate rerum, quas*

percipimus.] *Nostri omnes percipimus*; vulg. *percepimus*. Ceterum perinde hoc verbo usus videtur *Cicero*, ac si supra *ex rebus tam commodis* scripisset, sive *ex rerum commoditatibus*.

27. *Sint, necne sint.*] Repetitum verbum restituit *Davisius*, collatis locis, supra i. 22., de *Div.* i. 39., *Tusc.* ii. 11.

28. *Eodemque illa . . . , quod—.*] Aut *illud* aut *quae* *Davisio* flagitat oratio: mihi *verecundiae* est, auctorem ipsum potius quam *librarios* corrigere.

29. *Quaeque in domo pulchra cum pulchritudine mundi comparabas.*] *Magis* mihi *Ciceronianum* accideret, *Quaeque in domo pulchra cum mundo comparabas*: vide ad i. 5.

30. *Quaeque . . . comparabas, et quum . . . adferebas.*] *Quaeque dixisti, quum . . . comparabas, et . . . afferebas.* *Neg-*

que adferebas, Zenonisque brevis et acutulas conclusiones; in eam partem sermonis, quam modo dixi, differemus: eodemque tempore illa omnia, quae a te physice³¹ dicta sunt de vi ignea, deque eo calore, ex quo omnia generari dicebas, loco suo quaerentur: omniaque, quae a te nudiustertius³² dicta sunt, quum docere velles, deos esse³³, quare et mundus universus, et sol, et luna, et stellae sensum ac mentem haberent, in idem tempus reservabo. A te autem idem illud etiam atque etiam quaeram, quibus rationibus tibi persuadeas, deos esse.

VIII. Tum Balbus, Equidem adtulisse rationes mihi videor: sed eas tu ita refellis, ut, quum me interrogaturus esse videare, et ego me ad respondendum compararim, repente avertas orationem, nec des respondendi locum. Itaque maxumae res tacitae praeterierunt, de divinatione, de fato; quibus de quaestionibus tu quidem strictim, nostri autem multa solent dicere: sed ab hac ea³⁴ quaestione, quae nunc in manibus est, separantur. Quare, si videtur, noli agere confuse; ut hoc explicemus hac disputatione, quod quaeritur. Optume, inquit Cotta. Itaque quoniam quatuor in partis totam quaestionem divisisti, de primaque diximus, consideremus secundam: quae mihi talis videtur fuisse, ut, quum ostendere velles, quales dii essent, ut³⁵ ostenderes nullos esse. A consuetudine enim oculorum animum abducere difficillimum dicebas: sed, quum deo nihil praestantius esset, non dubitabas, quin mundus esset deus, quod³⁶ nihil in rerum natura melius esset; modo possemus eum animantem cogitare, vel potius, ut cetera oculis, sic animo hoc cernere. Sed quum mundo negas quidquam esse melius, quid³⁷ dicis melius? si pulchrius, assentior; si aptius ad utilitates nostras, id quoque assentior; sin autem id dicis, nihil esse mundo sapientius, nullo modo prorsus assentior: non quod difficile sit mentem ab oculis sevocare; sed quo magis

ligens sane oratio: sed nihil opus est Walkeri correctione, et quam totius.

31. *Quae a te physice dicta sunt.*] Non infeliciter in Creuzeri editione erravit typographus, quae a te physica: ut quasi trajectio sit pro omnia illa physica, quae —. Quod vero Heindorfius physice pro vocativo accipit, nihil hic irrisioni loci esse videtur, sicut est i. 27.

32. *Nudiustertius.*] Vide ad ii. 29.

33. *Quum docere velles, deos esse.*] Verba deos esse uncinis inclusit Davisius: sed recte monet Heindorfius illa quare . . . haberent a superioribus quae a te . . . dicta sunt pendere.

34. *Sed ab hac ea quaestione, . . . separantur.*] Pronomen ea, quod restituit Davisius, habent etiam Harl. 2. 3. 5.

35. *Ut ostenderes nullos esse.*] Sic Harl. 3. et 4., quatuor Moseri, particula ut propter plura interposita, ut fit, geminata; vide, e. g., de Fato 9.: nec secus Victorius edidit: vide, momente Gronovio, Malaspinam ad Epist. ad Att. viii. 5.

36. *Quod nihil . . . melius esset.*] Recte quod pro quo Davisius.

37. *Quid dicis melius?*] Vide ad i. 32., "Quid autem est istuc gradatim?"

severo, eo minus id, quod tu vis, possum mente comprehendere.

IX. Nihil est mundo melius in rerum natura. Ne in terra quidem urbe nostra. Num igitur idcirco in urbe esse rationem, cogitationem, mentem putas? aut, quoniam non sit, num idcirco existumas formicam anteponendam esse huic pulcherrumae urbi; quod in urbe sensus sit nullus, in formica non modo sensus, sed etiam mens, ratio, memoria? Videre oportet, Balbe, quid tibi concedatur, non te ipsum, quod velis, sumere. Istum enim locum totum illa vetus Zenonis brevis, et, ut tibi videbatur, acuta conclusio dilatavit³⁸. Zeno enim ita concludit: *Quod ratione utitur, id melius est, quam id, quod ratione non utitur: nihil autem mundo melius: ratione igitur mundus utitur.* Hoc si placet; jam efficies, ut mundus optime librum legere videatur. Zenonis enim vestigiis hoc modo rationem poteris concludere. Quod literatum est, id est melius, quam quod non est literatum: nihil autem mundo melius: literatus igitur est mundus. Isto modo etiam disertus, et quidem mathematicus, musicus, omni denique doctrina eruditus; postremo philosophus erit mundus. Saepe dixi, nihil fieri sine deo, nec ullam vim esse naturae, ut sui dissimilia posset effingere. Concedam non modo animantem et sapientem esse mundum, sed fidicinem etiam, et tibicinem, quoniam earum quoque artium homines ex eo procreantur? Nihil igitur adfert pater iste Stoicorum, quare mundum ratione uti putemus, ne³⁹ cur animantem quidem esse. Non est igitur mundus deus. Et tamen nihil est eo melius: nihil est enim eo pulchrius, nihil salutaris nobis, nihil ornatus adspectu, motuque constantius. Quod si mundus universus non est deus, ne stellae quidem, quas tu innumerabilis in deorum numero reponebas; quarum te cursus aequabiles aeternique delectabant, nec me hercule injuria; sunt enim admirabili incredibilique constantia. Sed non omnia, Balbe, quae cursus certos et constantis habent, ea⁴⁰ deo potius tribuenda sunt, quam naturae.

X. Quid Chalcidico Euripo in motu identidem recipiendo putas fieri posse constantius? quid freto Siciliensi? quid Oceani fervore illis in locis,

38. *Dilatavit.*] Collatis quae supra ii. 7. dixit Balbus, monet Heindorffius hoc *dilatavit* cum egregia quadam cavillatione dici; ut significet Cotta, Zenonem non esse brevi ista conclusione, quod voluerit, assecutum, sed contrarium potius effecisse, quoniam sic conclusa ratio ita late pateat, ut non modo ratione praeditum esse mun-

dum colligi inde queat, sed etiam literatum eum esse, etc.

39. *Ne cur animantem quidem esse.*] Recte Lambinus; sed ita etiam codices duo Moseri: vulg. *nec cur* —, contra Latiuitatem.

40. *Non omnia, . . . quae . . . ea—.*] Vide ad ii. 8. supra.

Europam Libyamque rapax ubi dividit ⁴¹ unda ?

Quid ? aestus maritimi vel Hispanienses, vel Britannici, eorumque certis temporibus vel accessus vel recessus, sine deo fieri nonne possunt ? Vide, quaeso, si omnis motus, omniaque, quae certis temporibus ordinem suum conservant, divina dicimus, ne tertianas quidem ⁴² febris et quartanas, divinas esse dicendum sit : quarum reversione et motu quid potest esse constantius ? Sed omnium talium rerum ratio reddenda est. Quod vos quum facere non potestis, tamquam in aram, confugitis ad deum. Et Chrysippus tibi acute dicere videbatur, homo sine dubio versutus et callidus : versutos eos appello, quorum celeriter mens versatur ; callidos autem, quorum, tamquam manus opere, sic animus usu concalluit : is igitur, *si aliquid est*, inquit, *quod homo efficere non possit, qui id efficit, melior est homine : homo autem haec, quae in mundo sunt, efficere non potest : qui potuit igitur, is praestat homini. Homini autem praestare quis possit, nisi deus ?* Est igitur deus. Haec omnia in eodem, quo illa Zenonis, errore versantur. Quid enim sit melius, quid praestabilius, quid inter naturam et rationem intersit, non distinguitur. Idemque, *si dii non sint*, negat esse in omni natura quidquam homine melius : id autem putare quemquam hominem, nihil homine esse melius, summae arrogantiae censet esse. Sit sane arrogantis, pluris se putare, quam mundum. At illud non modo non arrogantis, sed potius prudentis, intellegere se habere sensum et rationem, haec eadem Orionem et Caniculam non habere. Et, *si domus pulchra sit, intellegamus eam dominis*, inquit, *aedificatam esse, non muribus : sic igitur mundum deorum domum existumare debemus*. Ita prorsus existumarem, si illum aedificatum, non, quemadmodum docebo, a natura conformatum putarem.

XI. At enim quaerit apud Xenophontem Socrates, *unde animam arripuerimus, si nullus* ⁴³ *fuerit in mundo*. Et ⁴⁴ ego quaero, unde orationem, unde numeros, unde cantus. Nisi vero loqui solem cum luna putamus, quum propius accesserit, aut ad harmoniam canere mundum, ut Pythagoras existumat. Naturae

41. *Rapax ubi dividit unda.*] Lucret. i. i. 721., "Angustoque fretu rapidum mare dividit undis."

42. *Si... omnia... tertianas... quidem—.*] Pro quidem coniecere alii quoque, alii item ; nimis longe retro respicientes. Nam quidem post omnia absolute positum est, valetque ferme—omnimodo, omnino, quidem certe.

43. *Animam... nullus —.*] Sic plures libri, etiam Harl. 2. 5. et Burn. ;

eaque constructio ad sensum magis mihi Ciceronem quam librariorum sapit. Davisius animum : vulg. animam... nulla.

44. *Et ego quaero, unde —.*] Copula aliquando est refutantis : infra c. 33., "Et praedones multi saepe poenas dant : nec tamen possumus dicere, non plures captivos acerbe, quam praedones, necatos." Adde de Leg. iii. 10., Lucret. i. 809., vi. 674.

ista sunt, Balbe, naturae non artificiose ambulantis, ut ait Zeno, quod quidem quale sit, jam videbimus, sed omnia cientis et agitantis motibus et mutationibus suis. Itaque illa mihi placebat oratio de convenientia consensuque naturae, quam quasi cognitione continuatam⁴⁵ conspirare dicebas. Illud non probabam, quod negabas id accidere potuisse, nisi ea uno divino spiritu continerentur⁴⁶. Illa vero cohaeret et permanet naturae⁴⁷ viribus, non deorum; estque in ea iste quasi consensus, quam *συμπάθειαν* Graeci vocant; sed ea, quo sua sponte major est, eo minus divina ratione fieri existumanda est.

XII. Illa autem, quae Carneades afferebat, quemadmodum dissolvitis? Si nullum corpus immortale sit, nullum esse corpus sempiternum: corpus autem immortale nullum esse, ne individuum quidem, nec quod dirimi distrahi non possit: quumque omne animal patibilem naturam habeat, nullum est eorum, quod effugiat accipiendi aliquid extrinsecus, id est, quasi ferendi et patiendi necessitatem: et, si omne animal tale⁴⁸ est, immortale nullum est: ergo itidem si omne animal secari ac dividi potest, nullum est eorum individuum, nullum aeternum; atqui omne animal ad accipiendam vim externam et ferendam paratum est; mortale igitur omne animal, et dissolubile, et dividuum sit necesse est. Ut enim, si omnis cera commutabilis esset, nihil esset cereum, quod commutari non posset; item nihil argenteum, nihil aeneum, si commutabilis esset natura argenti et aeris: similiter igitur, si omnia, quae sunt⁴⁹, ex quibus cuncta constant, mutabilia sunt; nullum corpus

45. *Cognitione continuatam.*] Voluit Davisius *continuata*, respiciens ii. 7.: contra dedit Heindorfius cum Lambino *cognitionem*. At Harl. 3. et 4. *continuationem cognatam*. Ego nihil mutaverim.

46. *Nisi ea . . . continerentur.*] Davisius *continetur*, nempe natura; nimis ille sollicite: ea intellige res naturae convenientes inter se consentientesque.

47. *Illae . . . naturae viribus.*] Natura naturae viribus: negligenter sane; sed nil mutandum; nam Heindorfius *cohaerent et permanent*: sequitur — "estque in ea iste quasi consensus, etc." Saepe autem nomina pronomini vice poni docet Wopkens. (in Misc. Obs.) ad Justin. xvi. 4., "Diu re in senatu tractata, cum exitus rei non inveniretur, postremum—" exemplis inter alia allatis his: Justin. xxiv. 6., "Quae res majorem majestatis

terrorem ignaris rei . . . adfert." Flor. ii. 15., "Quum bellum sederet, de belli fine tractatum est." Lactant. vii. 3., "Et totam rationem penitus ignorantia rationis evertit." Cic. de Div. i. 50., "Ex monte Taygeto extrema montis quasi puppis avulsa est." Liv. i., *colle* — *collis*. Plura idem Latinitatis judex egregius *Lect. Tull.* p. 146. Adde infra c. 34., *Jovis* — *Jovem*.

48. *Et, si omne animal tale est.*] Recepti praeclearam Heindorfii emendationem, *tale*, sc. ut illi pareat necessitati, pro vulg. *mortale*. Quod vero multis libris haec desunt, in geminata infra particula *si* causa lacunae exstat: et tuentur, nisi Harl. 5., nostri omnes.

49. *Quae sunt, ex quibus cuncta constant.*] Transponendas duas voces censet Davisius: *si omnia, ex quibus cuncta quae sunt, constant*. Mallem *cuncta constant, quae sunt*.

esse potest non mutabile: mutabilia autem sunt illa, ex quibus omnia constant, ut vobis videtur: omne igitur corpus mutabile est. At si esset corpus aliquod immortale, non esset omne mutabile. Ita efficitur, ut omne corpus mortale sit. Etenim omne corpus aut aqua, aut aër, aut ignis, aut terra est, aut id, quod est concretum ex his, aut ex aliqua parte eorum: horum autem nihil est, quin intereat. Nam et terrenum omne dividitur, et humor ita mollis est, ut facile premi⁵⁰ collidique possit: ignis vero et aër omni impulsu facillime pellitur, naturaque cedens est maxime et dissipabilis. Praeterea omnia haec tum intereunt, quum in naturam aliam convertuntur: quod fit, quum terra in aquam se vertit, et quum ex aqua oritur aër, et quum ex aëre aether, quumque eadem vicissim retro commeant. Quod si ea intereant, ex quibus constet omne animal, nullum est animal sempiternum.

XIII. Et, ut haec omittamus, tamen animal nullum inveniri potest, quod neque natum umquam sit, et semper sit futurum: omne enim animal sensus habet; sentit igitur et calida, et frigida, et dulcia, et amara, nec potest ullo sensu jocunda accipere, et non accipere contraria. Si igitur voluptatis sensum capit, doloris etiam capit; quod autem dolorem accipit, id accipiat etiam interitum necesse est: omne igitur animal confitendum est esse mortale. Praeterea, si quid est quod nec voluptatem sentiat nec dolorem, id animal esse non potest: sin autem quod animal est, id illa necesse est sentiat; et quod ea sentiat, non potest esse aeternum; et omne animal sentit: nullum igitur animal est aeternum. Praeterea nullum potest esse animal, in quo non et appetitio sit, et declinatio naturalis: appetuntur autem, quae secundum naturam sunt, declinantur contraria; et omne animal appetit quaedam, et fugit a quibusdam: quod autem refugit, id contra naturam est; et quod est contra naturam, id habet vim interimendi: omne ergo animal intereat necesse est. Innumeralia sunt, ex quibus effici cogique⁵¹ possit, nihil esse quod sensum habeat, quin id intereat: etenim ea ipsa, quae sentiuntur, ut frigus, ut calor, ut voluptas, ut dolor, ut cetera, quum amplificata sunt, interimunt⁵²; nec ullum animal est sine sensu: nullum igitur animal est aeternum.

XIV. Etenim aut simplex est natura animantis, ut vel terrena

50. *Premi collidique.*] Sic plures libri, etiam Harl. 2. 5. et Burn.; vulg. *comprimi*: vide ad i. 5., *desertarum relictarumque*.

51. *Cogique.*] Sic de Fato 5., afferebat Davisio, "Qui autem ex eo cogi putat, —." Adde apud Heind. *de*

Leg. ii. 13., "Ex quibus id quod volumus, efficitur et cogitur."

52. *Etenim ea ipsa . . . interimunt.*] Sana omnia hic mihi videntur, etsi in quibusdam codicibus librarii interpretari voluerunt, *necesse est ingerentes*. Frustra Dav. et cetera.

sit, vel ignea, vel animalis, vel humida; quod quale sit, ne intellegi quidem potest: aut concretum⁵³ ex pluribus naturis, quarum suum quaeque locum habeat, quo naturae vi efferatur⁵⁴; alia infimum, alia summum, alia medium. Haec ad quoddam tempus cohaerere possunt; semper autem nullo modo possunt: necesse est enim, in suum quaeque locum natura rapiatur; nullum igitur animal est sempiternum. Sed omnia vestri, Balbe, solent ad igneam vim referre; Heraclitum, ut opinor, sequentes, quem ipsum non omnes interpretantur uno modo: qui⁵⁵ quoniam, quid diceret, intellegi noluit, omittamus. Vos autem ita dicitis, omnem vim esse ignem⁵⁶: itaque et animantis, quum calor defecerit, tum interire; et in omni natura rerum id vivere, id vigere, quod caleat. Ego autem non intellego, quo modo, calore extincto, corpora intereant; non intereant, humore et spiritu amisso: praesertim quum intereant etiam nimio calore. Quamobrem id quidem commune est de calido⁵⁷: verumtamen videamus exitum. Ita voltis, opinor, nihil esse animal nisi extrinsecus⁵⁸ in natura atque mundo, praeter ignem. Qui magis, quam praeter animam, unde animantium quoque constet animus, ex quo animal⁵⁹ dicitur? Quo modo autem hoc, quasi concedatur, sumitis, nihil esse animum, nisi ignem? probabilius enim videtur, tale quiddam esse animum, ut sit ex igne atque anima temperatum. Quod si ignis ex sese ipse animal est, nulla se alia admiscente natura; quoniam is, quum inest in corporibus nostris, efficit ut sentiamus, non potest ipse esse sine sensu. Rursus eadem dici possunt: quidquid est enim quod sensum habeat, id necesse est sentiat et voluptatem, et dolorem: ad quem autem dolor veniat, ad eundem etiam interitum venire: ita fit, ut ne ignem quidem efficere possitis aeternum. Quid enim? nonne⁶⁰ isdem vobis placet, omnem ignem pastus indigere? nec permanere

53. *Aut concretum ex pluribus.*] Ita nostri omnes (Harl. 2. *concretum*); nimirum constructio est ad sensum: int. animal. Davisius *concreta*.

54. *Quo naturae vi efferatur.*] Regius Davisii *afferatur*: Lambinus e conj. *feratur*. Fortasse *referatur*.

55. *Qui quoniam . . . noluit, omittamus.*] Vide ad c. 6. extr. Ceterum de illo *Lucretius* i. 640., "Clarum ob obscuram linguam magis inter inaneis, Quamde graveis inter Graios qui vera requirunt." Cf. etiam supra i. 26. extr.

56. *Omnem vim esse ignem.*] Harl. 4. *igneam*, quod interpretis.

57. *Id q. commune est de calido.*] Id quod dicunt Stoici de calore.

58. *Nihil esse animal extrinsecus etc.*] Conjecit Buherius *intrinsicus*; ut sensus sit, nihil esse animal ex se et per se, praeter ignem: in eaque conjectura adquiescunt omnes. Sed mallet equidem, quod eodem rediret, *nihil esse animal, nisi extrinsecus, in natura etc.*: nam infra, "Quod si ignis ex sese ipse animal est, nulla se alia admiscente natura, etc." Ergo, omissa particula *nisi*, librarii *extrinsecus in natura atque mundo* jungebant. *De Div.* ii. 58., "Animos . . . esse tractos extrinsecus." 59. *Ex quo animal dicitur.*] Recepi Lescalooperii emendationem, *animal pro vulg. anima*.

60. *Nonne isdem — ?*] Vulg. *non eisdem*.

nullo modo posse, nisi alatur? ali autem solem, lunam, reliqua astra, aquis, alia dulcibus, alia marinis? Eamque causam Cleanthes adfert, cur se sol referat, nec longius progrediatur solstitiali orbe, itemque brumali, ne longius discedat a cibo. Hoc totum quale sit, mox: nunc autem concludatur illud, quod interire possit, id aeternum non esse natura; ignem autem interiturum esse, nisi alatur; non esse igitur natura ignem sempiternum.

XV. Qualem autem deum intellegere nos possumus nulla virtute praeditum? Quid enim? prudentiamne deo tribuimus? quae constat ex scientia rerum bonarum et malarum, et nec bonarum nec malarum. Cui mali nihil est, nec esse potest; quid huic opus est delectu bonorum et malorum? Quid autem ratione? quid intellegentia? quibus utimur ad eam rem, ut apertis obscura adsequamur. At obscurum deo nihil potest esse. Nam justitia, quae suum cuique distribuit, quid pertinet ad deos? Hominum enim societas et communitas, ut vos dicitis, justitiam procreavit. Temperantia autem constat ex praetermittendis voluptatibus corporis: cui si locus in coelo est, est etiam voluptatibus. Nam fortis deus intellegi qui potest? in dolore, an in labore, an in periculo? quorum deum nihil adtingit. Nec ratione igitur utentem, nec virtute ulla praeditum deum intellegere qui possumus? Nec vero vulgi atque imperitorum inscitiam despiciere possum, quum ea considero, quae dicuntur a Stoicis. Sunt enim illa imperitorum: Piscem Syri venerantur: omne fere genus bestiarum Aegyptii consecraverunt. Jam vero in Graecia multos habent ex hominibus deos; Alabandum Alabandi, Tenedii Tenem; Leucotheam⁶¹, quae fuit Ino, et ejus Palaemonem filium cuncta Graecia; Herculem, Aesculapium, Tyndaridas: Romulum nostri aliosque compluris, quos⁶² quasi novos et adscriptitios civis in coelum receptos putant.

XVI. Haec igitur indocti. Quid vos philosophi? qui meliora? Omitto illa: sunt enim praeclara. Sit sane deus ipse mundus. Hoc credo illud esse

— sublime candens, quem invocant omnes Jovem.

Quare igitur pluris adjungimus deos? quanta autem est eorum multitudo? Mihi quidem sane multi videntur: singulas enim

61. *Leucotheam* ... et ejus *P. f.*, *cuncta Graecia*; *Herculem*.] Suspiciamus aliquando post *filium* nomen aliquod gentile excidisse, et *cuncta Graecia* sequentia tantummodo spectare: nunc mesozeugma constructionis agnosco; neque cum *Davisio etiam* post *Herculem* desidero.

62. *Quos quasi novos et adscriptitios*

civis —.] Male in relativum grassatur *Davisius* (qui quidem itidem peccat etiam infra c. 18.), non animadvertens media omnia illis superioribus *multos habent ex hominibus deos* apposita esse. Ceterum cf. *Tusc.* i. 12., *Harl.* 2. siue copula *novos adscriptitios*, nimirum recepta interpretatione: at sincere quintus *quos quasi adscriptitios c.*

stellas numeratis⁶³ deos, eosque aut beluarum nomine appellatis, ut Capram, ut Nepam, ut Taurum, ut Leonem; aut rerum inanimatarum, ut Argo, ut Aram, ut Coronam. Sed ut haec concedantur; reliqua qui tandem non modo concedi, sed omnino intelligi possunt? Quum fruges Cererem, vinum Liberum dicimus; genere nos quidem sermonis utimur usitato: sed ecquem tam amentem esse putas, qui illud, quo vescatur, deum credat esse? Nam quos ab hominibus pervenisse dicis ad deos, tu reddes⁶⁴ rationem, quemadmodum id fieri potuerit, aut cur fieri desierit⁶⁵, et ego discam lubenter. Quomodo nunc quidem est, non video, quo pacto ille, cui in monte⁶⁶ *Oetaeo illatae lampades fuerint*, ut ait Attius, in domum aeternam patris ex illo ardore pervenerit: quem tamen Homerus apud inferos⁶⁷ conveniri facit ab Ulysse, sicut ceteros, qui excesserant vita. Quamquam, quem potissimum Herculem colamus, scire sane velim: pluris enim tradunt nobis ii, qui interiores scrutantur et reconditas literas; antiquissimum, Jove natum, sed item Jove antiquissimo: nam Joves quoque pluris in priscis Graecorum literis invenimus: ex eo igitur et Lisithoë⁶⁸ est is Hercules, quem concertavisse cum Apolline de tripode accepimus. Alter traditur Nilo natus, Aegyptius; quem aiunt Phrygias⁶⁹ literas conscripsisse. Tertius est ex Idaeis Digitis; cui inferias afferunt⁷⁰. Quartus est Jovis et Asteriae, Latonae sororis, qui Tyri maxime colitur; cujus Karthaginem filiam ferunt. Quintus, in India⁷¹ qui Belus dicitur. Sextus hic, ex Alcumena quem Juppiter genuit, sed tertius Juppiter: quoniam, ut jam docebo, pluris Joves etiam accepimus.

XVII. Quando enim me in hunc locum deduxit oratio, docebo, meliora me didicisse de colendis diis immortalibus jure pontificio et, majorum more, capedunculis⁷² quas Numa nobis reliquit, de quibus in illa aureola oratiuncula dicit Laelius, quam

63. *Numeratis . . . appellatis.*] Sic Harl. 2., Glog., duo Moseri: vulg. *numeras, appellas.*

64. *Reddes.*] Sic nostri (nisi Harl. 5.) omnes: Dav. ex suis *redde.*

65. *Aut cur fieri desierit.*] *Mimuc. Felix* 20., "Quae si essent facta, fierent; quia fieri non possunt, ideo nec facta sunt."

66. *In monte Oetaeo.*] Palatini in *monte, in Oetaeo*; quo quidem spectant etiam Harl. 3. et 4.: recte ergo, opinor, Gruterus *monte* delevit.

67. *Apud inferos.*] Harl. 3. et 4. *de-*lent; et mox quartus etiam *vita.*

68. *Lisithoë.*] Vulg. corrupte *Lisito*:

correxit Cl. Creuzerus ex Jo. Lydo de Mensibus.

69. *Phrygias literas.*] Inscriptio illa libri fuit: vide, monente Buherio, *Plutarch. de Iside et Osir.* p. 362.

70. *Cui inferias afferunt.*] Harl. 2. 3. 4. *asserunt.*

71. *Quintus, in India qui—.*] Ita distinguendum; non, ut vulgo, *Quintus in India, qui—.* Continuo etiam distinguo: *Sextus hic, ex A. quem—;* ubi vulgati *S. hic ex A., quem—.*

72. *Et, majorum more, capedunculis.*] Ita interpungendum putavi, ut copula ad *capedunc.* potius pertineat. Fuere autem capedunculae ansata

rationibus Stoicorum. Si enim vos sequar⁷³, dic quid ei respondeam, qui me sic roget: Si dii sunt, suntne etiam Nymphae deae? si Nymphae, Panisci etiam et Satyri: hi autem non sunt: ne Nymphae⁷⁴ quidem igitur. At earum templa sunt publice vota et dedicata. Quid igitur? ne ceteri quidem ergo dii, quorum templa sunt dedicata. Age porro Jovem et Neptunum deum⁷⁵ numeras: ergo etiam Orcus, frater eorum, deus, et illi qui fluere apud inferos dicuntur, Acheron, Cocytus, Pyriphlegethon: tum Charon, tum Cerberus, dii putandi: at id quidem repudiandum: ne Orcus⁷⁶ quidem igitur. Quid dicitis ergo de fratribus? Haec Carneades aiebat⁷⁷, non ut deos tolleret: quid enim philosopho minus conveniens? sed ut Stoicos nihil de diis explicare convinceret. Itaque insequabatur. Quid enim, aiebat, si ii fratres sunt in numero deorum, num de patre eorum Saturno negari potest? quem volgo maxime colunt ad Occidentem. Qui si est deus, patrem quoque ejus Coelum esse deum confitendum est. Quod si ita est, Coeli quoque parentes dii habendi sunt, Aether et Dies; eorumque fratres et sorores, qui a genealogis antiquis sic nominantur, Amor, Dolus, Metus, Labor, Invidentia, Fatum, Senectus, Mors, Tenebrae, Miseria, Querela, Gratia, Fraus, Pertinacia, Parcae, Hesperides, Somnia: quos omnis Erebo et Nocte natos ferunt. Aut igitur haec monstra probanda sunt, aut prima illa tollenda.

XVIII. Quid? Apollinem, Vulcanum, Mercurium, ceteros, deos esse dices: de Hercule, Aesculapio, Libero, Castore, Poluce dubitabis? At hi quidem coluntur aequae atque illi; apud quosdam etiam multo magis. Ergo hi dii sunt habendi, mortalibus nati matribus? Quid? Aristaeus, qui olivae dicitur inventor, Apollinis filius; Theseus, qui⁷⁸ Neptuni; reliqui, quorum patres dii; non erunt in deorum numero? Quid, quorum matres⁷⁹? opinor etiam magis: ut enim in jure civili, qui est

popula, quae in sacris adhibebant; et est metonymia. Davisius *more majorum*, usitatore ordine, quem non arbitror librarios in aliis codicibus ultro missum fecisse.

73. *Si enim vos sequar.*] Harl. 2. quoque, sicuti Par. 3., *Sed enim vos sequens*; 4. *sequor.*—*Dic, quid.*—Harl. 3. *dicit*: fortasse *dic tu*.

74. *Ne Nymphae quidem igitur.*] Nempe deae; quod etiam addunt vulgati post *quidem*, at codices multi (etiam Harl. 4. 5. et Burn.) post *Nymphae* ingerunt: cf. c. 18., *Quid, quorum matres?*

75. *Jet N. deum numeras.*] Utrumque utique: at nimis anxie Davisius *deos*.

76. *Ne Orcus quidem igitur.*] Nempe *deus putandus*: nam frustra sibi negotium facessit Davisius.

77. *Haec Carneades aiebat.*] Plures libri *agebat*. Neutrum mihi placet: mallet *urgebat*, vel *ingerebat*.

78. *Theseus, qui Neptuni.*] Repete ex superioribus *filius dicitur*, etsi negligentius ibi Cicero *qui olivae dicitur inventor, Apollinis filius*, pro *qui, olivae inventor, Apollinis dicitur filius*. At male Davisius pronomen delevit.

79. *Quid, quorum matres?*] Nempe deae; sed nihil necesse est cum Davisio hoc etiam in contextum auctoris ingerere.

matre libera, liber est; item jure naturae, qui dea matre est, deus sit necesse est. Itaque Achillem Astypalaeenses⁸⁰ insulani sanctissimum colunt: qui si deus est, et Orpheus et Rhesus dii sunt, Musa matre nati: nisi forte maritumae nuptiae terrenis anteposuntur. Si hi dii non sunt, quia nusquam coluntur, quo modo illi sunt? Vide igitur, ne virtutibus hominum isti honores habeantur, non immortalitatibus: quod tu quoque, Balbe, visus es dicere. Quo modo autem potes, si Latonam deam putas, Hecatam⁸¹ non putare, quae matre Asteria est, sorore Latonae? An haec quoque dea est? vidimus enim ejus aras delubraque in Graecia. Sin haec dea est, cur non Eumenides? quae si deae sunt, quarum et Athenis fanum⁸² est, et apud nos, ut ego interpretor, lucus Furinae; Furiae deae sunt, specularitices, credo, et vindices facinorum et sceleris. Quod si tales dii sunt, ut rebus humanis intersint, Natio quoque dea putanda est: cui, quum fana circui-mus in agro Ardeati, rem divinam facere solemus: quae quia partus matronarum tueatur, a nascentibus Natio⁸³ nominata est. Ea si dea est, dii omnes illi qui commemorabantur a te, Honos, Fides, Mens, Concordia: ergo etiam Spes, Moneta, omniaque quae cogitatione nobismet ipsi⁸⁴ possumus fingere. Quod si veri simile non est, ne illud quidem est, haec unde fluxerunt.

XIX. Quid autem dicis? si dii sunt illi quos colimus et accepimus⁸⁵, cur non eodem in genere Serapim Isimque numeremus? Quod si facimus, cur barbarorum deos repudiemus? Boves igitur, et equos, ibis, accipitres, aspidas, crocodilos, piscis, canes, lupos, felis, multas praeterea beluas in deorum numero⁸⁶ reponemus: quae si rejiciamus, illa quoque, unde haec nata sunt, rejiciemus. Quid deinde? Ino dea dicitur, quae Leucothea a Graecis, a nobis Matuta dicitur, quum sit Cadmi filia? Circe autem et Pasiphaë⁸⁷ e Perseide, Oceani filia, natae, patre Sole, in deorum numero non habebuntur? quamquam Circen quoque coloni nostri Circeienses religiose colunt. Ergo hanc deam dicis? Quid Medae respondebis? quae duobus⁸⁸ avis, Sole et Oceano,

80. *Astypalaeenses.*] Cum Davisio, pro vulg. *Astypalenses*: at in eo nolim eundem sequi, quod sanctissime dedit pro *sanctissimum*.

81. *Hecatam.*] Latinam formam edidit Davisius.

82. *Quarum et Athenis fanum est.*] Cod. Burn., sicuti Is. Vossii codex, *fanus*.

83. *Natio.*] Codices quidam corrupte *Nascio*, quod frustra recepit Heindorfius.

84. *Nobismet ipsi.*] Recte *ipsi* pro *ipsis* Davisius.

85. *Quos colimus et accepimus.*] Male

Davisius *accipimus*: nam prius est accipere quam colere.

86. *In deorum numero reponemus.*] Codices nonnulli *numcrum*, contra morem Ciceronis: nam, quod aliter censuit Davisius, videtur V. C. de verbo *referre* potius, id quod monet Heindorfius, cogitasse.

87. *Circe a. et Pasiphaë.*] Addunt vulgati *et Aee*, quod nomen ex ultima antecedentis syllaba ortum merito delendum censuit Davisius.

88. *Quid Medae respondebis? quae duobus avis —.*] Quid tam magnum,

Aeeta patre, matre Idyia procreata est. Quid hujus Absyrto fratri, qui est apud Pacuvium Aegialeus? sed illud nomen veterum literis usitatus. Qui si dii non sunt, vereor quid agat Ino: haec enim omnia ex eodem fonte fluxerunt. An Amphiarus erit deus, et Trophonius? Nostri quidem publicani, quum essent agri in Boeotia deorum immortalium excepti lege censoria, negabant immortalis esse ullos, qui aliquando homines fuissent. Sed si sunt hi dii, est certe Erechtheus⁸⁹, cujus Athenis et delubrum vidimus et sacerdotem. Quem si deum facimus, quid aut de Codro dubitare possumus, aut de ceteris, qui pugnae pro patriae libertate ceciderunt? Quod si probabile non est, ne illa quidem superiora, unde haec manant, probanda sunt. Atque⁹⁰ in plerisque civitatibus intellegi potest, augendae virtutis gratia, quo lubentius reipublicae causa periculum adiret optumus quisque, virorum fortium memoriam honore deorum immortalium consecratam. Ob eam enim ipsam causam Erechtheus Athenis filiaque ejus in numero deorum sunt. Itemque Leo natarum⁹¹ est delubrum Athenis, quod Leocorion nominatur. Alabandenses quidem sanctius Alabandum colunt, a quo est urbs illa condita, quam quemquam nobilium deorum: apud quos non inurbane Stratonicus, ut multa, quum quidam ei molestus Alabandum deum esse confirmaret, Herculem negaret: *Ergo*, inquit, *mihi Alabandus, tibi Hercules sit iratus*.

XX. Illa autem, Balbe, quae tu a coelo astrisque ducebas, quam longe serpant, non vides; Solem deum esse, Lunamque, quorum alterum Apollinem Graeci, alteram Dianam putant. Quod si Luna dea est, ergo etiam Lucifer ceteraeque errantes numerum deorum obtinebunt: igitur etiam inerrantes. Cur autem Arqui⁹² species non in deorum numero reponatur? est enim pulcher, et ob eam causam, quia speciem habeat⁹³ admirabilem, Thaumante

quod ista *duos* avos habuisset? nam omnes, opinor, binos avos habuisse, et quidem avias item binas, necesse est. Ergo aut excidit *diis* ante *duobus*, aut in hoc agnoscendum est vetustum *dibus*, cujus exempla sunt apud Gruterum in Inscriptionibus.

89. *Sed si sunt hi dii, est certe Erechtheus.*] Conjecit Ernestius *est certe et Erechtheus*; contra quem monet Moser, id quod non semel se jam monuisse ait, et pro etiam contra morem Ciceronis esse. Ergo toties vir doctus id monuit, quod plane falsum est, L. Vallae mendacio obstrictus: sed hoc mendacium ne Apollo quidem ex animis hominum excusserit. Tamen nihil Ernestii et opus est.

90. *Atque in plerisque* —.] Dav. *Atqui*.

91. *Itemque Leo natarum.*] Sequutus sum tres Oxonienses codices, nec non Par. 2. apud Moserum: vulg. *Leonaticum*. Sed ita recte jam e conjectura Lambinus.

92. *Arqui species.*] Ita Pal. 1., Vratisl. uterque, Oxon. unus, Leidens. 3., Harl. 4.; nec secus Lambinus et Victorius: Davisius *Archi*, quomodo Harl. 5. et Burn.; et *arcum* pro *Iride* ita genitivum efferre docet Priscianus. Sed *Arqui* etiam *Lucretia* est apud Lambinum, "Tum color in nigris existit nubibus *Arqui*."

93. *Quia speciem habeat adm.*] Ernestius *habet*; neque enim, ait, causam

dicatur nata⁹⁴. Cujus si divina natura est, quid facies nubibus? arcus enim ipse ex nubibus efficitur quodam modo coloratus⁹⁵: quarum una etiam Centauros peperisse dicitur. Quod si nubis retuleris in deos, referendae certe erunt tempestates, quae populi Romani ritibus consecratae sunt. Ergo imbres, nimbi, procellae, turbines, dii putandi. Nostri quidem duces, mare ingredientibus, immolare hostiam fluctibus consueverunt. Tum si est Ceres a gerendo, (ita enim dicebas) terra ipsa dea est, et ita habetur: quae est enim alia Tellus? sin terra, mare etiam; quem Neptunum esse dicebas: ergo et flumina, et fontes. Itaque et Fontis delubrum Maso ex Corsica dedicavit, et in augurum precatione Tiberinum, Spinonem, Anionem⁹⁶, Nodinum, alia propinquorum fluminum nomina videmus. Ergo hoc aut in immensum serpet, aut nihil horum recipiemus, nec illa infinita ratio superstitionis probabitur.

XXI. Nihil ergo horum probandum est. Dicamus igitur, Balbe, oportet contra illos etiam, qui hos deos ex hominum genere in coelum translato, non re, sed opinione esse dicunt, quos auguste omnes sancteque veneramur. Principio Joves⁹⁷ tris numerant ii, qui theologi nominantur: ex quibus primum et secundum natos in Arcadia; alterum patre Aethere, ex quo etiam Proserpinam natam ferunt, et Liberum; alterum patre Coelo, qui genuisse Minervam dicitur, quam principem et inventricem belli ferunt: tertium Cretensem, Saturni filium; cujus in illa insula sepulchrum ostenditur. *Δισκόουροι* etiam apud Graios multis modis nominantur. Primi tres, qui appellantur Anaces⁹⁸ Athenis, ex Jove rege antiquissimo et Proserpina nati, Tritopatreus⁹⁹, Eubuleus, Dionysus. Secundi¹ Jove tertio nati et Leda, Castor et Pollux. Terti dicuntur a nonnullis Alco, et Melampus, et

esse conjunctivi. Ergo potuit nescire, in interpretatione (quippe quae obliquae orationi affinis sit) modum sub-junctivum usitari? ut supra c. 18., "Quae quia partus matronarum tueatur, a nascentibus Natio nominata est." Quem tamen alii taciti sequenti sunt.

94. *Thaumante dicitur nata.*] Uti-que *Iris*. Nimirum constructio est ad sensum; et *nata* tuentur nostri codices omnes: nam frustra Davisius *natus*.

95. *Coloratus.*] Davisius *coloratis*: ego codicum consensum sequor.

96. *Anionem.*] Vulg. *Anemonem*: Davisius e conj. Ursini *Almonem*. Harl.

5. et duo Oxon. *Anenionem*: unde scripsi ego *Anionem*: nempe antiquam formam, potius quam *Anienem*, in augurum formula servari par est.

97. *Joves tris.*] Tertull. Apolog. 14., "Cynicus Varro CCC. Joves . . . introduxit."

98. *Qui appellantur Anaces Athenis.*] Davisius *Anactes*.

99. *Tritopatreus.*] Probat Creuzerus Hemsterhusii conjecturam, *Tritopatores* (vel *Tritopates*), *Zagreus*, *Eubuleus*, *Dionysus*. Recte autem Davisius corrigit *Dionysus* pro vulg. *Dionysius*.

1. *Secundi.*] Addidit Davisius ex duobus libris duo.

Tmolus², Atrei filii, qui Pelope natus fuit. Jam Musae primae quatuor, natae Jove altero et Neda³, Thelxinoë, Aoede, Arche, Melete: secundae Jove tertio et Mnemosyne procreatae, novem: tertiae Piero⁴ natae et Antiopa, quas Pieridas, et Pierias solent poëtae appellare, isdem nominibus, eodem numero, quo proxumae⁵ superiores. Quumque tu Solem, eo quod solus esset, appellatum esse dicas; Soles ipsi quam multi a theologis proferruntur? Unus eorum Jove natus, nepos Aetheris: alter, Hyperrione: tertius, Volcano, Nili filio; cujus urbem Aegyptii volunt esse eam, quae Heliopolis appellatur: quartus is, quem heroicis temporibus Acantho Rhodi peperisse dicitur, Ialysi⁶, Camiri, et Lindi: quintus, qui Colchis fertur Aetam et Circam⁷ procreavisse.

XXII. Volcani item complures: primus Coelo natus; ex quo et Minerva Apollinem⁸ eum, cujus in tutela Athenas antiqui historici esse voluerunt: secundus Nilo⁹ natus, Opas, ut Aegyptii appellant, quem custodem esse Aegyptii volunt: tertius ex tertio Jove et Junone, qui Lemni fabricae traditur praefuisse: quartus Menalio¹⁰ natus, qui tenuit insulas propter Siciliam, quae Volcaniae nominabantur¹¹. Mercurius unus Coelo patre, Die matre natus; cujus obscoenius excitata natura¹² traditur, quod ad spectu Proserpinae commotus sit: alter Valentis et Coronidis¹³ filius, is

2. *Et Tmolus.*] Recepi conjecturam Davisii, pro *Emolus*.

3. *Natae Jove altero et Neda, Thelxinoë, etc.*] Corruptissima haec nomina in codicibus leguntur. Igitur *et Neda* a conjectura Cl. Creuzeri accipio: *Thelxinoë* autem bene correxit Davisius, pro *Thelxiope*.

4. *Tertiae Piero natae.*] Vulgati *Jove tertio Pierio*: sed recte *Piero* ex codicibus edidit Davisius, et uncinis inclusit illa *Jove tertio*, quae cod. Glog. sequutus delevit Heindorfius; sed etiam ab aliis quibusdam libris absunt.

5. *Quo proxumae superiores.*] Davisius *proxime*, frustra: vide ad ii. 20.

6. *Ialysi, Camiri, et Lindi.*] Addidit Davisius *pater* ex Arnobio, qui haec excerpserat. At Gronovio dubium est, num non significaverit Cicero potius urbium his nominibus conditorem. In libris autem post haec *Rhodi* aut *Thodi* fere scriptum legitur.

7. *Circam.*] Latinam formam pro *Circen* edidit Davisius: quam idcirco

probat Moserus, quia labialis litera sequatur.

8. *Ex quo et M. Apollinem eum.*] Puta *natum dicunt*. Claudicat structura: sed nil ego mutaverim; nam conjicit Davisius *Apollinum is*, quod quidam etiam recepit.

9. *Secundus Nilo natus.*] Codices fere in *Nilo*: praepositionem vero recte delevit Davisius. *Ampelius* c. 9., "Secundus *Nili* filius." — Continuo pro *Opas* Davisius *Phthas*, rem potius quam codices sequutus.

10. *Quartus Menalio natus.*] Scribere jubet Creuzerus: *Quartus Menano Palico natus*; id esse, Menano deo, qui ex Palicorum numero sit.

11. *Nominabantur.*] Davisius *nominantur*, e codice Lambini, quia ea appellatio nondum obsoluisset; id quod neque constat neque attinet.

12. *Natura.*] De Div. ii. 70., "obsignatam habere naturam." de membro muliebri, ut hic de virili.

13. *Coronidis.*] Correxit Davisius pro *Phoronidis*.

qui, sub terris ¹⁴, habetur idem Trophonius: tertius Jove tertio natus et Maia, ex quo et Penelopa Pana natum ferunt: quartus Nilo patre, quem Aegyptii nefas habent nominare: quintus, quem colunt Pheneatae, qui Argum dicitur interemisisse, ob eamque causam Aegyptum profugisse ¹⁵, atque Aegyptiis leges et literas tradidisse. Hunc Aegyptii Thoth appellant; eodemque nomine anni primus mensis apud eos vocatur. Aesculapiorum primus, Apollinis, quem Arcades colunt; qui specillum invenisse, primusque vulnus dicitur obligavisse: secundus, secundi Mercurii frater; is fulmine percussus, dicitur humatus esse Cynosuris: tertius; Arsippi et Arsinoae; qui primus purgationem alvi dentisque evolutionem, ut ferunt, invenit; cujus in Arcadia non longe a Lusio flumine sepulchrum et lucus ostenditur.

XXIII. Apollinum antiquissimus is, quem paulo ante e Volcano natum esse dixi, custodem Athenarum: alter Corybantis filius, natus in Creta; cujus de illa insula cum Jove ipso certamen fuisse traditur: tertius Jove tertio natus et Latona; quem ex Hyperboreis Delphos ferunt advenisse: quartus in Arcadia, quem Arcades Νόμος ¹⁶ appellant, quod ab eo se leges ferunt accepisse. Dianae item plures: prima Jovis et Proserpinae, quae pinnatum Cupidinem genuisse dicitur; secunda notior, quam Jove tertio et Latona natam accepimus; tertiae pater Upis traditur, Glaucē mater; eam Graeci saepe Upim paterno nomine appellant. Dionysos multos habemus: primum Jove et Proserpina natum; secundum Nilo, qui Nysam dicitur interemisisse ¹⁷; tertium, Caprio patre, eumque regem Asiae praefuisse dicunt; cui Sabazia sunt instituta; quartum Jove et Luna, cui sacra Orphica putantur confici; quintum Niso natum et Thyone, a quo Trieterides constitutae putantur. Venus prima Coelo et Die nata; cujus Elide delubrum videmus: altera, spuma procreata; ex qua et Mercurio Cupidinem secundum natum accepimus: tertia, Jove nata et Diona; quae nupsit Volcano; sed ex ea et Marte natus Anteros dicitur: quarta Syria Tyroque concepta, quae Astarte vocatur; quam Adonidi nupsisse proditum est. Minerva prima, quam Apollinis matrem supra diximus: secunda orta Nilo; quam Aegyptii Saitae colunt: tertia illa, quam Jove generatam supra dixi-

14. Qui, sub terris, habetur idem Trophonius.] Ia, qui, sub terris (ἐν, habitans), habetur idem Trophonius. Recte Heindorfius distinctionem sustulit post habetur. Ceterum vide ad c. 34. infra, qui temporibus illis etc.

15. Aegyptum profugisse.] Ita sane cod. Burn.: at Harl. 2. Aegyptio profugisse; 3. et 4. Aegyptio praefugisse; 5.

Aegyptum praefugisse. Scribe: ob eamque causam profugum, Aegyptio praefugisse.

16. Quem Arcades Νόμος appellant.] Recepti emendationem Huetii, pro vulg. Nonionem.

17. Qui Nysam dicitur interemisisse.] Rei non aliud testimonium exstat. Heindorf. ex ed. Marsi condidisse.

mus: quarta Jove nata et Coryphe, Oceani filia; quam Arcades Corian nominant, et quadrigarum inventricem ferunt: quinta Pallantis, quae patrem dicitur interemisse, virginitatem suam violare conantem; cui pinnarum talaria adfigunt. Cupido primus Mercurio et Diana prima natus dicitur: secundus Mercurio et Venere secunda: tertius, qui¹⁸ idem est Anteros, Marte et Venere tertia. Atque haec quidem et ejusmodi ex vetere Graeciae fama collecta sunt: quibus intellegis resistendum esse, ne perturbentur religiones. Vestri autem non modo haec non refellunt, verum etiam confirmant, interpretando quorsum quidque pertineat. Sed eo jam, unde huc digressi sumus, revertamur.

XXIV. Num censes igitur subtiliore ratione opus esse ad haec refellenda? nam mentem, fidem, spem, virtutem, honorem, victoriam, salutem, concordiam, ceteraque ejusmodi, rerum vim habere videmus, non deorum. Aut enim in nobismet insunt ipsis, ut mens, ut fides¹⁹, ut virtus, ut concordia: aut optandae nobis sunt, ut honos, ut salus, ut victoria: quarum rerum utilitatem video²⁰; video etiam consecrata simulacra. Quare autem in his vis deorum insit, tum intellegam, quum cognovero²¹. Quo in genere vel maxime est Fortuna numeranda, quam nemo ab inconstantia et temeritate sejunget: quae digna certe non sunt deo. Jam vero quid vos illa delectat explicatio fabularum, et enodatio nominum? exsectum a filio Coelum, vinctum itidem a filio Saturnum. Haec et alia generis ejusdem ita defenditis, ut ii, qui ista finxerunt, non modo non insani, sed etiam fuisse sapientes videantur. In enodandis autem nominibus²², quod miserandum sit, laboratis: Saturnus, quia se saturat annis; Mavors, quia magna vortit; Minerva, quia minuit, aut quia minatur; Venus, quia venit ad omnia; Ceres a gerendo. Quam periculosa consuetudo! in multis enim nominibus haerebitis. Quid Vejovi²³ facies?

18. Qui idem est Anteros.] Bene Davisius qui idem correxerat pro quidem.

19. Ut mens, ut fides, —.] In vulgatis insertum legitur ut spes, quas voces delendas esse ex c. 36. infra docuit Walkerus; sed etiam codices multi idem suadent: nimirum non est in nobismet, quod speramus, assequi. Neque ferri possunt istae voces ubi Heindorfius eas posuit infra; aut optanda nobis sunt, ut spes, ut honos: nam quid est optare spem?

20. Utilitatem video; video etiam —.] Ita recte Davisius ex codicibus; quomodo plane Harl. 4. et Burn., sed eodem etiam reliqui nostri spectant:

vulg. q. r. utilitate video etiam consecrata s.

21. Quum cognovero.] Quum a te sive alio quo accepero; neque enim per memet ipse assequi queo.

22. In enodandis a. nominibus.] Supra ii. 26.

23. Quid Vejovi facies?] Gell. v. 12., afferente Creuzero: "Quum Jovem igitur et Dijovem a juvando nominassent, eum quoque contra deum, qui non juvandi potestatem, sed vim nocendi haberet . . . Vejovem appellaverunt, demta atque detracta juvandi potestate."

quid Volcano? quamquam, quoniam Neptunum a nando appellatum putas, nullum erit nomen, quod non possis una ²⁴ litera explicare, unde ductum sit. In quo quidem magis tu mihi natate visus es, quam ipse Neptunus. Magnam molestiam suscepit et minime necessariam primus Zeno, post Cleanthes, deinde Chrysippus, commentitiarum fabularum reddere rationem: vocabulorum, cur quisque ita appellati sint, causas explicare. Quod quum facitis, illud profecto confitemini, longe aliter se rem habere, atque hominum opinio sit; eos enim, qui dii appellantur, rerum naturas esse, non figdras deorum.

XXV. Qui tantus error fuit, ut perniciosius etiam rebus non modo nomen deorum tribueretur, sed etiam sacra constituerentur. Febris enim fanum in Palatio, et Orbonae ad aedem Larum, et aram Malae Fortunae Esquilis consecratam videmus. Omnis igitur talis a philosophia pellatur error, ut, quum de diis immortalibus disputemus, dicamus digna ²⁵ diis immortalibus: de quibus habeo ipse, quid sentiam; non habeo autem, quid tibi adsentiar. Neptunum esse dicis, animum cum intelligentia per mare pertinentem: idem de Cerere. Istam autem intelligentiam aut maris aut terrae non modo comprehendere animo, sed ne suspicionem quidem possum attingere. Itaque aliunde mihi quaerendum est, ut et esse deos, et quales sint dii, discere possim; [*quoniam nec tu esse deos ostendis, nec tales dii esse possunt,*] qualis ²⁶ tu eos esse vis,

24. Una litera explicare.] Ita explicare, ut unam saltem literam communem habeat cum ea voce unde ductum dicas.

25. Ut, quum de diis imm. disputemus, dicamus digna diis imm.] Non incommoda quidem haec lectio est; nam adjectivo talis absolute ad antecedentia relato, pellatur ut dicamus idem valeat ac p. ac d.: sed longe aliam latere significant codices. Primum enim cod. Oxon. E. disputamus, quasi particula quum temporis esset: deinde Moseri H. (ab a. m.) dicamus INDIGNA; ejusdem M. dicam NISI, ignavis imm.: Oxonienses duo dicamus dicali usu IGNAVIS: ed. Ascens., item Thanneri, dicali usu loquamur ignavis MORTALIBUS. Tota ergo facies loci mutanda est, ut tamen eadem fere sententia exeat, sic: Omnis i. talis . . . error, ut, quum de diis immortalibus disputamus, dicamus indigna, nisi ignavis mortalibus. Nam quod multi codices habent dicali usu loquamur, hoc loquamur plane ni-

hili esse judico, et a librariis additum ut quoquo modo sarcirent locum. Quod vero sequitur de quibus, nempe diis, ut pronomen ad remotius nomen referendum sit; ea de re, si modo operae pretium est, videas Wopkens. Lect. Tull. ii. 13. Denique cf. illud Varronis apud Augustinum C. D. vi. 5., "Omnia diis attribuuntur, quae non modo in hominem, sed etiam in contemptissimum hominem cadere possunt." Sed etiam illud Nostri ii. 28, "Omnia traducta ad similitudinem imbecillitatis humanae."

26. Qualis tu eos esse vis.] Mancus locus in codicibus legitur: ut . . . discere possim; quam quales tu eos esse vis: abest vero particula quam et ab aliis libris multis et ab Harl. 3. et 4., item Burn.; eamque ab librariis frustra additam arbitror, ut haec quoquo modo ab aliunde supra penderent. Nam, mutilum locum esse, in aperto est: sed ejus explendi ratio, qua usus est Heindorfius, neque sensui satis-

Videamus ea, quae sequuntur; primum deorumne providentia mundus regatur; deinde constulantne rebus humanis: haec enim mihi ex tua partitione restant duo; de quibus, si vobis videtur, accuratius disserendum puto. Mihi vero, inquit Velleius, valde videtur: nam et majora exspecto; et his, quae dicta sunt, vehementer adsentior. Tum Balbus, Interpellare te, inquit, Cotta, nolo: sed sumemus tempus aliud: efficiam profecto, ut fateare. Sed ****

Multa desunt.

XXVI.

it. H. non aliam
Nequaquam istuc istac ibit: magna inest certatio;
Nam ut ego illis supplicarem tanta blandiloquentia?

Niobe parumne ratiocinari videtur, et sibi ipsa nefariam pestem machinari? Illud vero quam callida ratione?

Qui vult esse²⁷, quod vult, ita dat se res, ut operam dabit;

qui est versus omnium seminator malorum.

Ille²⁸ transversa mente mihi hodie tradidit repagula;
Quibus ego iram omnem recludam, atque illi perniciem dabo;
Mihi moerores, illi luctum; exitium illi, exsilium mihi.

Hanc videlicet rationem, quam vos divino beneficio homini solum tributam dicitis, bestiae non habent. Videsne igitur, quanto munere deorum simus adfecti? Atque eadem Medea patrem patriamque fugiens,

—— postquam pater²⁹

Adpropinquat, jamque, paene ut comprehendatur, parat,
Puerum interea obruncat, membraque articulatim dividit,
Perque agros passim dispergit corpus: id ea gratia,

facit, et lacunae causam nullam ostendit: *quoniam, qualis tu eos esse vis, agnoscere non possum.* Nam, quid ait Cotta? "Itaque aliunde mihi quaerendum est, ut, et esse deos, et quales sint dii, discere possim." Ergo, ut duae res aliunde illi discendae erant, ita credibile est dixisse eum neutram earundem rerum se a Stoicis discere potuisse. Et simul debebat Cotta utrumque negare, quod in priore parte disputationis concludenda posuerat Balbus (ii. 28. extr.): "Ac mihi videor satis, et esse deos, et quales essent, ostendisse." Atque ego jamdiu, antequam Heindorfii sententiam noveram, sic lacunam explendam esse

putavi: ut . . . *discere possim; quoniam nec tu esse deos ostendis, neque tales dii esse possunt, qualis tu eos esse vis: ut lacunae causa exstet similitudo verborum possim et possunt.*

27. *Qui vult esse, quod vult.*] Addidit esse Davisius, ut integer Trochaicus esset. Ceterum haec vix ego, fateor, intelligo: an? *Qui vult esse quodvis.* Pro dabit in collatione adscripti dat is.

28. *Ille transversa mente* —.] Tragicos veteres, monet Davisius, perinde atque Comicos poetas, aliquando ille pro brevibus duabus syllabis habere.

29. *Postquam pater etc.*] Cf. pro lege Manil. 9.

Ut, dum nati disputatos³⁰ artus captaret parens,
 Ipsa interea effugeret: illum ut miseror tardaret sequi;
 Sibi salutem ut familiari pareret parricidio.

Huic ut scelus, sic ne ratio quidem defuit. Quid? Ille funestas
 epulas fratri comparans, nonne versat huc et illuc cogitatione
 rationem?

Major mihi moles³¹, majus miscendum est malum,
 Qui illius acerbum cor contundam et comprimam.

XXVII. Nec tamen ille ipse est praetereundus, qui non sat
 habuit³² conjugem illexe³³ in stuprum; de quo recte³⁴ et veris-
 sume loquitur Atreus;

Quod in re summa, summum esse piaculum³⁵ arbitror;
 Matres coinquinari regum, regiam
 Contaminari stirpem, admisceri genus.

At id ipsum quam callide, qui regnum adulterio quaereret?

Addo (inquit) huc, quod mihi portento coelestium pater
 Prodigium misit regni stabilimen mei,
 Agnum inter pecudes aurea clarum coma
 Quem clam³⁶ Thyestem clepere ausum esse e regia;
 Qua in re adjutricem conjugem cepit sibi.

Videturne summa improbitate usus non sine summa esse ratione?
 Nec vero scena solum referta est his sceleribus, sed multo vita
 communis paene³⁷ majoribus. Sentit domus uniuscujusque, sen-
 tit forum, sentit curia, campus, socii, provinciae, ut, quemadmo-
 dum ratione recte fiat, sic ratione peccetur; alterumque et a

30. *Nati disputatos artus.*] Restitui antiquam vocem ex cod. Burn. et Leidens. l.: vulg. *dissipatos*.

31. *Major mihi moles, etc.*] Ex *Accii Atreo*.

32. *Non sat habuit etc.*] Haec poëtae esse, non Ciceronis, recte judicat Heindorfius.

33. *Illexe.*] Lucret. i. 234. *consumae*; iii. 650. *abstraxe*; Horat. Serm. i. 9. 73. *surrexe*; Virg. Aen. v. 786. *traxe*; Varro de R. R. ii. 1., *subduxe*.

34. *Recte et verissime.*] Vide ad i. 21.

35. *Quod in re summa summum esse piaculum arbitror.*] In his Iambicis restituendis, ad metrum quod attinet, Davisii sententiam sequutus sum: vulg. *Quod re in summa summum esse arbitror* Periculum, matres coinquinari regias, Quod vero piaculum dedi pro

periculum, id meae ipsius conjecturae permisi: nimirum *periculum* sit *coinquinare*; at *coinquinari*, id opinor *PIACULUM* est, nefas, facinus: exempla si quaeras, apud *Livium* v. 52. reperias licet tria.

36. *Quem clam Thyestem* —.] Vulg. *Quondam Th.*: at *Quem clam*, quod ex ed. Ascens. rescribendum monuit Davisius, habent cod. Glog., Moseri G. Harl. 3. Recte autem Heindorfius nihil opus esse putavit Davisii correctione *Thyestes clepere ausu* 'st; neque enim insolentem esse illam structuram, *quem pro eumque*: cf. i. 17. extr.

37. *Sed multo vita communis paene majoribus.*] Particulae *multo* . . . *paene* non possunt coalescere; sed haec ipsius auctoris negligentia est.

paucis et raro, alterum et semper³⁸ et a plurimis: ut satius fuerit nullam omnino nobis a diis immortalibus datam esse rationem, quam tanta cum perniciē datam. Ut vinum aegrotis, quia prod-
est raro, nocet saepissime, melius est non adhibere omnino, quam spe dubiae³⁹ salutis in apertam perniciem incurrere; sic haud scio, an melius fuerit humano generi motum istum celerem cogitationis, acumen, solertiam, quam rationem vocamus, quoniam pestifera sit⁴⁰ multis, admodum paucis salutaris, non dari omnino, quam tam munifice et tam large dari. Quamobrem si mens voluntasque divina idcirco consuluit hominibus, quod iis est largita rationem, iis solis consuluit, quos bona ratione donavit; quos videmus, si modo ulli sint, esse perpaucos. Non placet autem, paucis a diis immortalibus esse consultum. Sequitur ergo, ut nemini consultum sit.

XXVIII. Huius loco sic soletis occurrere: non idcirco non optime nobis a diis esse provisum, quod multi eorum beneficio perverse uterentur: etiam patrimonii multos male uti; nec ob eam causam eos beneficium a patribus nullum habere. Quisquamne istuc negat⁴¹? aut quae est ista⁴² in collatione similitudo? nec enim Herculi nocere Deianira voluit, quum ei tunicam, sanguine Centauri tinctam, dedit; nec prodesse⁴³ Phraeo Jasoni is, qui gladio vomerem ejus aperuit, quam sanare medici non potuerant. Multi enim, et quum obesse vellent, profuerunt, et quum prodesse, obfuerunt. Ita non fit ex eo quod datur, ut voluntas ejus, qui dederit, appareat: nec, si is, qui accepit, bene utitur, idcirco is, qui dedit, amice dedit. Quae enim libido, quae avaritia, quod facinus aut suscipitur, nisi consilio capto, aut sine animi motu et cogitatione, id est, ratione, perficitur? nam omnis opinio ratio est, et quidem bona ratio, si vera; mala autem, si falsa est opinio. Sed a deo tantum rationem habemus, si

38. *Alterum et semper et a plurimis.* Davisius *alterum et saepe*: sed recte monet Moserus, non ita absurdum esse *semper*, quam Davisio videretur, interpretaturque: alterum et a paucis fit, neque ab iis constanter; alterum et omni tempore, et a plurimis.

39. *Spe dubiae salutis.* Spe salutis, quae dubia sit — quum ea sperata salus sit dubia. Frustra *dubia* corrigit Buherius. *Horat. Epist. i. 18. 110.*, afferente jam Heindorfio, "Nec fluitem *dubiae spe* pendulus horae." Adde *Lucan. i. 506.*, "*Dubiae* dum vota salutis conciperent" ubi male Burmannus *Saluti*. Vide etiam ad ii. 40. extr.

40. *Quoniam pestifera sit multis.* Offensus est Heindorfius in subjunctivo sit, frustra; vide ad ii. 9. extr.

41. *Quisquamne istuc negat?* Harl.

3. *Quis istuc negat?*

42. *Ista in collatione.* Hunc ordinem ex Glog. dedit Heind., habet etiam Harl. 2., quum in vulgata collatione, quae est in coll. ista similitudo, Davisius cum Lambino male jungens ista similit., voces in coll. delendas censuerit.

43. *Nec prodesse* — Harl. 3. delet nec; et posset utrumque membrum ab una particula pendere.

modo habemus; bonam ^{ad al} non bonam a nobis: non enim, ut patrimonium relinquitur ⁴⁵, sic ratio homini est beneficio deorum data. Quid enim potius hominibus dedissent, si iis nocere voluissent? Injustitiae autem, intemperantiae, timiditatis, quae semina essent, si his-vitijs ratio non subesset?

XXIX. Medea modo et Atreus commemorabantur a nobis, heroicæ personae, inita subductaque ratione, nefaria scelera meditantes. Quid? levitates comicae, parumne semper in ratione versantur? parumne subtiliter disputat ille in Eunuchō?

— Quid igitur faciam?

Excluit; revocat: redeam? non, si me obsecret.

Ille vero in Synephebis, Academicorum more, contra communem opinionem non dubitat pugnare ratione; qui in amore summo summaque inopia, suave esse dicit,

Parentem habere avarum, illepidum, in liberos

Difficilem, qui te nec amet, nec studeat tui.

Atque huic incredibili sententiae-ratiunculas suggerit:

Aut tu illum fructu fallas, aut per literas

Avertas aliquod nomen, aut per servolum

Percutias pavidum; postremo a parco patre,

Quod sumas, quantq dissupas jubentius?

Idemque facilem et liberalem patrem incommodum esse amanti filio, disputat: quem

Neque quo-pacto fallam, neque quid inde auferam,

Nec quem dolum ad eum aut machinam commoliar,

Scio quidquam: ita omnis meos dolos, fallacias,

Praestigias praestrinxit ⁴⁶ commoditas-patris.

Quid ergo? isti doli, quid? machinae, quid? fallaciae praestigiaeque, num sine ratione esse potuerunt? O praeclarum munus deorum! ut Phormio possit ⁴⁷ dicere,

Cedo senem: jam instructa sunt mihi in corde consilia omnia.

XXX. Sed exeamus e theatro: veniamus in forum. Sessum ⁴⁸ it praetor. Quid? ut judicetur, qui tabularium incenderit.

44. Bonam, non bonam a nobis.] Ita breviter et eleganter Harl. 2., duo Moseri: segniter vulgati bonam autem rationem, aut non bonam.

45. Ut patrimonium relinquitur.] Nempe beneficio patris. — Mox si his nocere, scribo his pro iis ex Harl. tribus et Burn.

46. Praestigias praestrinxit.] Harl.

3. praestrinxit, quod edidit Lambinus: et contulit Moserus Lucret. iii. 1057.

47. Ut Phormio possit dicere —.] Puta idcirco datum, ut —.

48. Sessum it praetor.] Recte e Memmiano codice Lambinus, pro sessum ite precor: sed ita etiam codices Oxon. tres.

Quod facinus occultius? At, se Q. Sosius, splendidus⁴⁹ eques Romanus ex agro Piceno, fecisse confessus est. Qui transcripserit tabulas publicas. Id quoque L. Alenus fecit, quum chirographum Sexprimorum imitatus⁵⁰ est. Quid hoc homine solertius? Cognosce alias quaestiones, auri Tolosani, conjurationis⁵¹ Jugurthinae. Repete superiora, Tubuli de pecunia capta ob rem iudicandam; posteriora, de incestu rogatione Peducaea: tum haec quotidiana, sicae, venena⁵², peculatus, testamentorum etiam lege nova quaestiones. Inde illa actio, OPE CONSILIOQUE TVO FVRTVM AIO FACTVM ESSE: inde tot iudicia de fide mala, tutelae, mandati, pro socio, fiduciae; reliqua, quae ex emto, aut vendito, aut conducto, aut locato, contra fidem fiunt: inde iudicium publicum rei privatae lege Laetoria: inde everriculum malitiarum omnium, iudicium⁵³ de dolo malo; quod C. Aquillius, familiaris noster, protulit. Quem dolum idem Aquillius tum teneri putat, quum aliud sit simulatum, aliud actum. Hanc igitur tantam a diis immortalibus arbitramur malorum sementem esse factam? Si enim rationem hominibus dii dederunt, malitiam dederunt; est enim malitia versuta et fallax ratio nocendi: iidem etiam dii fraudem dederunt, facinus, ceteraque, quorum nihil nec suscipi sine ratione nec effici potest. Utinam igitur, ut illa anus optat,

— ne in nemore Pelio securibus
Caesa accidisset⁵⁴ abiegna ad terram trabes:

sic istam calliditatem hominibus dii ne dedissent! qua perpauci bene utuntur, qui tamen ipsi saepe a male utentibus opprimuntur; innumerabiles autem improbe utuntur: ut donum hoc divinum rationis et consilii ad fraudem hominibus, non ad bonitatem impertitum esse videatur.

XXXI. Sed arguetis identidem, hominum esse istam culpam, non deorum. Ut si medicus gravitatem morbi, gubernator vim tempestatis accuset: etsi hi quidem homunculi, sed tamen ridiculi. Quis enim te adhibuisset, dixerit quispiam, si ista non essent? Contra deum⁵⁴ licet disputare liberior. In hominum

49. *Splendidus eques R.] De Fin. ii. 18., "C. Plotio, equite Romano splendido."*

50. *Conjurationis Jugurthinae.] Vide Sallust Jug. 32. et 40.*

51. *Tum haec quotidiana, sicae, venena, etc.] Davisius ex uno veneni, nempe quaestiones. Sed, primum, simul scribendum erat hae quotidianae; deinde parum commode sicae quaestiones dicatur; postremum in illis, sicae, venena, elegans metonymia inest.*

52. *Judicium de dolo malo.] Harl. 4. delet iudicium. Mox idem quartus cum tertio non habent idem Aquillius.*

53. *Accidisset.] Ita legunt Priscian. et Varro; sed etiam codices multi accidissent: vulg. cecidisset.*

54. *Contra deum licet disputare liberius.] Sc., quam contra homunculos, qui exitus rerum in suamet non haberunt potestate. Jam vero, quae continuo sequuntur, sunt, id quod recte monet Heindorfius, ipsa quasi libe-*

vitiis ais esse culpam. Eam dedisses⁵⁵ hominibus rationem, quae vitia culpamque excluderet. Ubi igitur locus fuit errori deorum? nam patrimonium spe bene tradendi⁵⁶ relinquimus; quae possumus falli: deus falli qui potuit? An ut Sol, in currum quum Phaëthontem filium sustulit; aut ut Neptunus, quum Theseus Hippolytum perdidit, quum ter optandi a Neptuno-patre habuisset potestatem? Poëtarum ista sunt: nos autem philosophi esse volumus, rerum auctores, non fabularum. Atque si famen ipsi dir poëtica, si scissent perniciosa fore illa filiis, peccasse in beneficio putarentur. Et, si verum est, quod Aristo Chias dicere solebat, nocere audientibus philosophos iis, qui bene dicta male interpretarentur; posse enim asotos ex Aristippi, acerbos e Zenonis schola exire; prorsus, si, qui audierunt, vitiosi essent discensuri, quod perverse philosophorum disputationem⁵⁷ interpretarentur, tacere praestaret philosophis⁵⁸, quam iis, qui se audissent, nocere: sic, si homines rationem, bono consilio a diis immortalibus datam, in fraudem malitiamque convertunt; non dari illam, quam dari humano generi melius fuit. Ut, si medicus⁵⁹ sciat, eum aegrotum, qui iussus sit vinum sumere, meracius sumturum, statimque periturum; magna sit in culpa: sic vestra ista providentia reprehendenda, quae rationem dederit iis, quos scierit ea perverse et improbe usuros. Nisi forte dicitis, eam nescisse. Utinam quidem! Sed non audebitis: non enim ignoro, quanti ejus nomen⁶⁰ putetis.

highly esteem
rius disputantis. Male Ernestius haec interrogative effert.

55. Eam dedisses h. r., quae —.] Dare debueras. Cic. Phil. ii. 34, "Quid petens? ut servires? tibi uni peteres." h. e., petere debebas. De Fin. ii. 12., "Epicurus autem quum in prima commendatione voluptatem dixisset; si eam, quam Aristippus, idem tenere debuit ultimum bonorum quod ille; si eam, quam Hieronymus, fecisset idem, ut voluptatem illam, non Aristippi, in prima commendatione poneret." Adde de Off. iii. 22. extr., diceret. Sic etiam Terent. Hec. ii. 1. 33., curares; Virg. Aen. viii. 643., maneres; Lucan. vii. 646., dedisses.

56. Patrimonia spe bene tradendi relinquimus.] Cod. Monacens. spe bene utendi, ex interpretatione, opinor, verae lectionis, spe bene habendi: cf. Sallust. Catil. 13., "Quippe quas (divitias) honeste habere licebat, abuti per tur-

pitudinem properabant." Cf. etiam initium c. 28. supra.

57. Philosophorum disputationem.] Heind. disputationes, frustra; etsi istud probavit etiam Davisius.

58. Tacere praestaret philosophis.] Lambini conjecturae, philosophos, ob stare videtur ipsius vocis locatio. Ceterum non usitato more, opinor, h. l. tertium casum adhibuit Cicero; neque enim philosophorum de commodo agitur; sed interpretandum censeo: tacere eos praestaret, ipsis philosophis iudicibus; vide ad i. 28. extr.: nam illud animadvertit, sequi "qui se audissent," non eos.

59. Ut, si medicus sciat, etc.] His respondet King, Episcopus Derensis, de Orig. Mali v. 7. 7.

60. Quanti ejus nomen putetis.] Conjecit Davisius numen; quae facilis sane conjectura est, sed ipsa vox numen huic loco apta non est. Nam quid ait

XXXII. Sed hic quidem locus concludi jam potest. Nam si stultitia, consensu omnium philosophorum, majus est malum, quam si omnia mala et fortunæ et corporis ex altera parte ponantur; sapientiam autem nemo adsequitur; in summis malis omnes sumus, quibus vos optime consultum a diis immortalibus dicitis. Nam, ut nihil interest, utrum nemo valeat, an nemo possit valere; sic non intellego, quid intersit, utrum nemo sit sapiens, an nemo esse possit. Ac nos quidem nimis multa de re apertissima. Tello amo autem uno versu locum totum conficit, ut ⁶¹ dii homines neglegant:

Nam si curent, bene bonis ⁶² sit, male malis : quod nunc abest.

Debebant illi quidem omnis bonos efficere, si quidem hominum generi consulebant: sin id minus, bonis quidem certe consulere debebant. Cur igitur duo Scipiones, fortissimos et optimos viros, in Hispania Poenus oppressit? cur Maxumus extulit filium consularem? cur Marcellum Hannibal interemit? cur Paullum Cannæ sustulerunt? cur Poenorum crudelitati Reguli corpus est

Cotta? "Nisi forte dicitis eam *necesse*. Utinam quidem! Sed non audebitis: non enim ignoro, quanti ejus —putetis." Postulatur ergo vox aliqua, quæ eam Providentiæ facultatem significet, *qua non potuerit nescire*. Itaque suspicatus sum aliquando Græcam vocem γνῶμην latere Latinis literis obvolutam. Nunc vero nihil mutandum censeo, sed interpretandum esse: quanti eam illius facultatem putetis, ex qua ipsi etiam nomen indidistis, vel quam ipsius nomen declarat. *Spartian.* in *Severo* 14., "Erat imperator vere *nominis sui*, vere Pertinax, vere Severus." *Gallus Antipater* de Aureolo apud *Trebell. Poll.* in *Claudio* 5., "Venimus ad imperatorem *nominis sui*." i. e. aureolum. *Aurelian.* in epist. apud *Vopisc.* in *Probo* 4., "Et meum sequutus iudicium . . . et omnium bonorum, qui eundem *sui nominis* virum dicunt." At ridiculus est Heindorfius, qui ad *nomen* tutandum illud *Euripidis* adsciverit, *Phoen.* 1696., ἀ φιλτατος δῆρ' ὄνομα Πολυτελκους ἐμοί, qua formula nihil nisi caritatem significabant.

61. Ut dii homines neglegant.] Sic recte cod. Burn.; vulg. *cur d. h. negligant*: sed ut etiam in Leidensi l. reperit Moserus probavitque.

62. Bene bonis sit, male malis.] Epigramma Varronis exstat apud *Scholast. Persii* ad ii. 36., "Marmoreo Licinus tumulto jacet; at Cato parvo; Pompeius nullo: quis putet esse deos?" *Lucan.* vii. 445., "Sunt nobis nulla profecto Numina: quum caeco rapiantur saecula casu Mentimur regnare Jovem: spectabit ab alto Aethere Thessalicas, teneat quum fulmina, caedes? mortalia nulla sunt curata deo." quocum conf. *Eurip. Hec.* 486., seqq. Similiter in providentiam invehitur clariss. Maïi opera redivivus *Fronto* in epistola de amisso nepote: "Nullum ergo inter bonos ac malos fortunarum discrimen erit? Nulla diis, nulla fati dijudicatio, quali viro filius eripiat?" (apud quem diis corrogo, pro eo quod edidit Maïus dies: cf. illud Ciceronis supra c. 33. extr., "Videsne igitur, *deorum iudicio*, si vident res humanas, *discrimen esse sublatum*?" sed nolo nunc in re tali immorari.) Ceterum de illa quaestione, cur malis bene sit, bonis male, vide *King*, *Episc. Derenssem, de Legibus Divinis* sect. iii. Quamquam non ab re idem ille *Fronto* postea: "Nisi forte alius quidam nos error jactat, et ignari rerum, quæ mala

praebitum⁶³? cur Africanum domestici-parietes non, texerunt? Sed haec vetera, et alia permulta: propiora videamus. Cur avunculus meus, vir innocentissimus idemque doctissimus, P. Rutilius in exsilio-est? cur sodalis meus interfectus domi suae, Drusus? cur temperantiae prudentiaeque specimen, ante simulachrum Vestae, pontifex-maximus est Q. Scaevola trucidatus? cur ante etiam tot civitatis principes a Cinna interemti? cur omnium perfidiosissimus, C. Marius, Q. Catulum, praestantissima dignitate virum, mori potuit jubere? Dies deficiat⁶⁴, si velim numerare, quibus bonis male-evenierit; nec minus, si commemorem, quibus improbis optime. Cur enim Marius tam feliciter, septimum consul, domi suae senex est mortuus? cur omnium-crudeliissimus tam diu Cinna regnavit?

XXXIII. At dedit poenas. Prohiberi melius fuit impedireque⁶⁵, ne tot summos viros interficeret, quam ipsum aliquando poenas dare. Summo-cruciatus supplicioque Q. Varius, homo importunissimus, perii: si, quia Drusum ferro, Metellum veneno sustulerat; illos conservari melius fuit, quam poenas sceleris Varium pendere. Duodequadrage⁶⁶ Dionysius tyrannus annos fuit opulentissimae et beatissimae civitatis. Quam multos ante hunc in ipso Graeciae flore Pisistratus? At Phalaris, at Apollodorus poenas sustulit⁶⁷. Multis quidem ante cruciatis et necatis. Et⁶⁸ praedones multi saepe poenas dant: nec tamen possumus dicere, non pluris captivos acerbè quam praedones necatos. Anaxarchum Democriteum a Cyprio tyranno excarnificatum accepimus: Zenonem Eleae in tormentis necatum. Quid dicam de Socrate? cujus morti illacrimari soleo, Platonem legens. Videsne igitur, deorum iudicio, si vident res humanas, discrimen esse sublatum?

XXXIV. Diogenes quidem Cynicus dicere solebat, Harpalum,

sunt, quasi prospera, concupiscimus; contra, quae bona sunt, pro adversis aversamur: . . . Hoc ego fas esse facilius crediderim, quam cuncta humana aut nulla aut iniqua providentia regi."

63. *Cur . . . Reguli corpus est praebitum?* Harl. 2. quoque, sicuti Glog. et Far. 3., *proditum*; sed mihi placet vulgata.

64. *Dies deficiat.* Sic, monente Davisio, etiam *Tusc.* v. 35., "*Dies deficiat*, si velim paupertatis causam defendere." omisso pronomine, eleganter.

65. *Impedireque.* Recte cod. Burn. et Leidens. 1.; vulg. *impedirique*: vide nos ad *Sallust.* *Catil.* 51. extr., "*Placet igitur dimitti, et augere exercitum Catilinae?*" item ad *Jug.* 75., "*Igitur . . . levare jubet, . . . portari.*" Adde *Caes.* de *B. G.* vii. 60., *Curt.* v. 10.

66. *Tyrannus annos.* Durius haec concurrunt: cf. *Tusc.* v. 20.

67. *Poenas sustulit.* Loquutio est satis Ciceroni usitata: vide Nizolium.

68. *Et praedones multi* —.] De copulae vi vide ad c. 11. supra.

qui, temporibus illis praedo in Pamphylia⁶⁹, felicissimus⁷⁰ habebatur, contra deos testimonium dicere, quod in illa fortuna tam diu viveret. Dionysius, de quo ante dixi, quum fanum Proserpinae Locris expilavisset, navigabat Syracusas: isque quum secundissimo vento cursum teneret, ridens, *Videtisne*, inquit, *amici, quam bona a diis immortalibus navigatio sacrilegis detur?* Atque⁷¹ homo acutus quum bene planeque percepisset, in eadem sententia perseverabat: qui quum ad Peloponnesum classem adpulisset, et in fanum venisset Jovis Olympii, aureum ei detraxit amiculum, grandi pondere, quo Jovem ornat ex manibus Carthaginensium tyrannus Gelo; atque in eo⁷² etiam cavillatus est,

69. Qui, temporibus illis praedo in Pamphylia, felicissimus habebatur.] Mutius in vulgatis locus legitur: qui temporibus illis praedo felix habebatur. Codices apud Gruterum tres qui t. i. praedo in Pamphylia habebatur; Vratisl. unus praedo infelix Pamphylia habebatur: hinc Heindorfius qui t. i. praedo in Pamphylia felix habebatur. Recte, credo, hactenus: sed longius corruptelam serpsisse, alii codices docent. Harl. 2., duo praeterea apud Moserum, praedo summus habebatur: at Vratisl. alter sive Glogav. apud ipsum Heindorfium praedo felix summus habebatur: nihil certius ergo, quam scribendum esse felicissimus habebatur. Nam, ne quis neget, potuisse felix summus ex felicissimus existere, quid supra l. i. c. 6. pro levissima ostendit Harl. 1. ? videlicet levissima; et ad l. ii. c. 53. pro plenissimae e Leidensi 2. adnotavit Moserus plenissima: et l. i. de Div. c. 3. pro invitissimis Stoicis habent codices quidam (etiam Harl. 2511.) invitissima Stoicis. Potuit ergo etiam ex felicissimus existere felix summus. Et vero felicissimum, non felicem tantummodo, eum habitum fuisse oportet, cuius felicitas in argumentum traheretur, deos humana negligere. Ceterum distinguendum est: qui, temporibus illis praedo in Pamphylia, felicissimus habebatur; ut praedo per appositionem pronomini applicetur: ne quis temere jungat praedo felicissimus; nam, ut praedo, felix haberi poterat, vel quod ferrum aut crucem

effugerat. Perinde ut supra c. 22., "Alter Valentis et Phoronidis filius, is, qui sub terris habetur idem Trophonius," cavendum est ne imprudens sub terris habetur jungas. Saepe autem ea ad relativum membrum attrahuntur, quae ad antecedens nomen potius pertinent. Sallust. Catil. 61., "Pauci autem, quos, medios, cohors praetoria disiecerat, paulo divorsius... conciderant." i. e., Pauci autem, medii, quos —. Idem Jug. 69., "Turpilius, quem, praefectum oppidi, unum ex omnibus profugisse supra ostendimus, —" pro Turpilius, praefectus oppidi, quem —. Dictys Cretens. ii. 41., "Bipartito campo, qui reliquus non pugnae opportunus erat." i. e., campo reliquo, qui —. Fronto Hist. fragm. 5., "Nullo jam scelere, quod atrocius auderet, reliquo." i. e. nullo scelere atrociori. Adde not. ad c. 38. extr. infra.

70. Felicissimus habebatur.] Juvenal. iv. 8., "Nemo malus felix." Idem xiii. 192., "Cur tamen hos tu Evassisse putes; quos diri conscia facti Mens habet attonitos, et surdo verberare caedit, Occultum quatiante animo tortore flagellum?" Lucret. v. 1155., "Etsi fallit enim Divum genus humanumque, Perpetuo tamen id fore clam diffidere debet."

71. Atque homo acutus —.] Heind. cum Lambino Idque.

72. Atque in eo etiam cavillatus est.] Pronomen eo opinor ad sequentia spectare: q. d., in eo, quod aestate grave esset etc. Harl. 3. delet aureum

aestate grave esse aureum amiculum, hieme frigidum : eique lae-
neum pallium iniecit, quum id esse ad ⁷³ omne anni tempus dice-
ret. Idemque Aesculapi Epidauri ⁷⁴ barbam auream demi-jussit; ^{ord de pueri}
neque enim ^{propter} convenire, barbatum esse filium, quum in omnibus
fanis pater imberbis esset. Jam ⁷⁵ mensas argenteas de omnibus
delubris jussit auferri : in quibus quod more veteris Graeciae in-
scriptum esset, BONORVM DEORVM ; uti se eorum bonitate velle
dicebat. Idem Victoriolas aureas et pateras coronasque, quae si-
mulachrorum porrectis manibus sustinebantur, sine dubitatione
tollebat; eaque se accipere, non auferre, dicebat; esse enim
stultitiam, a quibus bona precaremur, ab iis porrigentibus et
dantibus nolle sumere. Eundemque ferunt haec, quae dixi sub-
lata ⁷⁶ de fanis, in forum protulisse, et per praeconein vendidisse;
exactaque pecunia edixisse, ut quod quisque ex sacris haberet, id
ante diem certam in suum quidque fanum referret: ita ad impie-
tatem in deos in homines adjunxit injuriam.

XXXV. Hunc igitur nec Olympius Juppiter fulmine percus-
sit, nec Aesculapius misero diuturnoque morbo tabescentem in-
teremit; atque, in suo lectulo mortuus tyrannidis ⁷⁷, in rogam

amiculum; idemque et quartus mox
pallium. Supra Harl. 3. *aureum ejus*
detraxit: sic mox *Aesculapti barbam*
demi-jussit.

73. *Id esse ad omne anni tempus.*
Davisii codices *id esse aptum ad* — :
sed istud *aptum* nullus ex nostris nisi
solut Harl. 5. agnoscit.

74. *Aesculapti Epidauri.* Contulit
Heind. *Tusc.* v. 25., "Exsistit illa a
deo Delphis praecepta cognitio." i. e.,
Delphico.

75. *Jam mensas argenteas* —.] Dav.
ex uno *Idemque m. a., male.*

76. *Haec, quae dixi sublata de fa-
nis*, —.] Male vulgati distinguunt,
haec, quae dixi, sublata . . . protulisse :
nam isto modo iterum dictum erit,
illum ea sustulisse.

77. *Atque, in suo lectulo mortuus*
tyrannidis, in rogam illatus est.] In vul-
gatis corruptus legitur locus, *mortuus*
in Tympanidis rogam. Alii codices *in*
tyrannidis rogam, quomodo etiam edi-
dit Victorius. Sed unus hic locus ex
omnibus Ciceronis scriptis maxime
Criticos exercuit: quorum tamen ni-
hil attinet conjecturas recensere (eas
autem apud Moserum Creuzerumque

videas *sexdecim*), si quidem ex altera
illa codicum scriptione, vocula in trans-
posita, Ciceroniana ipsius exhibit;
atque, in suo lectulo mortuus tyrannidis,
in rogam illatus est. Sic *tyranni-*
dis declaratio quaedam illis in suo
lectulo accedit, eodemque redit res,
ac si scripsisset Cicero (quod etiam vo-
luit Davisius) *in suo lectulo mortuus et*
in tyrannide. Nunc remissius paulo
nomen *tyrannidis* illis suo *lectulo* ap-
plicatur, et geminus locus est supra
l. i. c. 32., "Et tu quidem, Vellei, non
vestro more, sed *dialecticorum* [sc.
more], (quam funditus gens vestra
non novit) *argumenti*, sententiam con-
clusisti." Eademque negligentia etiam
infra paulo h. c. scripsit Cicero: "Ut
enim —, sic mundi divina in homines
moderatio profecto nulla est, si —"
ubi *mundi*, etsi a nomine *moderatio*
pendet, tamen perinde accipiendum
est ac si scripsisset Cicero *sic in mun-*
do —. Jam vero *lectulo tyrannidis*
ejusdem fere Latinitatis est atque *sede*
honoris apud Liv. ix. 46., "Curulem
afferri sellam eo jussit, ac *sede honoris*
sui anxios invidia inimicos spectavit."
De ipso autem Dionysii lecto regali,

illatus est; eamque potestatem, quam ipse per scelus erat nactus, quasi justam et legitimam, hereditatis loco filio tradidit. Invita in hoc loco versatur oratio: videtur enim auctoritatem afferre peccandi. Recte videretur, nisi et virtutis et vitiorum, sine ulla divina ratione, grave ipsius conscientiae pondus esset: qua sublata, jacent omnia. Ut enim nec domus, nec respublica ratione quadam et disciplina designata videatur, si in ea nec recte factis praemia exstent ulla, nec supplicia peccatis; sic mundi ⁷⁸ divina in homines moderatio profecto nulla est, si in ea discrimen nullum est bonorum et malorum. At enim minora dii neglegunt, neque agellos singulorum nec viticulas persequuntur; nec, si nredo, aut grandio quidpiam nocuit, id Jovi animadvertendum fuit. Ne in regnis quidem reges omnia minuma curant: sic enim dicitis. Quasi ego paulo ante de fundo Formiano P. Rutilii sim questus, non de amissa salute ⁷⁹.

XXXVI. Atque hoc quidem omnes mortales sic habent, externas commoditates, vineta, segetes, oliveta, ubertatem frugum et fructuum; omnem denique commoditatem prosperitatemque vitae, a diis se habere: virtutem autem nemo umquam acceptam deo retulit. Nimirum recte: propter virtutem enim jure laudamur, et in virtute recte gloriamur: quod non contingeret, si id donum a deo, non a nobis haberemus. At vero aut honoribus aucti aut re familiari, aut si aliud quidpiam nacti sumus fortuiti boni, aut depulimus mali, quum diis gratias agimus, tum nihil nostrae laudi adsumtum arbitramur. Num quis, quod bonus vir esset, gratias diis egit umquam? At quod dives, quod honoratus, quod incolumis. Jovemque optimum et ⁸⁰ maxumum ob eas res appellant, non quod nos justos, temperatos, sapientis efficiat, sed quod salvos, incolumis, opulentos, copiosos. Neque Herculi quisquam decumam vovit umquam, si sapiens factus esset. Quamquam Pythagoras, quum in Geometria quiddam novi invenisset, Musis bovem immolavisse dicitur: sed id quidem non credo, quo-

quem quondam ludibundus parumper Damocli concessit, videas *Cic. Tusc. V. 21*. Denique, quod dixit Cicero *mortuus* — in rogum illatus est, quum videri possit, satis futurum fuisse *mortuus est*, docte illam quasi-abundantiam illustravit *Cortius ad Sallust. B. J. 110. extr.*, “*Haud repulsus abibis*. I. e. haud repulsam feres, haud repelleris. Solent enim optimi Latinorum verba geminare; et maxime Substantivum in aliud significantius mutare; qua re modo quae antecedunt, modo ipsum statum, denique etiam quae sequuntur,

simul exprimunt.” Sed ipsum virum clarissimum adi.

78. *Sic mundi divina* —.] Vocem *mundi* pro adscititia habet Davisius, immerito: de qua in superiore animadversione monitum est.

79. *De amissa salute*.] Idem est ac *de amissa civitate*; i. e., quod diutius in patria salvus esse non posset.

80. *Optimum et maxumum*.] Copulam addidit Davisius; recte, opinor, ut hoc loco; quippe ratio rei, potius quam formula cognominis, quaeritur.

niam ille ne Apollini quidem Delio hostiam immolare voluit, ne aram sanguine adaspergeret⁸¹. Ad rem autem ut redeam, iudicium hoc omnium mortalium est, fortunam a deo petendam⁸², a se⁸³ ipso sumendam-esse sapientiam. Quamvis licet⁸⁴ Menti delubra, et Virtuti, et Fidei consecremus; tamen haec in nobis ipsis sita videmus: Spei, Salutis, Opes, Victoriae facultas a diis expetenda est. Improborum igitur prosperitates secundaeque res redarguunt, ut Diogenes dicebat, vim omnem deorum ac potestatem.

XXXVII. At nonnumquam bonos exitus habent boni. Eos quidem arripimus, adtribuimusque sine ulla ratione diis immortalibus. At Diagoras, quum Samothraciam venisset, Atheos ille qui dicitur, atque ei quidam amicus, *Tu, qui deos putas humana neglegere, nonne animadvertis ex tot tabulis pictis, quam multi votis vim tempestatis effugerint, in portumque salvi pervenerint?* Ita fit⁸⁵, inquit: illi enim nusquam picti sunt, qui naufragia fecerunt, in marique perierunt. Idemque, quum ei naviganti vectores adversa tempestate timidi et perterriti dicerent, non injuria sibi illud accidere, qui illum in eandem⁸⁶ navem recepissent; ostendit eis in eodem cursu multas alias laborantis, quaesivitque, num etiam in iis navibus Diagoram veli crederent. Sic enim res se habet, ut ad prosperam adversamve fortunam, qualis sis, aut quemadmodum vixeris, nihil intersit.

XXXVIII. Non animadvertunt, inquit⁸⁷, omnia dii; ne reges quidem. Quid est simile? Reges enim si scientes praetermittunt, magna culpa est: at deo ne-excusatio-quidem-est inscientiae; quem vos praeclare defenditis, quum dicitis, eam vim deorum

81. *Ne aram sanguine adaspergeret.*] Davisius ex duobus *respergeret*: nostri omnes, sicut omnes etiam Moseri, vulgatam exhibent. Ceterum memoria lapsus esse Ciceronem, idem Davisius notat; neque enim ita rem se habuisse; sed Pythagoram Delii Apollinis aram, veluti inviolatam, adorasse, quod in ea nullum sacrificaretur animal.

82. *Fortunam a deo petendam.*] Intellige — fortunam cuique: et parum commode pronomen abest.

83. *A se ipso sumendam esse sapientiam.*] Horat. Epist. i. 18. extr., "Sed satis est orare Jovem quae donat et aufert: Det vitam, det opes: aequum mi animum ipse parabo." Notabile est, quod scribit Fronto, ad Marcum Caesarem i. 8., RATIONI NEC

simulachrum Romae, nec aram consecratam fuisse.

84. *Quamvis licet* —.] Utramque particulam e codd. edidit Gronov.; agnoscunt etiam Harl. 2. et Burn.: sic, apud illum, *Tusc.* iv. 24., "*Quamvis licet* insectemur istos, . . . metuo ne soli philosophi sint."

85. *Ita fit.*] Formula est, monet Heindorfius, qua indicatur, aliquid quod perperam fiat, vulgo tamen fieri solere.

86. *Qui illum in eandem navem recepissent.*] Horat. Od. iii. 2. 26., "Vetabo, qui Cereris sacrum Vulgarit arcanae, sub isdem Sit trabibus, fragilemve mecum Solvat phaselon."

87. *Non animadvertunt, inquit.*] Quisnam? fortasse inquis.

esse, ut, etiam si quis morte poenas sceleris effugerit, expetantur eae poenae a liberis, a nepotibus, a posteris. O miram aequitatem deorum! Ferretne civitas ulla latorem istiusmodi legis, ut condemnaretur filius, aut nepos, si pater, aut avus deliquisset?

Quinam Tantalidarum⁸⁸ internecioni modus
Paretur? aut quanam umquam ob mortem Myrtili
Poenis luendis dabitur satias supplicis?

Utrum poëtae Stoicos depravarint, an Stoici poëtis dederint auctoritatem, non facile dixerim; portenta enim ab utrisque et flagitia dicuntur: neque enim, quem Hipponactis iambus laeserat, aut qui erat Archilochi versu vulneratus, a deo immissum dolorem, non conceptum a se ipso, continebat; nec, quum Aegisthi lumbum aut quum Paridis videmus, a deo causam requirimus, quum culpa paene vocem audiamus; nec ego multorum aegrorum salutem non ab Hippocrate potius quam ab Aesculapio datam iudico; nec Lacedaemoniorum disciplinam dicam umquam ab Apolline potius Sparta quam a Lyncurgo datam. Critolaus, Critolaus⁸⁹ inquam, evertit Corinthum; Carthaginem Hasdrubal. Hi duo duos⁹⁰ illos oculos orae maritumae effoderunt, non iratus alicui⁹¹, quem omnino irasci posse negatis, deum⁹².

XXXIX. At subvenire certe potuit, et conservare urbis tantas atque talis. Vos enim ipsi dicere soletis, nihil esse quod deus efficere non possit, et quidem sine labore ullo: ut enim hominum membra, nulla contentione, mente⁹³ ipso ac voluntate moveantur; sic numine deorum omnia fingi, moveri, mutarique posse. Neque id dicitis superstitiose atque aniliter, sed physica constantique ratione: materiam enim rerum, ex qua et in qua omnia sint, totam esse flexibilem et commutabilem, ut nihil sit, quod non ex ea

88. Quinam Tantalidarum.—] Attii versus esse, et eosdem etiam apud Charisium exstare, monuit P. Manutius.

89. Critolaus, Critolaus inquam.] Nomen geminavi, re ipsa monente; cujus vocem mireris nemini adhuc exauditam.

90. Hi duo duos illos oculos.—] Codices alii duo exhibent, alii duos: ego utrumque recipiendum putavi; nam ita solet Cicero.

91. Non iratus alicui.] Dedit Heindorf. ex Walkeri sententia aliquis, frustra; nam isto modo continuo quos potius quam quem scribendum erat.

92. Quem omnino irasci posse negatis deum.] Davisius cum Lambino

non iratus a., q. o. i. p. negatis, deus. sed codicum lectionem merito tuetur Wopkensius, illis collatis de Leg. iii. 5., "Haec est enim, quam Scipio laudat... temperationem reipublicae." ubi et alia apposit Goerenz., et ejusdem operis i. 17., "Animis omnes tenduntur insidiae... ab ea, quae... insidet imitatrix boni voluptas." Nota sunt illa: Lucret. iv. 388., "Qua vehimur navi, fertur, quum stare videtur." Virg. Aen. i. 573., "Urbem quam statuo, vestra est." Adde not. ad c. 34. supra.

93. Hominum membra... mente... moveantur.] Varro apud Nonium ii. 361., "Pedes nostri ex se ἀκίνητοι, sed ab animo moventur."

quamvis subito fingi convertique possit; ejus autem universae fictricem et moderatricem divinam esse providentiam; haec⁹⁴ igitur, quocumque se moveat, efficere posse quidquid velit. Itaque aut nescit quid possit, aut negligit res humanas, aut, quid sit optimum, non potest judicare. Non curat singulos homines. Non mirum: ne civitates quidem. Non eas? ne nationes quidem et gentis. Quod si has etiam contemnit⁹⁵, quid mirum est, omne ab ea genus humanum esse contemptum? Sed quo modo iidem dicitis, non omnia deos persequi, iidem voltis⁹⁶, a diis immortalibus hominibus dispartiri ac dividi somnia? Idcirco haec tecum, quia vestra est de somniorum veritate sententia. Atque iidem etiam vota suscipi dicitis oportere. Nempe singuli vovent: audit igitur mens divina etiam de singulis. Videtis ergo, eam non esse tam occupatam, quam putabatis? Fac⁹⁷ esse distentam, coelum versantem, terram tuentem, maria moderantem: cur tam multos deos nihil agere et cessare patitur? cur non rebus humanis aliquos otiosos deos praefecit⁹⁸? qui a te, Balbe, innumerabiles explicati sunt. Haec fere dicere habui⁹⁹ de natura deorum, non ut eam tollerem, sed ut intellexeretis, quam esset obscura, et quam difficilis explicatus haberet.

XL. Quae quum dixisset, Cotta finem. Lucilius autem, Vehementius, inquit, Cotta, tu quidem invectus es in eam¹ Stoicorum rationem, quae de providentia deorum ab illis sanctissimè et providentissimè² constituta est. Sed quoniam advesperascit, dabis diem nobis aliquem³, ut contra ista dicamus: est enim

94. *Haec igitur, quocumque se moveat, efficere posse* —.] Sic Harl. 2. 3. 4., novem Moseri; vulg. *hanc igitur, quocumque* etc.: vide ad c. 6. extr. supra. Harl. 2. *quacumque*.

95. *Contemnit*.] Dedit hoc Heind. ex suis; habent etiam Harl. 2. et 3.

96. *Quo modo iidem dicitis, . . . iidem voltis* —.] Formulam plane Ciceronianam male editores nuperi, Ernestio duce, sollicitant. Acad. iv. 19., "Ne quis . . . quaereret, qui tibi constares, quum *idem* negares quidquam certi posse reperiri, *idem* te comperisse dixisses." Adde not. ad i. 9. extr.

97. *Fac esse distentam*.] Harl. 5. *facit*: fortasse pro *fac tu*.

98. *Praefecit*.] Sic Harl. 3. et 5., Oxonienses tres, alii: vulg. *praeficit*.

99. *Dicere habui*.] Vide ad i. 23.

1. *In eam Stoicorum rationem*.] Ita sane Burneianus: nam pro *in eam* Harl.

2. *meram*; 3. *in aream istam*; 4. *in aeram istam*; 5. *in meram*. Qualia fere portenta scriptionis jam in suis reperit Davisius, coniecitque *in auream istam Stoicorum rationem*: quae conjectura valde Heindorfio blanditur; etsi merito hic *istam* non probat. Potest autem nonnullis arridere etiam Palatinorum duorum lectio *in aram*; etsi hi quoque *istam* addunt. Unde igitur hoc *istam* natum est? Conjeci ego, *in eam nostram Stoicorum rationem*; ut pronomini nomen per appositionem accedat. Liv. vii. 9., "Ut *noster* duorum eventus ostendat, utra gens bello sit melior."

2. *Providentissimè*.] Proprio sensu accipe; nihil erit, cur cum libris *prudētissimè* potius malis.

3. *Aliquem*.] Alium quem: sic de Off. i. § 23. et 71. Davisius nobis *diem aliquem*.

hoc⁴ mihi tecum pro aris et focus certamen, et pro deorum templis atque delubris, proque urbis muris, quos vos, pontifices, sanctos esse dicitis, diligentiusque urbem religione, quam ipsis moenibus cingitis: quae⁵ deserui a me, dum quidem spirare potero, nefas judico. Tum Cotta, Ego vero et opto redargui me, Balbe, et ea, quae disputavi, dissere⁶ malui, quam judicare⁶; et facile me a te vinci posse certo scio. Quippe, inquit Velleius, qui etiam somnia putet ad nos mitti ab Jove: quae ipsa tamen tam levia non sunt, quam est Stoicorum de natura deorum oratio. Haec quum essent dicta, ita discessimus, ut Velleio Cottae disputatio verior, mihi⁷ Balbi ad veritatis similitudinem videretur esse propensior.

4. *Est enim hoc mihi* —.] Addidit pronomen *hoc* Heind. ex Glog.: habet id etiam Harl. 2.; at 3. et 4. *hic*: sed iisdem tribus deest *mihi*.

5. *Quae deserui a me.*] Omnia utique.

6. *Dissere malui, quam judicare.*] Conjecit Lambinus *dijudicare*, frustra; vide ad i. 5., *desertarum relictarumque*.

7. *Mihi Balbi* —.] Noster de *Div.* i. 5., "Cotta sic disputat, ut Stoicorum magis argumenta confutet, quam hominum deleat religionem. Tum

Quintus, Dicitur quidem istud, inquit, a Cotta, et vero saepius; credo, ne communia jura migrare videatur: sed studio contra Stoicos disserendi, deos mihi videtur funditus tollere. Ejus orationi, non sane desidero, quod respondeam: satis enim defensa religio est in secundo libro a Lucilio; cujus disputatio tibi ipsi, ut in extremo tertio scribis, ad veritatem est visa propensior."

EXPLICIT LIB. III. IDEMQVE VLT VMVS.

HENRICVS ALANVS RECENSVI.

FRAGMENTA :

CUM NOTIS JOANNIS DAVISII.

E Lactantii Div. Inst. lib. ii. cap. 3.

INTELLIGEBAT Cicero, falsa esse, quae homines adorarent; nam cum multa dixisset, quae ad eversionem religionum valerent; ait tamen, non esse illa¹ vulgo disputanda, ne susceptas publice religiones disputatio talis exstinguat.

Ex ejusdem lib. ii. cap. 8.

Cicero de Natura Deorum² disputans, sic ait: Primum igitur non est probabile, eam materiam rerum, unde orta sunt omnia, esse divina providentia effectam; sed habere et habuisse vim et naturam suam. Ut igitur faber, cum quid aedificaturus est, non ipse facit materiam, sed ea utitur quae sit parata; fictorque item cera: sic isti providentiae divinae materiam praesto esse oportuit, non quam ipse faceret, sed quam haberet paratam. Quod si non est a deo materia facta, ne terra quidem et aqua et aër et ignis a deo factus est.

Ex Arnobii lib. iii. p. 130.

Adduci——ut credamus non possumus, immortalem illam praestantissimamque naturam divisam esse per sexus, et esse partem unam

1. *Non esse illa.*] Quamvis Lactantius librum non memoret ex quo haec sint hausta; tertio tamen libro de N. D. adscribere nullus equidem dubitavi; nam, ut ait ille, lib. i. Div. Inst. cap. 17., totus liber tertius de Natura Deorum omnes funditus religiones evertit ac delet. Idem de Ira Dei, cap. xi. Tullius tertio de Natura Deorum libro dissolvit publicas religiones.

Vide sis et Augustinum, C. D. lib. v. cap. 9.

2. *Cicero de Natura Deorum disputans.*] Hanc *ἡθικὴν* ex libro iii. desumptam esse patet, quod § 55. Cottae illam contra Lucilium disserenti tribuat. *Explicet*, ait ille, *se Cotta, si potest ex hac voragine — ostendat, quomodo quidquam ponderosum et grave aut esse potuerit sine auctore; aut im-*

mares, partem alteram feminas. Quem quidem locum plene jamdudum homines pectoris vivi tam Romanis literis explicavere, quam Graecis: et ante omnes Tullius³, Romani disertissimus generis, nullam veritus impietatis invidiam, ingenue, constanter, et libere, quid super tali opinione sentiret, pietate cum majore monstravit. A quo si res sumere judicii veritate conscriptas, non verborum luculentias pergeretis, perorata esset et haec causa, nec secundas, ut dicitur, actiones nobis ab infantibus postularet. Sed quid aucupia verborum, splendoremque sermonis peti ab hoc dicam? cum sciam esse non paucos, qui⁴ aversentur et fugiant libros de hoc ejus, nec in aurem velint admittere lectionem, opinionum suarum praesumpta vincentem.

mutari valuerit, ac desierit esse, quod semper fuit, ut inciperet esse, quod numquam fuit.

3. Tullius... nullam veritus impietatis invidiam.] Certo certius videtur, Arnobio in mentem fuisse tertium de N. D. librum. Quod si sit, hic multo candidior fuit, quam Evangelus, qui censuit, ipsum Tullium, quoties aut de NATURA DEORUM, aut de fato, aut de divinatione disputet, gloriam, quam oratione conflari, incondita rerum relatione minuere. At, ut recte Symmachus,

Cicero convitiis impenetrabilis est. Vide Macrobius, Saturn. lib. i. cap. 24. Omnino certe falsus est acerbus iste censor.

4. Cum sciam esse non paucos, qui aversentur.] Ergo fieri potest, ut superstitiosis his Ethnicis debeatur, quod mutilus sit tertius de N. D. liber. Fortasse tamen meticulosi quidam Christiani hac culpa non fuerunt immunes. Non alii certe, quam hi, multos MSS. a libri ii. cap. 6. ad cap. 33. mancos reddidere.

INDEX IN NOTAS,

LATINITATIS ATQUE AUCTORUM.

Abductus, aversus, 82 a.

Abuti, 100 b.

Accidere ad terram, 132 b.

Ad agnitionem animi, 1 a; *adgredi ad*, 21 a; *ad figuram quae vastior belua?* 36 b; *arripere aliquid ad reprehendendum*, 103 b; *pallium ad omne anni tempus*, i. e., omni tempori aptum, 137 a.

Adjectiva, quasi otiosa, 2 b; iis nominibus adhaerentia quibus non debebant, 80 a, 130 a.

Adjectus, 55 a, 97 b.

Adestatus, vox inedita, 105 a.

Aestus maritimi, 52 b, 92 a.

Afferre, 25 a.

Affluere, 42 b.

Aggredi ad —, 21 a.

Agripeta, 26 b.

Aliquis, alius quis, 141 b.

Aliero, dativi, 67 a.

Altitudo speluncarum, 78 b.

Amittere, 24 a, 88 b.

AMPELIUS, 124 b.

Anacoluthon, 77 b.

Animalis natura, aer, 75 b.

Animus, hoc nomen saepe personae instar construitur, 78 a.

Appositio negligens, 12 b; exegetica, 54 a; translatitia, 58 a; sententiae, 69 b; pronomini relativo applicata, 136 a.

ARNOBIVS, 19 a.

Arquus, arcus, 122 b.

Arripere, 27 b.

Attractio, 5 b, 20 a, 30 a, 38 b, 45 a, 65 a, 86 a, 95 a, 111 a, 136 b, 140 b.

Aufugiens adspectum, 83 a.

AUGUSTINUS, 43 a, 44 a.

Auspicia ponere, 49 a.

Bello Latinorum, i. e. cum Latinis, 48 a.

Bene bonis sit, male malis, 134 b.

Bobus, 102 b.

Βραχυλογία, 7 b, 14 a, 15 b, 20 a, 26 b, 38 a, 50 b, 68 a, 70 a, 72 b, 76 a (bis), 95 b, 97 a, 98 b, 106 b, 111 b.

Cadit, minime, in majestatem decorum, 71 a.

CAESAR, 5 a, 99 b, 104 a, 135 b.

Capedunculae, 120 a.

CATULLUS, 42 a.

Causa, omissum, 22 a; delendum, 50 b.

Ceteroqui, 22 a.

CICERO, *de Invent.*, 50 b, 74 b, 100 b; *de Orat.*, 16 a, 19 a, 25 b; *Brut.*, 28 b, 46 a, 46 b, 107 b; *Topic.*, 95 a; *pro Quint.*, 73 b; *in Verr.*, 78 b; *in Catil.*, 5 b; *pro Sulla*, 71 a; *pro Lege Manil.*, 128 b; *pro Marcello*, 28 a; *pro Cael.* 64 a; *Phil.*, 28 b, 32 b, 133 a; *ad Fam.*, 23 a, 53 b, 104 a; *ad Att.*, 26 b, 30 a, 45 b, 71 a, 97 a, 107 a, 112 b; *Acad.* 1 a, 3 b (bis), 4 a, 15 a, 16 a, 25 a, 33 a, 36 a, 45 a, 141 a; *de Fin.*, 8 a, 16 a, 18 a, 42 a, 46 b, 74 b, 89 b, 132 a, 133 a; *Tusc.*, 1 a, 36 b, 42 a, 61 b, 66 b, 75 b, 88 b, 95 b, 96 a, 101 a, 111 b, 118 b, 135 a, 135 b, 137 a, 138 a, 139 b; *Parad.*, 109 a; *de Div.*, 1 b, 4 a, 4 b, 6 b, 8 b, 16 a, 25 b, 40 a, 48 b, 49 a (ter), 51 a, 69 b, 73 b, 78 a, 92 a, 98 b, 101 b, 111 b, 115 b, 117 b, 124 b, 142 a; *de Fato*, 25 a, 59 a, 112 b, 116 a; *de Rep.*, 66 a; *de Leg.*, 35 a, 36 a, 95 a, 95 b, 114 b, 116 b, 140 b; *de Off.*, 20 b, 49 a, 133 a, 141 b; *de Senect.*, 25 a, 58 a; *de Amic.*, 1 a, 36 b; *Somn. Scip.* 1, a, 1 b; *de Univ.*, 1 b.

Cincinnatae stellae, 51 a.

Cludere, claudere, 79 a.

Coctus, 94 b.

- Cogi efficique*, 116 a.
Cogitare deum, 27 a; *cogito* cum infinitivo, 107 a.
Cognitionem accipere, 101 a.
Cohunt dii homines, 43 a.
 Compositionis vis, 27 a, 31 b, 52b, 102 b.
Concinere, 8 a.
Condere, 100 a.
Conformatio animi (active), 39 b.
Conjectura, 37 b.
Constructio ad sensum, 32 b, 76 b, 84 a, 91 b, 114 a, 117 a, 123 a.
Conversi casus, 66 a.
Convexus, 82 b.
Cornus, cornu, 99 b.
Corona, populi adstantis, 46 b.
Cum, vide *Quum*.
CURTIUS, 4 b, 5 a, 50 a, 88 b, 135 b.

 Dativi usus, 29 a, 133 b; dativus a nomine pendens, 36 a.
De, 80 b.
Debebunt, quasi pro *debent*, 104 b.
Dedisses, dare debueras, 133 a.
Defectus, 84 a.
Dictamnus, 90 a.
DICTYS CRETENSIS, 136 b.
Dies deficiat, si —, 135 a.
Diibus, diis, 122 a.
Dilabi, 94 b.
 Discretiva compositio, 10 a.
Disputatus, discissus, 129 a.
Dubiae salutis spe, 130 a.
 Duplex structura, 15 b, 25 a, 27 b, 37 a, 38 a, 40 a, 46 b, 70 b, 89 a, 101 a, 111 b, 136 b.

Ejus in initio versus, 81 b.
Εν δὲ δύοιν, 58 b, 92 b.
 Enallage numeri, 19 b; personae, 31 a; casus, 99 a; temporis, 99 b; vocis, 135 b.
EPICHRMUS, 29 a.
Epidauri, quasi adjective, 137 a.
Erecti homines, 95 a.
Et pro etiam, 26 a, 30 b, 40 b, 55 a, 92 a, 101 b, 122 a; *et* refutantis, 114 b.
Etiam, geminatum propter plura interposita, 91 a.
Evadere, 77 a.
EURIPIDES, 134 a, 134 b.
Extrinsecus, 117 b.
Exuri, translate, 108 a

Factum pro factu, 106 a.
Fanus, fanum, 121 a.
Fit, ita, ut, —, 32 a; *ita fit*, fieri solet, 139 b.
FLORUS, 5 a, 51 a, 83 a, 91 b, 99 b, 115 b.
Fortius temeritate, quid ? i. e., audacius, 1 b.
FRONTO, 33 a, 46 a, 104 a, 134 b (emendatur), 136 b, 139 a.
Fusca vox, 98 a.
 Futuri temporis usus, 104 b.

GELLIUS, 21 b, 23 a, 42 b, 126 b.
 Genitivi usus, 6 b, 12 b, 39 b, 48 a, 53 a, 137 a, 137 b; genitivus duplex ab uno eodemque nomine pendens, 32 b.
Genus pro genu, 83 a.
Gradatim, 33 a.
Graecismus, 10 a, 10 b, 23 a, 89 b.

Habeo cum infinitivo, 23 a; *habere patrimonium bene*, 133 a.
Haruspexionis, 50 a.
Heracitus, 117 a.
HIERONYMUS, 5 b.
Homo ortus ad mundum contemplandum, 58 a; *quaedam particula perfecti*, ibid.; *celsos et erectos* (homines deus) constituit, 95 a; *sunt spectatores rerum coelestium*, ibid.
HORATIUS, 23 a, 29 a, 42 a, 65 a, 81 a, 85 a, 85 b, 102 a, 105 a, 107 a (bis), 110 a, 129 a, 130 a, 139 a, 139 b.

Id, quasi abundans, 53 a.
Idem dicitis, idem voltis, 141 a.
Ille, prima syllaba correpta, 128 b.
Immoderatus, 67 a.
 Imperfecti usus, 87 a.
Impes, pedibus carens, 35 b; vox antehac inedita.
In eodem genere innumerabilia, 50 b; *nec hoc in te uno convenit*, 70 a; (in) *sublime ferri*, 79 a.
 Indicativi usus, 20 b.
Infra quam, 93 b.
Inscientia, causa philosophiae, 1 b.
Invehens, invecus, 28 a.
Inveterare, absolute, 47 a.
Invocatus, non vocatus, 40 b.
Jocundus, 91 b.
Joves CCC., 123 b.

- Irrumpere*, translate, 97 b.
Is, pronomen, cum nomine repetito, 92 b.
Ita fit, ut —, 32 a; *ita fit*, fieri solet, 139 b.
Itaque, atque *ita*, 49 b.
 JUSTINUS, 2 b, 5 b (bis), 70 a, 99 a, 111 a, 115 a.
 JUVENALIS, 17 b, 31 a, 38 a, 44 b, 51 a, 95 a, 96 a, 103 b, 107 b, 136 b.

Labes, lapsus terrarum, 51 a.
 LACTANTIUS, 9 a, 36 b, 115 b.
Licet, simul adhibito etiam *quamvis*, 139 b.
 LIVIUS, 5 a, 5 b, 18 b, 21 a, 40 a, 53 b, 54 a, 79 a, 111 a, 115 b, 129 b, 137 b, 141 b.
Locus, pars philosophiae, 69 b.
Longum est, (non *esset*) 9 a.
 LUCANUS, 80 a, 96 a, 107 a, 130 a, 138 a, 134 b.
 LUCRETIUS, 17 b, 18 a, 20 b, 21 a, 27 b, 40 b, 79 a, 93 a, 97 b, 99 a, 99 b, 104 b, 114 a, 114 b, 117 a, 122 b, 129 a, 131 b, 136 b, 140 b.
Lumen, translate, 28 b.
 Lunae motus aestus maritimos gubernat, 92 a.
Lustratio solis, 32 a.

Magis, sc. magnum, 6 b.
Majus pro magis, 85 a.
Mandare, 93 a.
Manus, proboscis elephantorum, 87 b.
 MARTIALIS, 42 a.
Mentiri nihil, translate, 51 b.
 Mesozeugma, 118 a.
Metiri omnia ventre, 42 a.
 Metonymia, 132 a.
Metus a —, 18 b.
Ministrae manus, 99 b.
 MINUCIUS FELIX, 5 b, 119 a.
Monogrammi dii, 64 b.
Motus mentis, 89 b.

Natura omnium, i. e. omnes, 17 b;
 naturae ipsae, genera ipsa, 88 a;
 alvi natura, 93 b; *natura*, membrum virile, 124 b.
 NEPOS, 40 b.
Neptuni filius, 23 a.
Nimis, non, 25 a.

Nisi pro nonnisi, et contraria quaedam ejusdem particulae constructio, 35 a.
Nomen pro indole sive ingenio, ex quo ipsum nomen alicui inditum est, 134 a.
Nomina vice pronominum, 115 a.
Nutare, 44 a.

Obstipum caput, 81 a.
Omnis, universus, 57 a.
Oratio et ratio, permutata, 38 b.
 OVIDIUS, 23 a, 102 b, 105 b.

Palmaris sententia, 9 a.
 Participium pro verbo, et contrarium, 85 b; participium quasi Graecismi, 89 b.
Peremnia, 49 a.
 PERSIUS, 81 a, 134 b.
Phrygiae literae, 119 b.
Physicae rationes, 53 b;
Piaculum, nefas, 129 b.
 PLATO, 16 a, 20 a, 36 a.
 PLAUTUS, 20 b, 24 b, 40 b.
Plexus, 83 b.
 PLINIUS (*H. N.*), 110 a.
 PLINIUS (*Paneg.*), 5 b.
Plus unâ verâ (sententia), 3 a.
 PLUTARCHUS, 119 b.
Poenas sufferre, 135 b.
Porgens, porrigens, 84 b.
 Positivus cum superlativo, 21 b.
Possum commemorare multa, quasi pro *possem*, 49 b.
 Potentialis modus in interrogatione indignantis, 34 a.
 Praepositio compositi verbi ad aliud verbum permanens, 6 a, 116 a.
Praesertim, 74 b.
Praestaret philosophis tacere, 131 b.
Praestinxit, 133 b.
Prinus rogatorum, 49 b.
Probare, approbare, 109 b.
Procul, 74 a.
 PROPERTIUS, 76 b, 80 a.
Providentissime, 141 b.
Proximus inferior, 62 b.
Pulcher alicui, 29 a.
Pulchre est mihi, 42 a.

Quaerat si quis, unde habemus, 52 a.
Quamvis, quantumvis, 46 a; *quamvis licet*, 139 b.

- Qui, pro isque*, 129 b.
Quid pro quo modo, 33 b.
Quidam, in negatione, 19 a.
Quidem, 114 a.
Quum, cum subjunctivo, sequente *tum*,
 1 a; utrumque, et tempus et causam,
 notans, 7 a.
Quur, cur, 76 b.
- Ratio et oratio*, permutata, 38 b; *ratio*
 est motus mentis, 39 b.
Rationi ara nulla Romae consecrata
 fuit, 139 a.
Regimen nominis quasi omisum, 5 a;
 verbi, 86 b.
- SALLUSTIUS*, 5 a, 5 b, 9 b, 20 b, 21 a,
 21 b, 29 a, 29 b, 35 b, 39 a, 45 a
 (bis), 46 a, 49 a, 50 b, 83 a, 85 b,
 89 a, 89 b, 95 a, 96 a, 99 a, 102 a,
 103 b, 106 a, 107 b, 111 a, 132 a,
 133 a, 135 b, 136 b, 138 a.
Salus amissa, i. e. civitas, 138 b.
Secta, 64 a.
Sed tamen, in epanalepsi, 34 a.
SENECA, 8 a.
Senescens hiems, 61 b.
Si pro quod, 28 a; *pro quoties*, 29 b.
Siccitas orationis, 46 a.
Sim, optantis, 106 b.
Similitudo deo, 36 a.
Sitellam deferre, 40 a.
Solum, quodcumque venit in, 23 a.
SOPHOCLES, 93 b.
SPARTIANUS, 134 a.
Spiritu ductus aer, 79 a.
Splendidus eques R., 132 a.
Subjunctivi usus, 46 a, 54 b, 123 a,
 133 a.
Sublime ferri, 79 a.
SUETONIUS, 23 a, 38 b, 107 a.
Sufferre poenas, 135 b.
Summa constat, 50 b.
Supera, supra, 80 b.
Syllepsis, 64 a, 103 b.
Synchysis, 39 a.
- Synesis*, 110 b. Vide *Constructionem*
ad sensum.
- TACITUS*, 50 a, 54 a, 107 b, 109 b.
Tactus solis, an *jactus*? 58 b.
Tam, omisum in formula *non —*,
quam —, 45 a.
Tamen, ad omisum membrum rela-
 tum, 38 a; *sed tamen*, in epanalepsi,
 34 a.
TERENTIUS, 40 b, 133 a.
Terga subsequitur, i. e. a tergo, 82 b.
Tertull. Apolog., 123 b.
TIBULLUS, 45 b.
Tractare, translate, 19 a.
TREBELLIVS POLLIO, 134 a.
Truculenta, adverbii modo, 82 b.
Tueri truculenta, 82 a.
Typographicae artis germen, 76 b.
- Valeat*, formula renuntiantis, 45 b.
VALERIUS MAXIMUS, 20 b, 30 b.
VARRO, 17 a, 22 b, 23 b, 42 a, 61 b,
 84 b, 93 b, 96 b, 103 a (bis), 127 b,
 129 a, 134 b, 140 b.
Ve, 74 b.
Vejovis, 126 b.
VELLEIUS, 36 b.
Velut, 38 a.
Ventre metiri omnia, 42 a.
Vertere, convertere, interpretari, 66 b.
Via progredi, i. e. certa ratione, 63 b.
VICTOR, AURELIUS, 5 b, 110 b.
VIRGILIUS, 29 a, 77 b, 80 a, 82 b, 86
 b, 90 a, 102 b, 107 a, 129 a, 133 a,
 140 b.
Vocantur viri, ominis causa, 49 a.
Volumus pro velimus, 72 a.
VOPISCUS, 134 a.
- Uni*, soli, 98 a.
Ut concedentis, 73 a, vide *Grönovii*
Obs. III. 6. p. 479; *geminatum*
 propter plura interposita, 112 b.
Utique, 97 a.
Utrum, simul adhibita particula *-ne*,
 73 b.

This book should be returned to
the Library on or before the last date
stamped below.

A fine ~~of five cents a day~~ is incurred
by retaining it beyond the specified
time.

Please return promptly.

MAY -8 '51 H

~~JAN 18 '56 H~~

JAN 18 '56 H

MAR 4 '59 H

DEC 16 '61 H

Lc 38.715
De natura deorum libri tres.
Widener Library 004889795

3 2044 085 191 666